હિંદના ઇતિહાસનો મુખ્તેસર હેવ

કેટલાક ઐતિહાસિક ગ્રંથોના આધારપરથી.

ગુજરાતી ઉંચાં તથા ઈંગ્રેજી હલકાં ધોરણ શી-
ખનાર વિદ્યાર્થીઓની સુગમતા સારૂ.

બનાવનાર.

મો. જે. બારોટ.

આવૃત્તિ ચોથી.

અમદાવાદ—આર્યોદય પ્રેસ.

સંવત ૧૯૪૩—સન ૧૮૮૭

કિંમત ૦—૫—૬

अर्पण पत्रिका.

મુરબ્બી શ્રી ડાહ્યાભાઇ વેણીરામ મહેતા-હેડમા-ફ્-ગ્રે-એં-વ. સ્કૂલ-મોરબી.

આપ મારા તરફ મુરબ્બીપણાની વાસ્તવિક ફરજ બજાવી, મને લઘુ ભ્રાત સમ ગણી, હમેશાં નિર્મળ પ્યારથી જુઓછો. એ આપ શુભગુણ સંપન્ન મુરબ્બીની યાદદાસ્ત તરીકે, આ લઘુ પુસ્તક પ્રેમ પૂર્વક અર્પણ કરૂંછું.

આપનો નમ્ર બંધુ.

કર્त्ता.

પ્રસ્તાવના.

હાલમાં સરકારી નિશાળોમાં ડૉ-હંટરકૃત હિંદનો ઈ-તિહાસ ચાલેછે તેમાંની ટુંક નોંધ વિદ્યાર્થીઓને જરા કઠણ પડતી ભાષામાં આપી છે. જેથી તેમને પાઠ તૈયાર કરી લાવવા માટે, સરળ ભાષામાં જુદું તારણ કાઢી આપવાની જરૂર છે. એ બાબતની મારા મિત્ર મયાશંકર ભોળાભાઈ વ્યાસની પ્રેરણાપરથી મેં ગુજરાતી ચોથા, પાંચમા તથા છઠ્ઠા અને ઇંગ્રેજી પહેલા, બીજા, તથા ત્રીજા ધોરણના વિદ્યા-ર્થીઓ; સેકંડ ક્લાસ સર્ટિફિકેટ તથા પ્રવેશક પરીક્ષાના અભ્યાસીઓ અને ટ્રેનિંગ કૉલેજના સ્કૉલરોની અનુકુળતા માટે; ડૉ. હંટર, લેથબ્રીજ, મોરિસ, એલ્ફીન્સ્ટન, અને ડફ વગેરેના ઐતિહાસિક ગ્રંથો તથા મારી સીનીયર ક્લાસ સુધીની કેટલીક નોટોના આધાર પરથી, સરળ ભાષામાં આ સંક્ષેપ ઇતિહાસ તૈયાર કર્યો છે.

મુખ્ય ચાર ભાગ પાડી, તેમાં હિંદુધર્મ વિષેની, તથા મુસલમાની, મરેઠી અને ઇંગ્રેજી રાજ્યની મુખ્તેસર હકીકત સમાવેલી છે. છેવટે લડાઈઓ, તહનામાં, મુકાબલા વગેરે આપેલું છે. મારા મુરબ્બી અમદાવાદ ફી. ટ્રે. કૉ.ના હેડ મા. વિઠ્ઠલદાસ ધનજીભાઈ, જેમણે આ ઇતિ-
બરાબર તપાસી જઈ યોગ્ય સુધારો કરવાની મહે
છે. તેમનો આભારી છું—

મોહનલા

३२१८

हिंदना इतिहासनो मुख्तेसर हेवाल.

—०*०—

પ્રકરણ ૧ લું.

भूगोळविषय.

હકીકત—હિંદુસ્તાન એ ત્રિકોણાકારે છે. તે મધ્ય એશિઆથી દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર સુધી વધેલો છે. ઉત્તરે હિમાલય પર્વત; પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર. તથા સુલેમાન ને હાલા પર્વત; પૂર્વે હિંદી મહાસાગર ને બ્રીટીશ બ્રહ્મદેશ અને દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર છે. બીજા મુલકથી આવવાને વાયવ્ય તથા ઈશાન તરફ બે રસ્તા છે. વાયવ્ય તરફ અફઘાનીસ્તાન ને બલુચિસ્તાન છે, તથા ઈશાન તરફ બ્રહ્મદેશ છે. રાજધાની કલકત્તા છે. ને ૧૯૦૦ મૈલ પહોળાઈ તથા તેટલી લંબાઇ છે. ૨૫ા કરોડ માણસની વસ્તી ને ૧૫ લાખ ચોરસ માઇલનું ક્ષેત્રફળ છે.

હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધી બરાબર નિરીક્ષા કરીને જોઈએ તો હિંદના ત્રણ મોટા પ્રદેશ પડેલા જણાય છે. (૧) હિમાલયનો પ્રદેશ (૨) નદીઓનો પ્રદેશ અને (૩) દક્ષિણનો પ્રદેશ.

(૧) **હિમાલયનો પ્રદેશ**—આ બરફસ્તાનમાં હિમાલય પર્વત તથા શીવાલિક પહાડ, એ બે શાખાઓ પૂર્વથી પશ્ચિમમાં એક બીજાને સમાંતર રહેલી છે. એનું મોટું શિખર એવરેસ્ટ ૨૯૦૦૨ ફુટ ઉચું છે. એ હારની પશ્ચિ
તરફ મોટી ખીણો છે, તેમાંથી સિંધુ, સતલજ, બ્રહ

વગેરે નદીઓ નીકળે છે. હિમાલયની ઉત્તરે ટિબેટ દેશ છે. તે દુનીઆમાં સૌથી ઊંચો પ્રદેશ છે. તેની ઊંચાઈ ૧૬ હજાર ફીટ છે. ઉત્તર તરફથી હિંદુસ્તાનમાં આવવાનો રસ્તો ઘણો વિકટ છે. કેટલાક પહાડી હિંમતવાન વેપારી ઘેટાંનાં ચામડાં પહેરી ખચ્ચર, ટટ્ટુ વગેરેની મદદથી હિમાલય ઓળંગી હિંદમાં આવે છે.

અ તેની શાખાઓ—હિંદની ઉત્તરે બેવડા કોટરૂપે એ હાર રહેલી છે, તેની બંને બાજુમાંથી દક્ષિણભણી મોટી શાખાઓ નીકળે છે. ઈશાન ભણી આવેલા પટકોઈ અને નાગના પહાડ છે. એ શાખાના મૂળમાં બ્રહ્મપુત્રા નદીનો માર્ગ છે. વાયવ્ય તરફ આવેલી શાખાઓ દક્ષિણે સમુદ્ર સુધી આવેલી છે. તેનાં સફેત પહાડ, સુલેમાન, હાલા વગેરે જુદાં જુદાં નામ છે. એ શાખાના મૂળમાં ખાઈબર નામે મોટો રસ્તો છે. તેમાંથી કાબુલ નદી વહીને સિંધુને મળે છે. હિંદની અને અફઘાનિસ્તાનની વચ્ચે એ શાખામાંથી આવવા જવાને ચાર મોટા રસ્તા છે. ઉત્તરે ખૈબરઘાટ ને ત્યાંથી અનુક્રમે ઉતરતાં કુરમઘાટ, ગ્વાલેરીઘાટ, અને બોલનઘાટ આવે છે.

બ જળાશય—કોટરૂપી હિમાલય પર્વત, શત્રુનો અટકાવ કરે છે એટલુંજ નહીં પણ હિંદના લોકોને અન્ન, પાણી તથા ધન મેળવવાનું મોટું સાધન છે. કેમકે દક્ષિણના ઉષ્ણકટિબંધના સમુદ્રોમાં ઉનાળામાં જે પુષ્કળ વરાળ એકઠી થાય છે ને મોસમના પવનથી ઉત્તર તરફ આવે છે. ને તે હિમાલયને અથડાઈ ઠંડી પડી, તેના દક્ષણ ભાગમાં પુષ્કળ વરસાદ આપે છે. ઈશાન તરફના ભાગમાં આવેલા આસામમાંના ચીરાપુંજી નામે ડુંગરમાં ચોમાસાનો પવન વેહેલો અથડાવાથી ત્યાં આખી દુનિઆના બધા ભાગ કરતાં વધારે વરસાદ પડે છે. દર વરસે લગભગ ૫૨૩ ઈંચ વરસાદ વરસે છે. ને સન ૧૮૬૧ ની સાલમાં ૮૦૫ ઇંચ

એટલે (૯૭ ફુટ) ત્રણ માળની હવેલી ડૂબી જાય એટલું બધું પાણી પડ્યું હતું.

ક ઉપજ તથા દેખાવ—હિમાલયના વરસાદથી નિચેનો પ્રદેશ રસાળ થાય છે. તેની તળેટીએ કેટલાંક મોટાં ઝાડનાં જંગલ છે. તેમાં તરાઈ નામે ખરાબ હવાવાળો રોગીષ્ટ ભાગ છે. આ પ્રદેશમાં વાંસ, કોયલા, દેવદાર, જવ, બાજરી, ચાહ એ મુખ્ય પેદાશ છે.

ड નીકળનારી નદીઓ—૧ હિમાલયની ઉત્તર તરફની ખીણમાંથી ઘણી નદીઓ નીકળે છે. તેમાં સિંધુ, બ્રહ્મપુત્રા, ગંગા અને સતલજ એ મુખ્ય છે, બધી નદીઓનાં મૂળ પાસે પાસે છે. સિંધુ અને સતલજ નદીઓ પ્રથમ પશ્ચિમભણી વહીને આગળ જતાં હિમાલયના દક્ષિણ તરફના ઢાળને રસ્તે નિચે ઉતરે છે. તેમની લંબાઇ લગભગ ૧૯૦૦ મૈલ છે.

૨. બ્રહ્મપુત્રા નદી પૂર્વ તરફ વહે છે ને બંગાળામાં આવી દક્ષિણ ભાગ તરફ વહી સમુદ્રને મળે છે. તે ૧૯૦૦ મૈલ લાંબી છે. હિમાલયની ઉત્તરે તે ૧૦૦૦ મૈલ સુધી સાંપુને નામે ઓળખાય છે, ને હિંદુસ્તાનમાં પેઠા પછી બ્રહ્મપુત્રા કહેવાય છે.

૩. ગંગા નદી તથા તેને મળનારી મોટી જમના નદીમાં હિમાલયના દક્ષિણ ઢાળનું પાણી પડે છે. બંગાળામાં જતાં તેને બ્રહ્મપુત્રા મળે છે. ને પછી અનેક મૂખે સમુદ્રને મળે છે. તે ૫૦૦ મૈલ લાંબી છે.

(૨) **નદીઓનો પ્રદેશ**—હિમાલયની દક્ષિણમાં જે મોટાં મેદાન આવેલાં છે તેમાં વેહેનારી નદીઓના પ્રદેશને નદીઓનો પ્રદેશ કહે છે. તેનો વિસ્તાર પૂર્વે બંગાળી અખાતથી પશ્ચિમે આરબી સમુદ્ર સુધી છે. એ પ્રદેશમાં ધનવાન, હિંમતવાન ને ઘાડી વસ્તીવાળા પ્રાંત આવેલા છે.

તેની આજુ બાજુ નિચલો બંગાળા, આસામ, અયોધ્યા, વાયવ્ય પ્રાંત, પંજાબ, સિંધ, રજપૂતસ્તાન વગેરે મોટાં રાજ્યો આવેલાં છે; ને તે બધામાં લગભગ ૧૫ કરોડ માણસની વસ્તી છે.

બ્રહ્મપુત્રાને ઝાઝી નદીઓ મળતી નથી, તેમ તેને કાંઠે ઝાઝી વસ્તી પણ નથી. ગંગા નદીને, જમના, ઘોઘરા, ગોમતી વગેરે ઘણી નદીઓ મળે છે. ગંગા જમનાંના મૂળને, ગંગા નદીને, ગંગા જમનાંના સંગમ ઉપરના અલ્હાબાદ શેહેરને, તથા તે નદી સમુદ્રને મળે છે, ત્યાં આગળની જગ્યાને હિંદુલોકો પવિત્ર ગણે છે.

નદીઓથી થતાં કામ—૧ ડેલ્ટા બને છે—નદીઓ પાહાડમાંથી જે માટી ખેંચી લાવે છે તેથી રસાળ મુલક બનેલા છે. બંગાળાનો ડેલ્ટા (ત્રિકોણાકાર પ્રદેશ) એ રીતે બનેલો છે.

(૨) ખાડીઓ—નદીઓના મૂખ પાસે ઝાડ, પાંદડાં વગેરે અટકી પડી ખરાબ હવાવાળો પ્રદેશ બને છે, અને સમુદ્રના જોરથી નદીઓનો કચરો આગળ જઇ શકતો નથી, તેથી તેના મૂખ પાસે નવો પ્રદેશ બને છે ને કિનારો મોટો થાય છે, તેને ખાડી કહે છે.

ખેતરોને પાણી પાય છે ને માલ લઇ જાયછે—ડેલ્ટાના પ્રદેશને પાણી પાઈ રસાળ કરે છે તેમ ઉપલા પ્રદેશવાળાને નહેર વાટે પાણી આપે છે. વળી કેટલીક મોટી નદીઓમાં વહાણ ચાલે છે, તેથી એક બીજા દેશનો માલ સેહેલથી લઇ જવાય છે.

(૪) નુકશાન—નદીઓની રેલથી આજુ બાજુના ગામ, માણસ, ઢોર, માલ, વગેરે નાશ પામે છે. વળી દર વર્ષે નવી નવી જમીન બનાવી જુનીનો નાશ કરે છે. ને તેથી ખેડુતોની મહેનત નકામી જાય છે. એ પ્રમાણે નદીઓ

થી નુકશાન પણ થાય છે.

(૫) **પાક તથા દેખાવ**—બંગાળાની નદીઓના રસાળ પ્રદેશમાં વરસમાં બે ત્રણ પાક ઉતરે છે. વસંત રૂતુમાં કઠોળ, સપ્ટેંબરમાં ડાંગરનો પેહેલો પાક ને નવેંબરમાં ડાંગરનો બીજો પાક ને બાજરી થાય છે—ડેલ્ટાનો મુખ્ય પાક ડાંગર છે. બંગાળામાં જૂદી જૂદી પચાસ જાતની ડાંગર થાય છે. આસામમાં ચાહ, અને કાશીની આજુ બાજુ અફીણ થાય છે. તે શિવાય શેતુર, શણુ, રંગના પદાર્થ, નાળિએરી વગેરે તૃણ વૃક્ષ, ઘઊં, જુવાર, બાજરી વગેરે થાય છે.

દક્ષિણનો ઉંચો પ્રદેશ—એને અસલ દક્ષિણ દેશ કહેતા. એ દ્વીપકલ્પ છે. એમાં મધ્ય પ્રાંત, વરાડ, મદ્રાસ ઇલાકો, મહિસુર, નિજામનું રાજ્ય વગેરે કેટલાંક રાજ્ય આવેલાં છે. ગંગા નદીના પ્રદેશની દક્ષિણથી એની હદ શરૂ થાય છે. ઉત્તર બાજુને પશ્ચિમ છેડે ઉંચો આબુ પર્વત આવેલો છે. તેનાપર શ્રાવક લોકોનાં શોભાયમાન દેરાં છે. એ પ્રદેશની પૂર્વ બાજુએ વિંધ્યાચળ, સાતપુડો અને કૈમુરના ડુંગર હેઠ રાજમહાલના ડુંગર સુધી આવેલા છે. એની પૂર્વે પારસનાથનો ડુંગર જૈન તિર્થ છે.

દેખાવ—એ ત્રીકોણાકાર ઉંચ પ્રદેશમાં પર્વતની હાર, મોટાં વન, શિખર, ખેડાણ પ્રદેશ વગેરે આવેલાં છે. એ પ્રદેશની પૂર્વ તથા પશ્ચિમ દીશાએ મોટા બે ઘાટ આવેલાછે. પૂર્વ તરફનાને પૂર્વ ઘાટ ને પશ્ચિમ તરફનાને પશ્ચિમ ઘાટ (સંહ્યાદ્રી) કહે છે. પૂર્વઘાટ તૂટક છે, ને પશ્ચિમઘાટ દરિયા વચે સીધી આડરૂપે છે. તેની ને દરિઆ વચ્ચેની સાંકડી પટીને કોકણ પટી કહે છે. એ બંને ઘાટ દક્ષિણમાં નીલગીરી પાસે જોડાઈ જાય છે. એ હારમાં ઊંચામાં ઊંચુ શિખર મહીસુરની દક્ષિણે દોદાબેટ્ટા કરીને છે.

નદીઓ—એ ત્રીકોણાકાર પ્રદેશમાં નદીઓ જૂદી જૂદી દિશાએ વહે છે. ઉત્તર તરફ વિંધ્યાચળ પર્વતમાંથી નીકળનારી નદીઓ ગંગાને મળે છે. તેની દક્ષિણે નર્મદા તથા તાપી વહે છે. તે પશ્ચિમે ખંભાતના અખાતને મળે છે. પછી પશ્ચિમ ઘાટ આવે છે. તેમાંની ગોદાવરી, કૃષ્ણા, કાવેરી વગેરે નદીઓ, પૂર્વે બંગાળાના ઉપસાગરને મળે છે.

જંગલની પેદાશ—આ પ્રદેશમાં જંગલ ઘણાં છે. તેમાં સાલ, અબનુશ, સીસમ, સાગ, વગેરે ઇમારતી લાકડું થાય છે. ને ઘાટપર ઘણી જાતની વનસ્પતિ ઉગે છે. સપાટ પ્રદેશમાં બાજરી, કપાસ, ઘઉં વગેરે થાય છે. ને રૂ તથા ઘઉં પરદેશ ચડે છે. એ પ્રદેશમાં કોયલા, લોઢાની કાંકરી, સોનું વગેરે ખનીજ પણ નીકળે છે.

બ્રીટીશ બ્રહ્મદેશ—એમાં ઇરાવતી નદીના કાંઠાનો પ્રદેશ છે. એની પૂર્વે ઇરાવતી, પશ્ચિમે બંગાળી અખાતને મધ્યે ડુંગરાની હાર છે તેને યોમા કહે છે. તે મુલક ઇંગ્રેજને તાબે છે. સ્વતંત્ર બ્રહ્મદેશ જે હાલ ઇંગ્રેજી રાજ્ય સાથે જોડી દીધો છે, તેમાંથી ઇરાવતીને વાટે પુષ્કળ સાગ આવે છે. ઇરાવતીની સપાટ ખીણમાં ડાંગર તથા તમાકુ ઘણી થાય છે. તમાકુનાં પાંદડાંની બીડીઓ બ્રહ્મી સ્ત્રી પુરૂષ પીએ છે. આરાકાન, પેગુ અને ઇરાવતીની ખીણમાં ખનીજ તેલ નીકળે છે. દક્ષિણે આવેલી ટીનાસરીમની સાંકડી પટીમાં કલઈ તથા લોઢાની કાંકરી નીકળે છે. બ્રહ્મદેશની મુખ્ય નિકાસ ઇમારતી લાકડું ને ચોખા છે.

પ્રકરણ ૨ જું.

લોક.

હિંદમાં બે પ્રકારનો મુલક છે. ૧ બ્રિટીશ રાજ્યની

હકુમતનો ને ૨ દેશીરાજ્યોનો. આખા હિંદમાં સને ૧૮૮૧ ની ગણતરી પ્રમાણે ૨૫ાા કરોડ માણસની વસ્તી ગણાઈ હતી. તેમાં ૫ાા કરોડ દેશી રાજ્યની ને ૨૦ કરોડ બ્રિટીશ રાજ્યમાં છે. હિંદના ⅓ ભાગમાં દેશી રાજ્યો ને ⅔ માં બ્રિટીશ અમલ છે.

દેશી રાજ્યો—વાઈસરૉયના નીમેલા રેસીડેન્ટ કે પોલીટીકલ અધિકારીની મદદ અને સલાહથી દેશી રાજા રાજ્ય ચલાવે છે. એવાં રાજ્યના બાર જથા કરેલા છે. તે-માંથી ૧ રજપુતસ્થાન, ૨ નિજામનું રાજ્ય, ૩ મધ્ય હિં-દનું રાજ્ય, ૪ વડોદરાનું રાજ્ય ને ૫ મહીસુર. એ વાઈસ-રાયની હકુમતમાં છે; ને બાકીના મણીપુરનું રાજ્ય તથા મું-બઈ, મદ્રાસ, વાયવ્ય પ્રાંતો, મધ્ય પ્રાંત, બંગાળા ને પંજા-બને લગતાં દેશીરાજ્યો સ્થાનિક અધિકારીને તાબે છે.

બાર બ્રિટિશ પ્રાંત.—બ્રિટિશ હકુમતના બાર પ્રાંત કરેલા છે. દરેકને માથે ગવર્નર કે મુખ્ય અધિકારી છે. મુંબાઈને મદ્રાસમાં ગવર્નરો, ને બંગાળા, પંજાબ, અને વા-યવ્ય પ્રાંતોમાં લેફ્ટેનંટ ગવર્નરનો અમલ છે. તે શિવાય અ-યોધ્યા, મધ્યપ્રાંત, બ્રિટીશ બ્રહ્મદેશ, આશામ, વરાડ, અજ-મેર ને કુર્ગ એ કમીશનરોને તાબે છે.

વાઈસરાય તથા મુંબઈ ને મદ્રાસના ગવર્નરોની નીમણુંક મહારાણી કરેછે, તે સિવાયના બધા અધિકારીની નીમણુંક વાઈસરૉય કરે છે. પણ બંગાળાના લેફ્ટેનંટ ગવર્નરની નીમણુંક માટે સ્ટેટ સેક્રેટરીની મંજુરી માગવી પડેછે.

નંબર.	નામ.	ક્ષેત્રફળચો. મૈલ	વસ્તી.
૧...	બ્રિટીશહિંદ...........	૮ લાખ.........	૧૯૯૦૦૦૦૦૦
૨...	ખંડિયાં રાજ્ય.........	૫ લાખ.........	૫૫૩૦૦૦૦૦
૩...	પોર્તુગીઝ સંસ્થાનો....	૧૦૮૦...	......૪૦૦૦૦૦
૪...	ફ્રેંચનાં સંસ્થાન......	૧૭૮	............૨૭૧૦૦૦

૨૫ાા કરોડ લગભગ.

લોકના ૪ પ્રકાર—૧ **अनार्य** એટલે મૂળવતની ૧ કરોડ ૮૦ લાખ છે. ૨ **आर्य** એમાં બ્રાહ્મણ ને રજપૂતો છે. તે ૧ કરોડ ૬૦ લાખ છે. ૩ **हिंदु** એમાં આર્ય અનાર્યથી મિશ્ર થયેલા લોક છે. તેમની વસ્તી ૧૨ કરોડ ૪૦ લાખ છે. ૪ **मुसलमान** ઇ. સ. ૧૦૦૦ ને સુમારે એટલે ગિઝની વંશનો અમલ થતી વેળા આવેલા તે ૪ કરોડ ૧૦ લાખ છે. એમ ૧૯ કરોડ ૯૦ લાખ માણસ બ્રિટીશ હિંદમાં છે, ને ૫ા કરોડ ખંડીયાં રાજ્યની વસ્તી પણ ઉપલી ચાર જાતીમાંની છે.

પ્રાચીન જાતો—હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસનું જોઇએ તેવું જ્ઞાન મળતું નથી પણ તેમાં મુખ્ય બે જાતો જમીન માટે લડતી જણાય છે. (૧) આર્ય-તે ગૌરવર્ણી, પ્રૌઢ ભાષા બોલનારી ને ઉત્તમદેવ પુજક હતી. તે વાયવ્ય કોણથી આવી. (૨) અનાર્ય-આ જાત હિંદની અસલ વતની છે, નવા લોકે તેને પર્વતમાંથી હાંકી કાઢી, તથા ગુલામ બનાવી. એ બે જાતોની વચ્ચેનો જથો હાલ હિંદમાં ઘણો છે. ને તેઓ અનાર્યમાંથી ઉત્પન્ન થયા હોય એમ જણાયછે. એ બે જાતની પછી ઇસ્વીસનના આરંભે ત્રીજી સીથીયન કરીને જાત આવી, અને ત્યાર પછી હજાર વર્ષે મુસલમાનો આવ્યા.

પ્રકરણ ૩ જું.

अनार्य लोक.

अ હિંદના જુના વતનીને અનાર્ય કહે છે. તેઓએ પોતાની કાંઇ હકીકત લખી રાખી નથી. પણ તેમના કરેલાં કામ પાષાણ ચક્ર, પાળીયા, પથ્થરના ઢગલા, વગેરે, પા-

છળી રહેલું છે. એ પાળીયા અને પથ્થરની નીચે તેઓ મડદાંને દાટતા. એ કબરો પરથી માલમ પડે છે કે તેઓ જુના વખતમાં માટીનાં ગોળ વાસણ વાપરતા; લોઢાનાં હથિઆરથી લડતા અને ત્રાંબા સોનાનાં ઘરેણાં પહેરતા. એમની પહેલાં થઈ ગયેલા લોકો ચકમક અને પથ્થરનાં હથિઆર વાપરતા. તેની નીસાનીઓ નર્મદાના પ્રદેશમાં હાથ લાગે છે.

આર્ય લોકે તેમને દસ્યુ એટલે દુશ્મન અને દાસ કહ્યા છે. તેઓ રંગે કાળા હતા, ચેહરો ચપટો માંગોલી હતો, ને નાક ચપટાં હતાં. સીકંદરે પણ એમની બદસુરતી વિષે ટીકા કરી છે. વેદમાં તેમને માટે યજ્ઞ ભંગ કરનાર, માંસ ખાઊ, અનાડી, વગેરે ઘણાં તીરસ્કાર ભરેલાં વિશેષણ લખેલાં છે. પરંતુ એ વખતની બધી જાતો છેક જંગલી નહોતી. કેટલીએક સુધરેલી પણ હતી. એમાંની કેટલીક જાતો હજી હિંદના પહાડોમાં કંઈક કંઈક રહેલી છે. તેઓની રૂઢીઓ અને ધર્મ વિધિ ભિન્ન ભિન્ન છે. તેમાંની કેટલીકની હકીકત નીચે પ્રમાણે છે—

૧ આન્દામાન બેટના રહેવાશી—બંગાળી અખાતના અનાર્ય લોક સાથી વધારે જંગલી હાલતમાં છે. સન ૧૮૫૫ માં અંગ્રેજ સરકારે ત્યાં થાણું બેસાડવાની ગોઠવણ કરી; તે વેળા ત્યાં માંસ ખાનારા નાગા લોક જોવામાં આવ્યાં. તેઓ ખુશીની વખતે રાતી ને શોકની વખતે કાળી માટી શરીરે ચોપડતા. તેમનાં નામ જનમ્યા પહેલાં પાડતા, તેથી સ્ત્રી કે પુરૂષનાં સામાન્ય જાતીનાં નામ પડતાં; રોગ ફેલાવનાર એક દેવને તેઓ માનતા. પાંચ વર્ષ સુધી તેમણે તીર કામઠાથી સરકારી અમલદારો સાથે લડાઈ કરી આખરે તેમને છાપરાં બાંધી આપી તેમાં વસાવ્યા; ને ધીમે ધીમે શાંત પાડ્યા.

૨ મદ્રાસ ઇલાકાના ડુંગરી લોક—મદ્રાસ ઇલાકાના દક્ષિણમાં આવેલા અનમૈલ નામે ડુંગરોમાં ઘણી અનાર્ય જાતો રહે છે, ૧ પુલીઅર નામે લોક, લાંબા વાળવાળા; જંગલી દેખાવના; ઊંદર તથા બીજાં નાનાં પ્રાણીઅને જંગલી વનસ્પતીનો આહાર કરનારા ને દૈત પૂજક છે. ૨ મુન્દવેર નામે બીજી જાત છે, તે ભરવાડની પેઠે રખડતી અવસ્થામાં રહે છે, ને પાંદડાની ઝુંપડી કે કોતરમાં રહેઠાણ કરે છે. ૩ કદર (ડુંગરોના ધણી) લોકો જાડા હોઠવાળા ને નાના શરીરવાળા છે. તેઓ શિકારપર ગુજરાન ચલાવે છે. તથા તેમનાથી હલકી જાતોપર અમલ ચલાવે છે. તેમની સમાધો ડુંગરોમાં છે. ૪ નેર નામે નૈરૂત્ય તરફ રહેનાર લોકમાં એક સ્ત્રીને ઘણા ધણી કરવાનો રીવાજ છે, ને પોતાના છોકરાને વારસો ન આપતાં બેનનાં છોકરાંને આપેછે.

૩ મધ્ય ભાગના અનાર્ય—મધ્ય પ્રાંતમાં અનાર્ય લોકની ઘણી જાતો વસે છે. બધામાં સુધરેલી ગોંડ નામે જાત છે. બીજી જાતો જંગલી છે, ને શિકાર કરી જંગલમાં પડી રહે છે. તેઓ ચકમકનાં તીર મારવામાં હુશિઆર છે. "**મારી**" નામે જાત ઘાસના ઝુંપડામાં રહે છે. ને અજાણ્યા માણસને જોઇને નાસે છે.

૪ ઓરીસાની પાંદડાં પહેરનારી જાત—હિંદની પૂર્વમાં આવેલાં ઓઢીઆનાં સંસ્થાનમાં એક ગરીબ જાત રહે છે. તેમની દસ હજારની વસ્તી છે. તેમને **પતુઆ** એટલે પાંદડાં પહેરનાર કહે છે. થોડાં વરસપર તેમનાં બૈરાં નવસ્રાં ફરતાં. ફક્ત કેહેડે મણકાની માળા પહેરી તેની આગળ પાછળ પાંદડાંનો ઝુમખો લટકાવતાં. સન ૧૮૭૨ પછી તેઓ કંઇક સુધર્યા છે.

૫ હિમાલયની જાતો—હિમાલયના ઢાળ તથા ખાંચામાં ઘણી અનાર્ય જાતો છે. આસામના કેટલાક ડુંગરી

લોકોમાં ગાઉને માટે કે બીજું અંતર જાણવાને માટે શબ્દ નથી, પણ માર્ગમાં તમાકુ કેટલી ખાધી કે પાન કેટલાં ચાવ્યાં, તે પરથી ચાલવાનું માપ કાઢે છે. કામ કરવામાં સુસ્ત, વિકાળ, કાળા, ને શરીરે ઠીંગણા છે. અસલ તેઓ લુટફાટ વગેરે હલકાં કામ કરી ગુજારો કરતા. પણ તેમને હાલમાં સરકાર, ચોકીદાર બનાવી ખોરાકી, પોષાકી પૂરી પાડે છે.

૨ વધારે સુધરેલી અનાર્ય જાતો—ત્રણ હજાર-વર્ષપરની વેદના કર્તાઓએ વર્ણવેલી ઉપર કહી તેવી જાતો સિવાય સુધરેલી અનાર્ય જાતો પણ હિંદમાં ચોતરફ રહેલી છે. તેમાં સંતાલ અને કંધ એ મુખ્ય છે.

૧ સંતાલ લોક વિષે—નીચલા બંગાળામાં ગંગા નદીની આસપાસ આવેલા પ્રદેશમાં આ લોક રહેછે. એમની વસ્તી દશ લાખની છે. ને ખેતી કરી એક ઠેકાણે રહી પોતાનો ગુજારો ચલાવે છે. ગામનો વહીવટ તે ગામનો મુખી કરે છે. તેના હાથ નીચે એક મદદગાર મુખી ને ચોકીદાર હોય છે, મુખી તથા મદદગાર મુખીની આજ્ઞામાં તેમને પરણતાં સુધી બરાબર રહેવું પડે છે. તેમનામાં હિંદુના જેવો જ્ઞાતિ ભેદ નથી; પણ સાત શાખા છે ને તે બધાનો પૂર્વજ એકજ માને છે. આખું ગામ જોડે ઉજાણી શિકાર ને દેવ પૂજન કરે છે. ગુનેગાર માટે જાતથી બહાર કાઢવો, એ એક સજા હતી. ભારે ગુના માટે ગામમાંથી કાઢી મેલતા. તેમ ન્હાના અપરાધ માટે ગામને ઉજાણી આપવાની શિક્ષા થતી.

ક્રિયાઓ—તેમનામાં બાળલગ્ન નથી. ૧૫-૧૭ વર્ષની ઉમરે જુવાન સ્ત્રી પુરૂષો મન ગમતાં લગ્ન કરે છે. લગ્નક્રિયાની અંતે કન્યાના પીયરીયાં પોતાની દીકરીનો સંબંધ હવે તૂટયો, તે બતાવવાને સળગતા અંગારા સાંબે-

લા વતી કચરે છે; ને પાણી છાંટી ઓલવી નાંખે છે. સ્ત્રીનું સન્માન કરે છે- પેહેલી સ્ત્રી વાંઝણી હોય તોજ બીજી પરણે છે. મડદાને ક્રિયા કરી બાળે છે ને તેની ખોપરીના ત્રણ કકડા દામોદરા નદીમાં નાંખે છે.

ધર્મ—ધર્મ સંબંધી અજ્ઞાનતા ઘણી છે. આખા જગતનો એક દયાળુ નિયંતા છે તેની તેમને ખબર નથી. તેઓ જાણે છે કે પૃથ્વી રાક્ષસોથી ભરપૂર છે ને તેની કરડી નજર ન થાય માટે તેને બકરાં વગેરેનો ભોગ આપે છે. ભૂત, પિશાચ, વૈતાલ, વગેરેને ખુશ રાખવા જોઈએ, એમ તેઓ માને છે. ઝાડોમાં ભૂત રહે છે તેથી દરેક ઝાડને તેઓ પૂજે છે.

ઇતિહાસ—અઢારમા સૈકાની આખર સુધીમાં તેઓ આજુ બાજુનો પ્રદેશ લૂટી ગુજારો ચલાવતા પણ હાલમાં હરી હામ બેઠા છે. બ્રીટીશ અમલદારોએ જમીનની હદ બાંધી આપી તેમના ટંટા મટાડ્યા છે, પણ નાણાં ધીરનારના જુલમને લીધે તેઓ દેવાદાર થઈ ગયા છે. એ લેણદાર પકવેલું તમામ લઈ જતો. ને મેહેનત કરી શકાય એટલું પાછું આપતો. પોતાના બાપનું દેવું દીકરાએ આપવું એમાં તેઓ ઘણી આબરૂ માને છે. ૧૮૫૫ માં તેમણે જબરૂં તોફાન મચાવ્યું હતું. છેવટે એ બંડ ઘણી મેહેનતે સમાવ્યું. ને તેમને એક અમલદાર આપી, સાદી રાજનીતી ઠરાવી આપી, હાલ તેઓ આબાદ હાલતમાં છે.

(૨) કંધ અથવા કોંધ લોક વિષે—કંધ=પર્વતમાં રહેનાર. ઓરિસ્સાની આજુ બાજુ આવેલા પહાડોમાં તેમની વસ્તી આશરે એક લાખની છે. તેમનામાં મુખ્ય સત્તા વડીલને હાથ રહે છે. કુટુંબમાં બાપ જીવતો હોય ત્યાં સુધી મોટા દીકરાનું કાંઇ ચાલતું નથી બધા એક ઘરમાં રહી મોટી માનું રાંધેલું જમે છે. એમના ટોળાની મોટી શાખા-

માં જે મોટો દીકરો હોય; તે આખા ટોળામાં ઉપરી બને-છે. પણ તે લાયક ન હોય તો કાઢી મૂકે છે.

વરવાઢ ને સજાની રીતો—ઈ. સ. ૧૮૫૩ માં તેમને માટે સરકારે કાયદા ઠરાવ્યા ત્યારથી ખૂનને બદલે ખૂન કરવાનો ધારો બંધ પડયો. નહિતો મરનાર આદમીના કુટુંબી મારનારનો ઘાત કરતા, પણ મરનારના કુટુંબને અનાજ વગેરે આપી સમજુત કરે તો માફ થતું; જે માણસ જખમી થાય તેને જખમી કરનારે પાળવો જોઇએ. ચોરેલા માલનું મૂલ લેતા. બે વાર ચોરી કરતાં પકડાય તેને નાત બહાર મૂકવાની ભારે સજા કરતા. અને અપુત્ર મરનારની મીલકત બીજા વડીલને મળે છે. સ્ત્રીને મિલકત લેવાના હક નથી.

ખેતી—હિંદુની પેઠે એકજ ઠેકાણે રહી કે અનાર્યની પેઠે ઠામ ઠામ ભટકતા રહી ખેડ કરતા નથી. એક ઠેકાણે લાંબી મુદત રહે ને ત્યાંનો કસ જાય ત્યારે બાર ચૌદ વરસ પછી બીજું ગામ વસાવી ત્યાં રહેછે.

લગ્ન વિષે—ઉજાણી કે મેળામાં કંધ લોક ભેળા થયા હોય તેમાંથી બળાત્કારે કન્યા ઉપાડી જવી, એ તેમનાં લગ્ન છે. પછી વરનો બાપ કન્યાનું મૂલ આપે છે. પોતાના દીકરાથી મોટી ને મજબૂત કન્યા પસંદ કરે છે. દીકરો મોટો થતા સુધી કન્યા પોતાના સાસરામાં ચાકર માફક રહે છે. પુરુષો નાના હોવાથી બૈરીઓ તેમનાપર સત્તા ચલાવે છે. એક બાઇડી જીવતી હોય ત્યાં સુધી તેની રજા વગર બીજી બાઈડી પરણાતી નથી.

વિશેષ હકીકત—આર્ય લોકે તેમને પહાડમાં નસાડયા તે વેળા પહાડમાં જે જંગલી લોક વસતા તેમને કંધ લોકે દાસ કર્યા છે ને કંધ લોકને ખેતી તથા યુદ્ધ સિવાય બી-

જાું ગમતું નથી તેથી તે પોતાના ગુલામો પાસે સુતારનું, લુહારનું, બરવાડનું, કુંભારનું, ગંદકી સાફ કરવાનું વગેરે હલકાં કામ કરાવે છે. ગુલામોથી જમીનદારી, યુદ્ધ કે દેવ પૂજન થતા નથી. સંતાલની પેઠે કંધ લોકને પણ ઘણા દેવો છે. સૃષ્ટીમાં ઉત્પન્ન કરનાર શકિત જે પૃથ્વી દેવ, તેને મુખ્ય માને છે. વાવણી, કાપણી વેળા ને આફતને વખતે એ દેવને ભોગ આપતા; ઈ. સ. ૧૮૩૬થી કંધ લોક બ્રીટીશ આગરા તળે આવ્યા, ત્યારથી નરમેધ બંધ પડ્યો. તેમના ડુંગરોમાં સડકો કરી છે. તેમની રીતભાતમાં સરકાર હાથ ઘાલતી નથી. હાલ તેઓ આબાદ છે.

(૩) **ત્રણ અનાર્યકુળ**—આશરે ત્રણ હજાર વર્ષની પહેલાં જ્યારે આર્ય લોકે આ દેશ જીત્યો ત્યારે તેમાં જે અસલ વતની હતા; ને જેઓ હિંદમાં છૂટક છૂટક રહેલા છે, તેઓ ક્યાંથી આવ્યા તે બરાબર માલુમ પડતું નથી, પણ તેમની દંત કથા તથા ભાષાપરથી તેમનાં ત્રણ કુળ છે એમ જણાય છે.

પહેલું કુળ—ટીબેટ બ્રહ્મદેશમાંથી આવી હીમાલયની હદમાં રહેલું ને તેમના વંશજો હાલ તે ઠેકાણે છે.

બીજું—એ પણ ઈશાન માર્ગે થઈ બંગાળામાં પેઠેલું જણાય છે ને દક્ષિણ હિંદના પહાડી ઉચ્ચ પ્રદેશની ઈશાન તરફ તેઓ હાલ રહે છે.

ત્રીજું—દ્રવીડ કુળ—તે વાયવ્ય કોણને માર્ગે પંજાબમાં પેઠેલું જણાય છે ને દક્ષિણ હિંદના દક્ષિણના ભાગમાં કન્યા કુમારી સુધી તેમની વસ્તી છે.

અનાર્યનાં સામાન્ય લક્ષણ—તેમની સાથે હેતથી વર્તીએ તો તેઓ સાચા, પ્રમાણિક, નિમકહલાલ, ને માયાળુ જણાય છે. પહાડી લોકોમાં સારા સિપાઈ થવાનો ગુણ છે. દક્ષિણની લડાઈઓમાં બ્રીટીશ ફોજમાં મદ્રાસ ઇલાકાના

અનાર્ય હતા. પ્લાસીના યુદ્ધમાં પણ અનાર્ય હતા, ગુરખા લોક પણ હિમાલયની અનાર્ય જાત છે, તેઓ બહાદૂર લડવૈયાછે. ને બ્રીટીશ ફોજમાં ઉત્તમ વર્ગમાં ગણાય છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

आर्यलोक.

એ જાત હિંદના વાયવ્ય ખૂણામાંથી હિંદમાં આવી. પ્રાચીન આર્ય જાત કે, ઇંદો જર્મન કૂળમાંની એ શાખા હતી. એનો મૂળ વાસ મધ્ય એશિઆમાં હતો, ને ત્યાંથી તેની જૂદી જૂદી શાખા જુદે જુદે ઠેકાણે જઇ વસી. એક શાખા પશ્ચિમ ભણી ગઇ, ને તેના કૂળમાં હાલ રોમન, ગ્રીક, અંગ્રેજ વગેરે છે. બીજી શાખા પૂર્વ ભણી ગઇ, ને હિમાલયના ઘાટોની વાટે હિંદુસ્તાનમાં ફેલાઇ. તેમાં મુખ્ય રજપૂત ને બ્રાહ્મણ હતા. પૂર્વ અને પશ્ચિમ ભણી ગયેલી શાખાઓએ ત્યાંના અસલ વતનીઓને ખશેડી પોતે જમીન પડાવી લીધી. ને યુરોપનો તથા હિંદનો પ્રાચીન ઇતિહાસ એ બાબતનોજ છે.

મુળસ્થાનમાં અવસ્થા.

એશિઆના અસલ રહેઠાણમાં તેમની હાલત કેવી હતી. તેનું બરાબર વર્ણન જણાયું નથી, પણ યુરોપ તથા હિંદની બોલી ઉપરથી કેટલીક બીના જણાય છે. તેઓ પોતાનાં ઢોર સહિત જૂદે જૂદે ઠેકાણે ભટકતા, ને અનાજનો પાક કરી ગુજારો ચલવતા, રાંધેલું અનાજ ખાતા, ઘર કામમાં પશુ પાળતા, લોઢાનાં હથિયાર વાપરતા, લુગડાં પહેરતા, ને સખ્ત મેહેનત કરતા. વેદના અસલના આર્યોએ ૧૦૦ શિઆળા સુધી જીવવા માગ્યું છે. એપરથી જણાય છે કે અસલ તેઓ ઠંડા મુલકમાં રહેતા.

યુરોપિયન અને હિંદનું મળતાપણું—હિંદુ,

રોમન, ગ્રીક, અને ઇંગ્રેજના પૂર્વજો એક હતા, ને એક દેવ-ને માનતા. હાલ તેમની ભાષાઓ ભિન્ન ભિન્ન લાગે છે, પણ તે બધાનાં મૂળ જોતાએ તો ઘણા ખરા શબ્દ મળતા આવે છે. બાપ, મા, બાઇ, બેન વગેરેનાં નામ હિંદુ, રોમન, ઇંગ્રેજ વગેરેમાં મળતાં આવે છે. જેમ માતૃ એ સંસ્કૃત શબ્દને મળતો, ઇંગ્રેજીમાં મધર, અને લાટીનમાં મેટર છે. એ વગેરે ઘણા શબ્દ મળતા આવે છે. તેમ બંનેના ધર્મનું મૂળ પણ એકજ હતું. પોતાની મૂળ ભૂમિમાં જે પોરાણિક વાર્તાઓ સાંભળેલી, તેની અસર હિંદુ તથા યુરોપીઅનમાં સરખી થઇ છે. એ બધા ઉપરથી એમ સાબિત થાય છે કે બધાનું મૂળસ્થાન એક હતું.

હિંદિ આર્યોનું પ્રસારણ—વેદના મંત્રો હિંદુ શાખાને પોતાના મૂળસ્થાનથી અગ્નિ તરફ પ્રસરતી જણાવે છે. પ્રથમ કાબુલ આગળ, પછી ગંગા આગળ, ને ધીમે ધીમે દક્ષિણમાં ફેલાએલી જણાય છે. પંજાબમાં તેઓ પોતાની રખડતી હાલત છોડી નદીઓ જોઇને એક મુકામ રાખી ખેડ કરવા લાગ્યા. તેઓના વેદમાં સિંધુ નદીનાં તથા હિમાલયના ઉત્તર ભાગનાં ઘણાં વખાણ કર્યાં છે. હિમાલયની ઉત્તરે દેવ તથા શૂરા લોકોને રહેવાનું સ્વર્ગછે, એમ કહેલુંછે.

રૂગ્વેદ અને હિંદની હાલત—હિંદમાંના આર્ય પંજાબમાં વસ્યા. તેની નિશાનીનું મોટું પુસ્તક રૂગ્વેદ છે. તેને હિંદુ લોક અનાદિ એટલે ઈશ્વર રચિત માને છે, ને કેટલાક ઈ. સ. પૂર્વે ૩ હજાર વર્ષપર બનેલો કહે છે. યુરોપી વિદ્વાનો ઇ. સ. પૂર્વે દોઢ હજાર વર્ષપર રચાએલો ગણે છે. રૂગ્વેદ સંહિતામાં ૧૦૧૭ સૂક્ત છે. ને ૧૦૫૮૦ શ્લોક છે. એ ગ્રંથોથી આર્યોની કેટલીક હાલત જણાય છે. તેઓમાં ઘણાં ગોત્ર હતાં તેમનામાં ઘણી જાતો નહોતી. ઘરનો પિતા તેજ ગોર હતો. ગોત્રના પીતાનું ને પુરોહિતનું કામ તે-

માંનો વડીલ કરતો. મોટા યજ્ઞ વગેરેની ક્રિયા હોશિયાર હોય તે કરે. રાજા ઠરાવવાનું લોકના હાથમાં હતું. સ્ત્રીઓની હાલત સારી હતી. વેદમાં કેટલાંક સૂક્ત સ્ત્રીઓએ લખેલ છે. સતી થવાનો ચાલ નહોતો. ધણી ધણીઆણી સંપ સંપી રહેતાં, મડદાંને બાળતા, ને ચિતાની આસપાસ ઉભા રહી ઇંદ્ર વરૂણ વગેરેની સ્તુતિ કરતા, કે એને સ્વર્ગમાં અમારા બાપદાદા બેઠા છે ત્યાં લઇ જાઓ. તે પરથી જણાય છે કે પુનર્જન્મ તેઓ માનતા નહીં. તેમનામાં સુતાર, લુહાર વગેરે કારીગર હતા. તેઓ રથે ચડી લડતા, હાથીએ ચડી ન લડતા, ઘોડેસ્વાર હતા. તેઓ ખેતી કરતા, ને કેટલાક પોતાની ગાયો સાથે ફરતા હતા. પશુ એ તેમનું ધન હતું, લડાઈ ટંટા પશુ માટે થતા, ને દંડ પણ તેનોજ આપતા. ગોમાંસ ખાતા. સોમ નામે છોડનો દારૂ પીતા ને દેવોને ધરાવતા. એમ તેઓ ઉત્તરમાંથી આવી આગળ વધતા ગયા. દરેક કુટુંબનો પીતા પોતાના બૈરી છોકરાંને ઢોર લઇ મુકામ બદલતો.

વેદના દેવ—દેવોપર ઘણો ભરોંસો રાખતા. સૃષ્ટિની સૂર્યદેવ, અંધકાર, વૃષ્ટિ વગેરે, શક્તિઓ એ તેમના દેવ હતા. સ્વર્ગ પિતાને માટે હિંદુ, રોમન, ગ્રીક વગેરેમાં મળતો શબ્દ છે. ઇંદ્ર દેવ જે વરસાદ આપે છે તેની સ્તુતિ બધાથી વધારે છે. ઇંદ્રથી ઉતરતો અગ્નિ દેવ છે. તોફાનનો દેવ મરૂત છે. ઉષા એ પ્રભાત કરનાર છે. સિવાય સૂર્ય, ચંદ્ર, વાયુ વગેરે ઘણા દેવોનું વર્ણન વેદમાં છે. ૩૩ દેવો મુખ્યછે. ૧૧ દેવ લોકમાં, ૧૧ પૃથ્વીપર ને ૧૧ અધર રહેલા છે.

વેદમાં પરમેશ્વર સંબંધી વિચાર—હિંદના આર્યો પોતાના દેવ ઉપર ઘણી આસ્થા રાખતા, જે દેવની તે ભક્તિ કરતા તેજ દેવ પરમેશ્વર છે, એમ માનતા. ઇંદ્ર, વરૂણ વગેરેને દેવ માની તેમની સ્તુતિ કરતા. વેદમાં એક પરમે-

શ્વરને પૂજવા વિષે કહેલું છે, પણ તે અસર બીજા દેવની સ્તુતિ કરતાં રહેતી નહીં. યજુર્વેદ સંહિતાના એક મંત્રમાં લખેલું છે કે, "પ્રથમ એક સુવર્ણ બાળક જન્મ્યો તેજ પ્રભુ. તેણે પૃથ્વી, પાણી, આકાશ વગેરે સ્થાપન કીધાં. તે પ્રાણ દાતા, સર્વ શક્તિમાન, જેની આજ્ઞા સર્વ દેવો કબુલ કરે છે, બધી દુનિઆપર જેનો અમલ ચાલે છે, ને સ્વર્ગ વગેરેનો ઉપરી છે. કયા દેવને અમે બળિદાન ધરાવીએ?" એમ કહેલું છે. એ પ્રમાણે એક દેવને માનતા.

પાછલાં વેદશાસ્ત્ર—આર્યનો પ્રથમ ધર્મ ગ્રંથ રૂગ્વેદ હતો, પણ પાછળથી તેના ઉપરથી બીજા ત્રણ વેદ થયા. તે બધા ઇશ્વરે બનાવેલા છે. એમ તેઓ માને છે. બીજો શામ વેદ સોમયજ્ઞને માટે બન્યો.

ત્રીજો યજુર્વેદ બન્યો. તેમાં મોટા યજ્ઞો વખતે ભણવાનાં મંત્રો છે. એના કૃષ્ણ અને શુકલ એવા બે ભાગ છે. રૂગ્વેદને છેડે જુના મંત્રો છે. તેનો, તથા બીજા મંત્રો મળીને ૪ થો અથર્વ વેદ બન્યો. એ બધાનું પુર ૧ લાખ મંત્રનું છે એમ કહેવાય છે.

એ દરેક વેદના ૩ મૂખ્ય ભાગ છે. ૧ સંહિતા (મંત્ર)-એમાં સ્તુતિ પ્રાર્થનાનો ભાગ.

(૨) બ્રાહ્મણ—એ ગદ્ય ગ્રંથમાં બે ભાગ છે. અરણ્યક અને કર્મ બ્રાહ્મણ. અરણ્યકમાં રૂષિને વર્તવાના નિયમો બાંધેલાછે. અને કર્મમાં ગ્રહસ્થને કરવાનાં કર્મકાન્ડછે.

(૩) ઉપનિષદ્ એમાં આત્મા પરમાત્માસંબંધી વીચાર છે. તેની સંખ્યા બાવન છે. ને તેમાં દસ મુખ્ય છે. પછી સૂત્ર થયાં. એ દરેક શાખાનાં જુદાં જુદાં છે. એના બે ભાગ છે. શ્રૌત અને ગૃહ્ય. શ્રૌતમાં યજ્ઞ ક્રિયા વગેરેનું વર્ણન, ને ગૃહ્યમાં ગ્રહસ્થના ધર્મ છે. એ બધાને શ્રુતિ (વેદ) એટલે પરમેશ્વરથી સાંભળેલું કહેછે. પછી ૧૮ પુરાણને

૨૨ સ્મૃતિ થઈ. એ બધાં સ્મૃતિ એટલે સાંભળેલું કહેવાયછે.

પાછલી નાતો ને બ્રાહ્મણની વડાઇ— હિંદના આર્યો પ્રથમ પંજાબમાં રહ્યા, ત્યાં દરેક ઘરનો ઉપરી, ગોર, યોદ્ધા ને ખેડુત હતો, પણ પાછળથી રાજાઓએ તેમને મોટા મોટા યજ્ઞ વગેરે ક્રિયાનાં કામ સોપ્યાં તેથી તેઓએ ખેતી, યુદ્ધ, વગેરે પડતું મૂક્યું ને ગોરપણુંજ રાખ્યું. તેમનામાં પાછળથી કામ પ્રમાણે ૪ ભાગ પડયા. ૧ ગોર એટલે બ્રાહ્મણની, ૨ લડવૈયાની એટલે રજપૂતો કે ક્ષત્રીની, ૩ ખેડુતોની તે વૈશ્ય કહેવાતા, ને ચોથી શુદ્ર એટલે અનાર્ય લોકોની, પેહેલી ત્રણ જાતોને દ્વિજ એટલે બેવાર જન્મેલી કહેતા ને ત્રણેનાં દેવ, પૂજન, વગેરે એકજ હતું. અનાર્ય અથવા શુદ્રને યજ્ઞ વગેરેમાં આવવા દેતા નહીં, જમણવારમાં સામેલ ન રાખતા, ને એકવાર જન્મેલા વગેરે તિરસ્કારના શબ્દોથી બોલાવતા. તેમને ગુલામગીરી કરવાનુંજ કામ હતું.

બ્રાહ્મણની શ્રેષ્ટતા—ચારે વર્ણમાં બ્રાહ્મણે પોતાની વિદ્યાના બળવડે ઊંચપણું પ્રગટ કર્યું. તેઓ કહેતા કે પ્રથમ બ્રહ્માએ જગત પેદા કીધું, તેના મુખમાંથી અમે પેદા થયા છીયે, ને બીજી વર્ણ ક્ષત્રિ બાહુમાંથી, વૈશ્ય જાંગમાંથી ને શુદ્ર પગમાંથી, પેદા થયા. માટે અમે શ્રેષ્ટ છીયે, ને તે અધિકાર તેમણે ગુરૂ પદવી લેઇ ટકાવી રાખ્યો, તેઓ પ્રજાના ઉપદેશક ને રાજાના મંત્રી હતા. દેશના દેવોને સંતોષવા, એ તેમનું કામ હતું.

બ્રાહ્મણના ચાર આશ્રમ—દરરોજ સ્નાન સંધ્યા વગેરે ૭ કર્મ કરવાં પડતાં, તે સિવાય તેમના જન્મારાના ૪ ભાગ પાડેલા હતા. તેઓ જન્મે ત્યારે બ્રાહ્મણ ન કહેવાતા, પણ જનોઇ સંસ્કાર કરે ત્યારે બ્રાહ્મણ થતા. પછી તેમને ૪ આશ્રમ ભોગવવા પડતા. (૧) બ્રહ્મચર્ય–એટલે

બ્રાનપણું તથા જુવાનીનો વખત ભીક્ષા માગી ગુરૂની સેવા ને ભણવામાં જતો. (૨) ગ્રહસ્થાશ્રમ–એટલે લગ્ન કરીને સંસારી કામ કરવું પડતું. (૩) વાનપ્રસ્થ–એટલે વનમાં કંદ મૂળ ખાઈ ઇશ્વર ભક્તિ કરવાની હાલતમાં રેહેવું તે. (૪) સન્યસ્ત–એટલે સંસારી લાલચનો તથા, સુખ દુઃખ આશા, ભિક્ષા વગેરેનો ત્યાગ કરી કેવળ પરમાત્મામાં લીન થવું. વગર માગે જે આપે તે ખાવું, એક ગામમાં એક દિવસ રેહેવું, ને પોતાનો વખત અભ્યાસ અને બ્રહ્મ વિચારમાં કાડવો.

હાલના બ્રાહ્મણ—આત્મ અભ્યાસી અને ઈંદ્રિયજીત રહેવાનો નિયમ પાળનાર પૂર્વે કાળમાં બ્રાહ્મણ હતા, તેમની ૩૦૦૦ વર્ષની રહેલી અસર હાલના બ્રાહ્મણમાં છે. રજપૂત તથા બીજી ગ્નાતોથી બ્રાહ્મણ તુરત ઓળખાઇ આવેછે.

વંશ પરંપરાની કેળવણી વગેરેથી દેશના લોકપર વગર હથીઆરે શ્રેષ્ટપણું ભોગવનાર બ્રાહ્મણજ છે. જો કે હાલના બ્રાહ્મણોમાં આગળના જેવા ગુણ રહ્યા નથી, તોપણ તેમના પૂર્વજોની કંઈક અસર રહેવાથી તેઓ દેશમાં ધર્મ સંબંધી તથા રાજ્ય સંબંધી ઉથલપાથલ થયા છતાં શ્રેષ્ઠપણું ભોગવેછે. પ્રથમ સ્વદેશીઓને સારૂ ભાષા, વિદ્યા, તત્વગ્નાન, કવિતા, હુન્નર, વગેરે બનાવનાર બ્રાહ્મણજ હતા.

બ્રાહ્મણોની ધર્મ વિદ્યા—કેટલોક વખત જતાં બ્રાહ્મણો પોતાના ધર્મ સંબંધી ગ્નાનમાં વધારે ઉંડા ઉતર્યા; ત્યારે તેમને માલમ પડયું કે વેદના મંત્રોમાં કહેલા, ઇંદ્રિ, વરૂણ, સૂર્ય, વગેરે જુદા જુદા દેવ, પરમેશ્વર નથી, પણ એ બધા એક આદી કારણથી ઉત્પન્ન થયેલાછે અને ઇશ્વર તો એકજ છે. પણ એ વિચાર તેમણે જાહેર કરી બીજી ગ્નાતોમાં ન ફેલાવ્યો. તેમને તો બધા દેવ માનવા દીધા તેમ પોતે પણ બધા દેવોને ઇશ્વરી શક્તિના પ્રકાશક તરીકે માન આ-

પવા લાગ્યા ને પોતાની નાતમાં એક અદ્વૈત (બીજો નહીં) મતનો બોધ કર્યો, કે જે આરંભમાં ખરૂં હતું, તેમને પાછળથી એક દેવ અને તેનાં ત્રણ ગંભીર રૂપ બનવાનો વિચાર ઉઠ્યો, (૧) બ્રહ્મા, સરજાવનાર (૨) વિષ્ણું પાલણ કરનાર (૩) શિવ એ નાશ કરનાર. એમાં વિષ્ણુંના, મચ્છ, કચ્છ વગેરે દસ અવતાર થયેલા હતા. વિષ્ણું અને શિવનાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપ હાલ પૂજાય છે.

બ્રાહ્મણોનું તત્વજ્ઞાન—બ્રાહ્મણોએ હિંદુલોકને માટે ધર્મ રચ્યા પછી તત્વજ્ઞાનમાં શાસ્ત્ર રચ્યાં એના મુખ્ય છ ભાગ છે. સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક, પૂર્વ મિમાંસા ને ઉત્તર મિમાંસા. તે બધાં ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ વર્ષપર રચેલાં જણાય છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૩૯૦ વર્ષપર રચાયેલું પાણીનું વ્યાકરણ, શિક્ષા, નિરૂક્ત, વગેરે એ શાસ્ત્ર શિખવાનાં છ સાધન છે. વખત જતાં સંસ્કૃત ભાષા બગડતી ચાલી, તેનું પ્રાકૃત રૂપ બન્યું, ને તેમાંથી હિંદુસ્તાનની બોલીઓ નીકળેલી છે ધર્મના ગ્રંથોની તો મૂળ ભાષાજ રહી, ને તે ગ્રંથો બ્રાહ્મણજ વાંચી શકતા, તેથી ધર્મ સંબંધી જ્ઞાન બ્રાહ્મણમાંજ રહ્યું.

હિંદની વિદ્યા—ઇ. સ. પુર્વે ૨૫૦ વરસ ઉપર એ જાતના મૂળાક્ષર હિંદમાં વપરાતા, પણ બ્રાહ્મણો પોતાની વિદ્યા, શ્લોકમાં હોવાથી મોઢે રાખતા. વેદના મંત્રો પછી સાદુ ગદ્ય લખવાની રીત ચાલી હતી પણ બે હજારથી વધારે વર્ષથી બ્રાહ્મણોએ પદ્યમાંજ પુસ્તક રચ્યાં ને ગદ્યની કળા ઓછી થઈ છે.

. **બ્રાહ્મણોનું જ્યોતિશ શાસ્ત્ર.**—યજ્ઞોના દિવસ મુકરર કરવાને બ્રાહ્મણોએ આકાશનું અવલોકન કરવા માંડી, ખગોળ વિષે જ્ઞાન મેળવ્યું. ઇ. સ. પૂર્વે ત્રણ હજાર વર્ષપર સૂર્ય વર્ષ વિષે વર્તારો કર્યો હતો તે હાલ ચાલે છે. વ-

વેના ૩૬૦ દિવસ કરી દર વરસે પા, દિવસ ખુટે તેને મા-
ટે દર પાંચ વર્ષે એક અધિક માસ ઠરાવ્યો હતો. તેમને
ચંદ્ર ગ્રહો, રાશિઓ, વગેરેનું સારૂં જ્ઞાન હતું. તેમના ખ-
ગોળ શાસ્ત્રમાં પાંચ મત છે. તેમાંનો રોમક (રમલના પા-
સા જોવાનો) મત તેઓ ગ્રીક પાસેથી શીખ્યા હતા. પણ
એમનું જ્ઞાન પાછળથી ગ્રીક કરતાં વધ્યું. તેમનાપરથી અ-
રબસ્તાનને યુરોપમાં ફેલાયું. ઇ. સ. ૧૦૦૦ માં જ્યારે મુ-
સલમાનોના હુમલા હિંદ ઉપર થવા લાગ્યા, ત્યારથી તેમની
ખગોળ વિદ્યાની પડતી થઇ. તેમનામાં આર્ય ભટ્ટ, ભાસ્ક-
રાચાર્ય વગેરે ઉત્તમ ખગોળવેત્તા હતા. ને કાશી ઉજ્જન વ-
ગેરેમાં નિરીક્ષા સ્થળ હતાં, જયપુરના જયસિંહ નામના
રાજાએ ઇ૦ સ૦ ૧૭૦૨ માં તારાની ટીપ એક ફેરો સુ-
ધારી આપી હતી.

૨ વૈદ્યશાસ્ત્ર—બીજાં શાસ્ત્રની પેઠે આ વિદ્યામાં
પણ બ્રાહ્મણો ઊંડા ઉતરેલા હતા. જનાવરનાં મડદાંને જુ-
દી જુદી રીતે ચીરવાનું વિદ્યાર્થીઓને શીખવતા. બૌદ્ધ મ-
તના અધિપતિઓએ માણસ અને પશુને સારૂ દવાખાનાં-
ને પાંજરાપોળો ઘણે ઠેકાણે કરાવી હતી. આયુર્વેદ નામે
ઉપવેદ એ વૈદ્યકનું મોટું પુસ્તક છે. તેના કરતાં પ્રજાપતિ,
ધન્વંતરી વગેરે છે. તે પરથી બીજા ગ્રંથો થયા. ગ્રીક લો-
કોને એમની પાસેથી વૈદ્યક જ્ઞાન મળ્યું. ઇ૦ સ૦ ૮૦૦માં
ખગોળની પેઠે આ વિદ્યા પણ આરબોએ લઈ લીધી ને
ત્યાંથી યુરોપમાં ફેલાઇ. યુરોપમાં મધ્ય યુગમાં જે પુસ્તક
બન્યાં છે તેમાં હિંદુ વૈદ ચરકના મતને અનુસરતી બાબત
લીધેલી છે. વૈદકના જુના ગ્રંથોના કર્ત્તા **ચરક** અને **સુશ્રુત**
છે. તેમાં ચરક જુનો છે. પાછળથી એ શાસ્ત્રની પડતી થ-
ઈ. ઇ૦ સ૦ ૬૦૦થી ૧૦૦૦ સુધીમાં બુદ્ધ ધર્મ જઇ
હિંદુ ધર્મ ફરી સ્થાપન થયો, ને ત્યારથી નાતમાં ઘણા વિ-

ભાગ પડી ગયા. બ્રાહ્મણો લોહી, માંસ, વગેરેને અડવામાં પાપ સમજવા લાગ્યા. તેથી વૈશ્ય જાતિમાં એ ધંધો ગયો, ને તે પણ વાઢ કાપને માટે છિટ કરવા લાગી. વળી બુદ્ધ ધર્મના વખતમાં દવાખાનાં બંધ થયાં, તેથી પણ એ વિદ્યાનું જ્ઞાન મેળવવાનું સાધન ઓછું થયું ને પછી મુસલમાની રાજમાં હકીમોનું જોર વધ્યું. એ વેળા હિંદુ વૈદ્યકની છે પડતી થઈ, પણ હાલમાં બ્રીટીશ રાજ્યમાં એ વિદ્યાની ચડતી થવા માંડી છે.

સંગીત શાસ્ત્ર—ઈ. સ. પૂર્વે આશરે ૪૦૦ વરસ પર તેમણે ગાયનના સાત શ્વર શોધી કાઢ્યા હતા. તે ઈરાન અરબસ્તાનમાં થઈ, ઈ. સ. ૧૧ મા સૈકામાં યુરોપમાં દાખલ થયા. મુસલમાની વખતમાં એની પડતી થઈ, તેમનામાં ૮૪ રાગ છે. ને મુખ્ય ૩૬ છે. દરેક રૂતુ, દિવસ, વખતે વખતના રાગ હિંદુ ગાયનમાં છે. એ બાબત ગાંધર્વ વેદ નામે ઉપવેદ નામે મોટું પુસ્તક છે.

ધર્મ શાસ્ત્ર—બ્રાહ્મણોએ બનાવેલા રાજા પ્રજાના (કાયદા) ધર્મના કાયદા તેને ધર્મ શાસ્ત્રમાં ગણેલા છે. ઈ૦સ૦ પહેલાં ૭૦૦ વર્ષપર બનેલું ગૃહ સુત્ર નામે પુસ્તક એમનુ જુનામાં જુનું ધર્મ શાસ્ત્ર છે ઈ૦ સ૦ પહેલાં ૫૦૦ વર્ષ પર બનેલાં મનુસ્મૃતિ નામે ગ્રંથમાં ઉત્તર હિંદની રૂઢીઓ વર્ણવી છે. બીજો યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિ નામે ગ્રંથ છે, તે મોટો બનેલો છે. મીતાક્ષરાનું મૂળ એ સ્મૃતિ છે. જેના પરથી હિંદુઓનો ઘર વ્યવહાર હાલ ચાલે છે તેમના કાયદામાં ત્રણ બાબત સમાવેલી છે (૧) આચારાધ્યાય—એમાં ઘર સંસારના અધિકાર અને કર્તવ્ય કામ વર્ણવ્યાં છે (૨) વ્યવહારાધ્યાય—એમાં ન્યાય પ્રકરણની વાત છે (૩) પ્રાયશ્ચિતાધ્યાય—એમાં પાપ નિવારણ કરવાની ક્રિયા ને તપ વગેરેનું વર્ણન છે, એ બધાં શાસ્ત્રોમાં લગ્ન, વારસો, વગેરે જુ

દી જુદી નાતવાર કાયદા ઠરાવ્યા છે.

કવિતા.—બ્રાહ્મણો, હિંદુના ધર્મ પુસ્તક લખનારા, તત્વવેત્તા ને કાયદા બનાવનાર હતા. તેમ કવિ પણ હતા, તેમણે વરસવાર હેવાલ નથી લખ્યા. પણ પ્રાચીન વિગ્રહો તથા આર્ય શૂરવીરોનાં ચરિત્રો તેમણે વીરરસમાં વર્ણવ્યાં છે. તેમાં મહાભારત ને રામાયણ મુખ્ય પુસ્તક છે.

મહાભારત વિષે—એમાં દિલ્હીના ભૂપતિઓની વારતા છે. એનો આરંભ ઈ૦ સ૦ પૂર્વે ૧૨૦૦ વર્ષપર ગણાયો છે. તેમાં બે લાખ વીસહજાર લીટીઓ છે. પ્રખ્યાત ગ્રીક કવી હોમરના ઈલિયડથી લગભગ ચોદગણું છે ને રોમન કવી વર્જીલના ઈલીયડથી બાવીસ ગણું છે. તેમાંની મુખ્ય વારતા ફક્ત ચોથા ભાગમાં સમાય છે. બાકીના ભાગમાં આગલા વખતનું વર્ણન, ક્ષત્રીના ધર્મ, ધર્મ સંબંધી ઉપદેશ વીગેરે ભાગ આવે છે. એમાં અઢાર પર્વ કે ખંડ છે પેહેલું આદી પર્વ મોટું છે તેમાં પૃથ્વીની ઉત્પત્તી વગેરે વર્ણન છે. પછી સભા, વન, વીરાટ વગેરે પર્વ આવે છે; ને છેલું સ્વર્ગારોહણ પર્વ છે, તેમાં પાંડવો સ્વર્ગે ગયા તેની વાત છે.

મુખ્ય કથા—એનો કર્તા વ્યાસ છે. એમાં ચંદ્રવંશી બે રાજા, દિલ્લી પાસેના કેટલાક મુલકને માટે લડયા, તેનું વર્ણન છે. ચંદ્રવંશી રાજા પાંડુ અને ધૃતરાષ્ટ્ર એ બે ભાઇ હતા. તેમાં ધૃતરાષ્ટ્ર આંધળો હતો. તેને સોપુત્ર હતા, ને વડો દુર્યોધન હતો. તેમનામાં કુરૂ નામે પૂર્વજ થઇ ગયો તેપરથી તેઓ કૌરવ કહેવાય છે. પાંડુને યુધિષ્ટર, અર્જુન ભીમ, નકુળ અને સહદેવ નામે પાંચ પુત્ર હતા. તેઓ પાંડવ કહેવાય છે. પાંડુ રાજા શાપને લીધે હીમાલયમાં જઇને રહ્યા. ને ત્યાંજ મરણ પામ્યા. તેમણે પોતાનું રાજ્ય તથા કુટુંબ ધૃતરાષ્ટ્રના હવાલામાં સોંપ્યું હતું. તેણે પોતાના પાંચે ભત્રિજાને સારી રીતે ઉછેરી, વિદ્યા ભણાવી હોંશિઆર કર્યા.

પછી સૌથી મોટા યુધિષ્ટરને બધા રાજનો વારસ ઠરાવ્યો. એથી કૌરવ નાખુશ થયા, ને તેમણે પોતાના બાપને સમજાવી, પાંડવોને વનવાસ જવા ફરજ પાડી. તથા વનમાં જઈ તેમનાં ઝુંપડાં પણ બાળી નાંખ્યાં. તેમાંથી ઉગરી પાંડવો આમ તેમ રખડવા લાગ્યા. એવામાં પંચાળ દેશના દ્રુપદ રાજાએ પોતાની દીકરી દ્રૌપદીને પરણાવવા માટે સ્વયંવર રચ્યો, ને દેશ દેશના રાજા તેડાવ્યા, તેમાં પાંડવો પણ ગયા. ને અર્જુને, કહેલી સરત પાર પાડી જેથી દ્રૌપદી તેને વરી. આથી કૌરવ વધારે ગુસ્સે ભરાયા. પણ તેમના બાપ ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને તેડાવી, રાજ્યના બે ભાગ પાડી, પાંડવ તથા પોતાના પુત્રો વચ્ચે વહેંચી આપ્યું. પાંડવો પોતાનો ભાગ લેઈ ઇંદ્રપ્રસ્થમાં રહેવા ગયા. પણ કૌરવોએ દગો કરી યુધિષ્ટરને જુગટામાં હરાવ્યા, તેથી તે પોતે, ભાઇઓને પત્ની સાથે તેમને તાબે થયા. પણ દ્રૌપદીએ ધૃતરાષ્ટ્રને સમજાવી બધાને છોડાવ્યા. વળી કૌરવોએ બીજીવાર જુગટું રમવામાં યુધિષ્ટર સતવાદીને ફસાવ્યા ને તેથી સરત પ્રમાણે પોતાના કુટુંબ સાથે ૧૨ વર્ષ સુધી વનવાસ જવું પડયું. કંદમૂળ ખાઇ ઘણું દુઃખ વેઠી બધાએ બાર વર્ષ પૂરાં કર્યાં. ને છેલ્લા વર્ષમાં તેઓ વિરાટ રાજાને ત્યાં વેશ બદલી નોકર રહ્યાં. રાજાના સાળા કીચકની બદચાલ માટે ભીમે તેને માર્યો ને તે રાજાની કુંવરી સાથે અર્જુન પુત્ર અભિમન્યુ પરણ્યો—એમ બધી સરત બરાબર પાળ્યા પછી પોતાનું રાજ લેવા પાછા આવ્યા. ને કૃષ્ણ વગેરે ઘણું સમજાવવા લાગ્યા પણ કૌરવોએ માન્યું નહીં. તેથી મોટી લડાઇ કરવી પડી. કૃષ્ણ, (દ્વારકાનારાજા, પાંડવના મામા) પાંડવની તરફ થયા, ને પોતાનું સૈન્ય કૌરવને સોંપ્યું, કૌરવો પણ તૈયાર થયા. પાણીપતના મેદાનમાં ૧૮ દિવસ સુધી જબરો જંગ મચ્યો. કૌરવો નાશ પામ્યા, તેમ પાંડવોના પણ પ્રખ્યાત યોદ્ધાઓ-

રણ પામ્યા. કૌરવ તરફ ભીષ્મપીતા, દુર્યોધન, શલ્ય, કર્ણ વગેરે જબરા યોદ્ધા હતા. પછી પાંડવોએ લાંબા વખત સુધી નીતિસર રાજ ચલવ્યું. ને અશ્વમેધ કરી ચક્રવર્તી પદ મેળવ્યું. તેમનો આંધળો કાકો પુત્રોના શોકથી વનમાં જઈને રહ્યો. ને પોતાનાં માણસ સાથે વનમાં દવ લાગવાથી બળી મુઓ. પાંડવો પણ કૃષ્ણ વગેરે પોતાનાં સગાં વહાલાંના મરણ શોકથી નિરાશ થયા, ને અર્જુનના દીકરા અભિમન્યુના પુત્ર પરિક્ષિતને રાજ્ય સોંપી, દ્રોપદી, એક વિશ્વાસુ કુતરો ને ભાઇઓ સાથે સ્વર્ગમાં જવાને, હીમાલયપર ચડ્યા. કુતરો અને યુધિષ્ટર સિવાય બધાં મરણ પામ્યાં તેથી ધર્મરાજા ઇંદ્રિપાસે ગયા ને બધાને જીવતાં કરાવી સ્વર્ગમાં અનંત સુખ ભોગવવા લાગ્યા.

એ પ્રમાણે મહાભારતની મુખ્ય બીના છે. તે સિવાય નળાખ્યાન, વિદુરનીતિ, ભગવદ્ગીતા વગેરે રસિક અને જ્ઞાનમય ઉપકથાઓ પણ તેમાં ઘણી આવે છે.

રામાયણ—એમાં સુર્યવંશી અયોધ્યાના રાજા રામચંદ્રે, દક્ષિણે લંકાના રાજા રાવણપર ચડાઈ કરી તેનું વર્ણન છે. એ વીરરસ કાવ્યનો કર્ત્તા વાલ્મીક છે. ઈ. સ. પૂ. હજાર વર્ષપર એનું બનવું મનાય છે. એમાં ૪૮ હજાર લીટી (૨૪ હજાર શ્લોક) છે. એ કથાના મુખ્ય સાત કાંડ (ભાગ) પાડેલા છે. ૧ બાળ, ૨ અયોધ્યા, ૩ અરણ્ય ૪ કીષ્કીંધા, ૫ સુંદર, ૬ યુદ્ધ, ને સાતમો ઉત્તર.

મુખ્ય હકીકત—અયોધ્યાના સૂર્યવંશી રાજા દશરથને ૪ કુંવર હતા. તેમાં રામચંદ્ર વડા હતા. પ્રથમ ભાગમાં રામચંદ્રજીના જન્મ અને બાળચરિત્રનુ વર્ણન છે. પછી મીથીલાના જનકરાજાની ગુણવાન દીકરી સીતા વેરે સ્વયંવરમાં પરણ્યા. બીજો કાંડ નીતિ ભરેલો ને રસિક છે. દશરથ રાજા ઘરડા થવાથી તેમણે પ્રજાની સલાહ લેઇ વડા

કુંવર રામચંદ્રને ગાદીના વારસ ઠરાવ્યા. પણ પાછળથી ખટપટ થઇ. દશરથની નાની સ્ત્રી કૈકઈએ કજીઓ કર્યો, ને પોતાના પુત્ર ભરતને રાજ અપાવવાનું ધાર્યું. તેણીએ દશરથને કહ્યું કે રામચંદ્રને વનવાસ મોકલી ભરતને રાજ આપો. દશરથ રાજા એથી ઘણા નારાજ થયા. પણ અગાઉ વચને બંધાયલા હોવાથી તેણીની માગણી કબુલ કરવી પડી. રામને દેશવટો દીધો. ને તેઓ સીતા તથા લક્ષ્મણ સાથે વનમાં સીધાવ્યા. રસ્તામાં હતા, તેવામાં દશરથ રાજા મરણ પામ્યા. એ વેળા ભરતે રાજ લેવાની નાપાડી ને બધું મંડળ ખરા વારસ રામને તેડવા ગયું. ત્યાં બંને ભાઈ વચ્ચે નીતિ તથા સ્નેહની તકરાર ચાલી. છેવટે એવો ઠરાવ થયો કે વનવાસમાંથી આવતાં લગી, રામને નામે ભરતે રાજવહીવટ ચલાવવો. ત્યાં સુધી બીજા કાંડમાં વાત છે. (૩) ત્રીજા કાંડમાં મુખ્ય કથાનો આરંભ થાય છે. ગોદાવરીને કાંઠે રામ હતા. તે વેળા લંકાનો રાક્ષસ રાજા રાવણ પોતાની બેનને લક્ષ્મણે વરવાની ના પાડી, નાક કાન કાપ્યાં તેથી ગુસ્સે થઈ સીતાને ઉચકી ગયો, તેની વાત છે. [૪] ચોથામાં સુગ્રીવ વગેરે સાથે સંધી કરી સીતાની શોધ કરવા નીકળ્યા, તેનું વર્ણન, (૫) પાંચમામાં હનુમાન લંકામાં જઇ સીતાની શોધ કરી આવ્યા તેની વાત છે. (૬) છઠ્ઠામાં લડાઇની બીના છે. દક્ષિણહિંદની અનાર્ય જાતોનો જમાવ કરી રામે જબરૂ સૈન્ય તૈયાર કીધું. એ જાતોને, રીંછ વાંદરના નામ આપ્યાં છે. મોટો સેનાપતિ હનુમાન હતો. રામે દરિઆપર પૂલ બાંધ્યો ને પોતાની સેના પાર ઉતારી લંકા ઉપર ચડાઇ કરી, તે વેળા રામચંદ્રનો ભક્ત ને રાવણનો ભાઈ વિભીષણ ફૂટીને રામને મળ્યો. લડાઇમાં રાવણ, તેનો ભાઈ કુંભકરણ, પુત્ર ઈંદ્રજીત વગેરે મરણ પામ્યા. રામચંદ્રે લંકાનું રાજ્ય વિભીષણને આપ્યું ને પોતે સીતાને લઈ બધા સૈન્ય

સાથે પાછા આવ્યા. રાવણના તાબામાં રહેલી સીતાએ અગ્ની પ્રવેશ કરી પતિવ્રતપણું સાચવ્યું હતું તે સાબીત કરી આપ્યું. પછી દેશવટાનાં વર્ષ પુરાં થતાં સીતાને લઇ અયોધ્યે ગયા. ત્યાં ભરતે તેમને રાજ સોંપ્યું, રામચંદ્રે નીતિથી રાજ ચલાવ્યું, અશ્વમેધ કરી ચક્રવર્તિ પદ ધારણ કર્યું એટલી વાત એમાં છે. (૭) ઉત્તરકાંડ-પાછળથી દેશમાં દુકાળ પડવાથી ને કોઇ હલકા માણસના બોલવાપરથી વહેમ લાવી સીતાને કાઢી મુકી, તે બાઈ વાલ્મીક રૂષીના આશ્રયે ગઇ. ત્યાં તેને કુશ અને લવ નામે બે પુત્ર પેદા થયા. ૧૬ વર્ષ સુધી વનવાસ ભોગવ્યા કેડે રામચંદ્ર સીતાને તેડી લાવ્યા, ને બધાં હળી મળી રહેવા લાગ્યાં. રામચંદ્રના સરદાર લક્ષ્મણ, હનુમાન, નળ, નીલ, સુગ્રીવ વગેરે. અને રાવણના કુંભકરણ, ઇંદ્રજીત, વગેરે હતા. રામાયણમાં આવેલા નાયકો ખરેખરા સદ્‌ગુણી, પ્રમાણીક, ને બહાદુર હતા.

પછીથી થએલાં વિરરસ કાવ્યો—રામાયણને મહાભારત એમાં વાર્તાઓ ઘણી છે. પણ એમાં ઉત્તર હિંદના રાજાઓનાં પરાક્રમ તથા રીતભાતનું વર્ણન ઘણું છે. પછીથી થએલાં કાવ્યોમાં દેવોની કથા વધારે છે, તેમાં પંચ કાવ્ય મુખ્ય છે. રઘુવંશ, કુમાર સંભવ, માઘકાવ્ય, નૈષધ, અને કિરાત. પાછળથી કાદમ્બરી, રૂતુ સંહાર, મેઘદૂત, વૈતાળ પચીશી વગેરે ઘણાં કાવ્ય થએલાં છે.

નાટક—ગ્રીક અને રોમની પેઠે નાટક કળા પણ હિંદમાં જુના વખતથી છે. સંસ્કૃત નાટકનો પિતા કાળીદાસ છે. તે હિંદુસ્તાનનો શેક્સપીઅર છે. દંત કથાપરથી જણાય છે કે, ઉજ્જનનો રાજા વિક્રમાદિત્ય ઈ. સ. પૂર્વે. ૫૬ માં હતો તેના ધન્વંત્રી, વરરૂચિ, શંકુ વગેરે નવ રત્નમાંનો કાળીદાસ હતો. કાળીદાસનું સૌથી પ્રખ્યાત નાટક શકુન્તલા કે ખોવાએલી વીંટી વિષે છે. તેની કીર્તિ દેશ પરદેશ ઘણી

ફેલાઇ છે. ઉત્તરે હિંદમાં ચંદ્રવંશનો પૂર્વજ દુસ્યંત નામે રાજા હતો. તે જંગલમાં જઇ કણ્વઋષીને ત્યાં ઉછરેલી શકુન્તલા નામે કન્યાને ગાંધર્વ વિવાહથી પરણ્યો ને પોતાની નિશાની દાખલ એક વીંટી આપી. પછી શકુન્તલાએ એ વીંટી ખોઇ. અને પોતાના પુત્રને લેઇ રાજા પાસે ગઇ. ત્યાં રાજા તેને ઓળખી શક્યો નહી. એવામાં ખોવાએલી વીંટી જડી તેથી તે પોતાના ધણી સાથે હળી મળીને રહી. તેનો પુત્ર ભરત થયો. જેના નામપરથી ભર્ત્તખંડ કહેવાયછે. ત્યાર પછી કાળીદાસનું, વિક્રમોર્વશી, મૃચ્છકટી, ઉત્તર રામ ચરિત્ર, પ્રબોધ ચંદ્રોદય, માલતી માધવ, મુદ્રારાક્ષસ, વગેરે નાટક બન્યાંછે.

પશુ વાર્ત્તા—પશુની વાર્તાપરથી શીખામણ લેવાની વાતો હિંદમાં જૂના વખતથી છે. તેમાં પંચતંત્ર મુખ્ય છે. તે વિષ્ણુશર્માએ બનાવ્યું છે. તેના ઘણી ભાષામાં તરજુમા થયા છે.

સંસ્કૃત કવિતા—દેવ અને વીરોની કાવ્યો સાથે ધર્મનાં કાવ્યો પણ બ્રાહ્મણોએ બનાવ્યાં છે. તેમાં ગીતગોવિંદ મુખ્ય છે. તે ઇ. સ. ૧૨૦૦ સુમારે જયદેવે બનાવ્યું છે. એમાં કૃષ્ણની સ્તુતિછે.

બ્રાહ્મણોની સત્તા—એ મોટી નાતમાં મૂળથી વિદ્યાનો ફેલાવ ઘણો હોવાથી તેનું માન આજે ટકી રહ્યું છે. તેમના ગોરપણાને માટે વારંવાર ટંટા થાયછે. ને વચમાં તે ભાગી પણ પડયું હતું પણ લગભગ ૨૨૦૦ વર્ષ થયાં તેઓ હિંદના ગ્રંથ રચનાર, વિદ્વાન, રાજાઓના મંત્રી, અને હિંદુલોકના શિક્ષા ગુરૂ તરીકે પંકાય છે.

પ્રકરણ ૫ મું.

બૌદ્ધ ધર્મ—ઈ. સ. પૂર્વે ૫૪૩થી ઈ.સ. ૧૦૦૦સુધી.

ઉદય—ઈ.સ. પૂર્વે ૬૦૦ વર્ષપર બ્રાહ્મણ ધર્મની સત્તા સારા પાયાપર સ્થાપન થઈ. ત્યાર પછી બૌદ્ધ નામે નવો ધર્મ દાખલ થયો. એનો સ્થાપનાર સાક્યસિંહ, બુદ્ધ, કે ગૌતમ કરીને રાજપુત્ર હતો. તેપરથી એના ધર્મનું નામ બૌધ પાડયું. એક હજાર કરતાં વધારે વર્ષ સુધી તે વેદ ધર્મની વિરૂધ્ધમાં રહ્યો. ઈ. સ. ૯ મા સૈકામાં તે હિંદમાંથી જતો રહ્યો. તો પણ એશિયાખંડમાં હજુ ૫૦ કરોડ માણસ એનો ધર્મ માને છે. દુનિઆમાં બધા ધર્મ કરતાં એ ધર્મ માનનારની સંખ્યા ઘણી છે.

બૌદ્ધનું જન્મ ચરિત્ર—એ કપીલવસ્તુના રાજા સુધ્ધોદનનો પુત્ર હતો. પાછળથી તેનું નામ બુદ્ધ એટલે અર્થજ્ઞાની પડયું. તેના પિતાનું રાજ કાશીની ઉત્તરે સો માઈલપર હિમાલયમાં હતું. તેને મૂળથી એકાંતમાં રહી વિચાર કરવાની ટેવ પડી હતી. પુખ્ત ઉમરે હથિઆર વાપરવામાં હોશિઆર થયો. ને સ્વયંવરમાં જીત મેળવી, તેણે એક સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યું. થોડા વખત સુધી સંસારી મોજ મજામાં પડી, બાળપણના વિચાર તજી દીધા પણ તેનું મન સંસારી બનાવોથી વૈરાગ્ય વાળું થતું. ઘડપણ, મોત, અને રોગથી પીડાતા માણસોને જોઈ તેના મનપર અસર થતી. તેમ એક સંસાર તજેલા સાધુને સુખમાં જોઇ વિચાર ઊઠતા. દશ વર્ષ પછી તેની સ્ત્રીને પુત્ર સાંપડયો. એ પ્રથમ સંતાન થયાથી તેને લાગ્યું કે મને સંસારી બંધન બહુ મજબુત ચોંટશે, તેથી તે ત્રીશ વર્ષની ઉમરે જંગલમાં જઇ વસ્યો. પોતાની સ્ત્રીના દીપકવાળા ઓરડા આગળ થઇ તેને તથા તેના બાળકને છેલ્લી વારની મળવાની ઈચ્છા દબાવી દેઇ એક વિશ્વાસુ ચાકર સાથે ઘોડેસ્વાર થઇ નીકળી પડયો. રાત્રે ઉદાસીમાં મુસાફરી કર્યા બાદ, પોતાના વિશ્વાસુ ચાકરને ઘોડા તથા ઘરાણું આપી ઘેર મોકલ્યો. પછી માથાના વાળ કા-

તરી નાંખી પોતાનો પોશાક રસ્તે મળેલા એક ગરીબને આપી દઈ, ફાટાં તૂટાં વસ્ત્ર પેહેરી ભીખારી રૂપે ચાલી નીકળ્યો. આવી રીતે રાજ્ય વૈભવ, વહાલી સ્ત્રી, અને નવો અવતરેલો દીકરો છોડી સંસાર તજવો, એ મહા વૈરાગ બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રિય વિષય છે.

બુદ્ધનો વનવાસ—તેણે ત્રીસથી પાંત્રીસ વર્ષની ઉમર સુધી વનવાસ ભોગવ્યો. પ્રથમ પટણામાં એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ પાસે રહી અભ્યાસ કર્યો. પછી ગયાજી આગળ પાંચ શિષ્યો સાથે રહી તપવડે શરીર ગાળી નાંખ્યું. પણ એથી તેના મનની શાંતી ન થઈ, અને તેને એમ સુઝયું કે આમ કાયા કષ્ટથી મૂક્તિનો માર્ગ નથી, પણ માણુસ જાતને ઉત્તમ બોધ દેવામાં છે. તેથી તેણે તપ છોડી દીધું, ને જંગલમાંથી નીકળી આજુ બાજુ ફરવા લાગ્યો.

બુદ્ધનો ઉપદેશ—૩૬ થી ૮૦ વરસની ઉમર સુધી કાશી પાસેના મૃગ વનમાં તેણે જાહેર બોધ શરૂ કર્યો. તેણે તમામ જાતનાં સ્ત્રી પુરૂષને સરખી રીતે બોધ કર્યો. પ્રથમ સ્ત્રી શિષ્યો થઇ ને પછી સાધારણ મનુષ્ય થયા. પોતાના ચેલાને પરદેશમાં બોધ કરવાને મોકલતો, ને પોતે પણ ફરતો. ચોમાસામાં અમુક ઝાડીવાળી જગ્યાએ રહી બોધ કરતો. ધીમે ધીમે તેના મતમાં રાજા, વેપારી, કુલીન સ્ત્રીઓ વગેરે ઘણા લોક ભળ્યા. પોતાના બાપના મેહેલમાંથી અસ્વાર થઈ રાજકુંવરને વેષે નીકળેલો તે હવે હાથમાં તુંબડું, પીળું વસ્ત્ર, માથું મુંડેલું, એવે વેષે પોતાના મેહેલમાં પાછો આવ્યો. તેના ઘરડા પિતાએ તેનો ઉપદેશ માનપૂર્વક સાંભળ્યો, તેનો નાનો પુત્ર શિષ્ય થયો, અને તેની સ્ત્રી બૌદ્ધ આરજાઓમાં દાખલ થઇ.

બુદ્ધનું મરણ ને તેના છેલ્લા બોલ—ત્રીસમા વરસથી મહા ત્યાગ લીધો, છત્રીસમા વરસથી જાહેર ઉપદેશ

ર્યો, ને ચુમાળીસ વરસ સુધી લોકને બોધ દઇ ધર્મ ફેલા-વ્યો. મોતનો વખત જણાવી તેના શિષ્યોને ભેગા કરી ક-હ્યું કે, "વિચારવંત થજો, પવિત્ર થજો, જે પૂર્ણ ભાવથી પોતાના શાસ્ત્રને માની નીતિસર વરતે છે, તે ભવસાગર તરે છે." એ પ્રમાણે ઉપદેશ કરવામાં ને એક શોક કરતા શિ-ષ્યને દિલાસો દેવામાં રાત કાઢી. તેના છેલ્લા બોલ એ હતા કે "ઉદ્યોગથી મોક્ષ મેળવલો." ઈ. સ. પે. ૫૪૩ માં વ-ડની છાયામાં ૮૦ વર્ષની ઉમરે શાંતપણે તેનો કાળ થયો.

કેટલાક કહેછે કે બુદ્ધ થયોજ નથી, ને તેનો કાળ પણ નક્કી નથી. કેટલાક કહે છે કે કપીલ મૂનીના સાંખ્ય મતને આધારે તેનો મત બનેલો છે, ને કપીલ મુનીના રહે-ઠાણપરથી તેનું રહેઠાણ કપીલવસ્તુ માનેલું છે. એ બાબા ઉપરથી એટલું જણાયછે કે એ ધર્મ કાંઈ એક માણસથી એકાએક ઉત્પન્ન થયો નથી, પણ બ્રાહ્મણોના વેદમાંથી લીધેલો છે.

બોદ્ધ ધર્મનાં મૂળતત્વ—બુદ્ધે લોકોને આત્મ ક-લ્યાણનો માર્ગ દેખાડ્યો. તેના નિયમ આ પ્રમાણે હતા. (૧) મોક્ષ મેળવવામાં સઘળા માણસોનો સરખો હક છે. (૨) કલ્પીત દેવો સંતોષ્યાથી મોક્ષ નથી, પણ પોતાના કર્મવડે છે. (૩) પશુહિંસા તથા યજ્ઞો કરવા નહીં. (૪) ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણ ભવમાં માણસની અ-વસ્થા, તેનાં કર્મનું ફળ છે. એટલે આ ભવમાં જે સારાં, નઠારાં કર્મ કરીશું તેનું ફળ આવતા ભવમાં મળશે, અને પૂર્વે કરેલાં કર્મનું ફળ આ ભવમાં મળેછે. (૫) એમ વ-ર્તમાન, ભૂત, ને ભવિષ્ય એ ત્રણે કાળમાં આપણું કલ્યાણ કરવું, એ પોતાનાજ હાથમાં છે, તો પરમેશ્વરની શી જરૂર છે? એવો તેનો મત હતો. (૬) મોક્ષ—દુનિઆમાં દરેક માણસને થોડું ઘણું દુઃખ છેજ, તો પ્રત્યેક સમજુ આદ-

મીનો ધર્મ છે કે, તેણે પોતાનો જન્મ મરણનો ફેરો ટાળવો. એને વિરામ, નિર્વાણ કે મોક્ષ કહે છે. અને તેનો રસ્તો દયા, દાન, મનનો કબજો, તપ, અને નીતિ છે. (૭) બ્રાહ્મણોના યજ્ઞને બદલે ત્રણ મોટી બાબત એ ધર્મમાં હતી. (૧) સંયમ. (ઇંદ્રીઓને વશ રાખવી) (૨) મનુષ્યપર હેત. (૩) બધાં ચેતન પ્રાણીઓના જીવને માન.

બાૈદ્ધ ધર્મનો પ્રસાર અને તેની બે સભા—બુદ્ધ પોતાના ૬૦ શિષ્યોને ધર્મ ફેલાવવા માટે પ્રથમ પરદેશ મોકલ્યા, તથા જતિઓ નીમ્યા. અને તેમણે સઘળા હિંદુઓને ધર્મનો બોધ કર્યો.

ઇ. સ. પૂ. ૫૪૩ માં બુદ્ધનું મરણ થયા પછી તેનાં વચન એકઠાં કરવાને તેના પાંચસો શિષ્યોની સભા પટના પાસેની ગુફામાં મળી. તેમણે પોતાના ગુરૂના ઉપદેશના ત્રણ વર્ગ પાડ્યા. (૧) બુદ્ધે પોતાના શિષ્યોને કહેલાં વચન. (૨) નીતિના નિયમ. (૩) ધર્મના નિયમ. એ પહેલી બુદ્ધ સભા હતી.

સો વર્ષ પછી એ ધર્મમાં ખટપટ થઇ, તે મટાડવાને ઇ. સ. પે. ૪૪૩ માં સાતસેં શિષ્યોની બીજી બુદ્ધ સભા મળી હતી.

બાૈદ્ધધર્મી રાજાઓ—(૧)અશોક-એ પછી ૨૦૦ વર્ષમાં ઉત્તર હિંદમાં તે ધર્મ ફેલાયો. ઇ. સ. પે. ૨૫૬માં મગધ દેશનો અશોકરાજા એ ધર્મમાં ભળ્યો. સિકંદર સાથે લડનાર ચંદ્રગુપ્તનો એ પૌત્ર હતો. તેણે ૬૪ હજાર ગોરજીને આશરો દીધો, ઘણા અપાશરા બનાવ્યા, ને તે ધર્મને રાજ્ય ધર્મ બનાવ્યો.

ઈ. સ. પૂ. ૨૪૪ માં અશોકે એક હજાર બુદ્ધ વડીલોની ત્રીજી સભા પટણામાં બોલાવી. ને બુદ્ધને નામે કેટલાક ઠગાઇ કરતા તે અટકાવ્યું. તેણે પોતાના બધા રાજ્ય-

માં એ ધર્મનાં આજ્ઞા પત્ર ફેલાવ્યાં ને ધર્મને શુદ્ધ રાખવા તથા ફેલાવવાને એક ખાતું કાઢ્યું. લોકોપયોગી કામ જેવાં કે વાવ, કૂવા, તળાવ ખોદાવવાં, ઝાડ રોપાવવાં, ધર્મશાળા કરવી વગેરે; તથા જનાવરની પાંજરાપોળો કરાવી. માગધી ભાષામાં બૌધ ધર્મનાં શાસ્ત્ર રચાવ્યાં. એ પ્રમાણે એ ધર્મને ચડતીમાં લાવવા ઘણો પ્રયત્ન કર્યો.

(૨) **કનિષ્ક**—બૌદ્ધ મતની મોટી ચોથી સભા સિથીઅન રાજા કનિષ્કના હાથ નીચે મળી. એ રાજા હિંદુસ્તાનની વાયવ્ય તરફ ઈ. સ. ૪૦ માં રાજ કરતો હતો. એણે ધર્મ પુસ્તકનું શોધન કરી ફેલાવો કર્યો. ટિબેટ તરફ, અને ચીનમાં જે બુદ્ધ ધર્મનાં પુસ્તકો છે, તે એનું રચેલું ભાષાંતર છે. એ પ્રમાણે એનો બનાવેલો ઉત્તર ગ્રંથ જાપાન સુધી તથા પશ્ચિમ ભણી ફેલાયો.

ઈ. સ. પે. ૨૨૪ ને સુમારે અશોકનો પુત્ર, દક્ષિણના બુદ્ધનું શાસ્ત્ર લંકામાં લઈ ગયો, ને ત્યાંથી તે બ્રહ્મદેશ, તથા મસાલાના બેટોમાં ફેલાયું. એ પ્રમાણે અશોક તથા કનિષ્કે એ ધર્મને આશરો દઈ રાજ્ય ધર્મ બનાવ્યો, તેમાં જ્ઞાતિ ભેદનો નાશ થયો નથી, પણ માણસના વિભાગ તેમનાં પુન્ય પ્રમાણે કર્યા છે. માબાપની આજ્ઞા પાળવી, માણસ તથા બીજાં પ્રાણીપર હેત રાખવું, બ્રાહ્મણો અને ધર્મ ગુરૂઓને માન આપવું, સદાચરણ પાળવું, વગેરે આજ્ઞાઓ છે. એ ધર્મમાં પ્રથમ દેવ ને મૂર્ત્તિ નહોતી, પણ મોટા અપાશરા હતા. ને તેમાં કોઈ માહાત્માના એકાદ હાડકાપર બાંધેલી દેરી તથા ઘંટ ને માળાઓ હતી.

(૩) **શિલાદિત્ય**--ઈ. સ. ૬૩૪ માં બ્રાહ્મણ ધર્મનું જોર હતું. તેનો દાખલો આ રાજાની સભા છે. આ રાજા ઈ. સ. ૬૩૦ માં ઉત્તર હિંદમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેણે અશોકની પેઠે બુદ્ધ માર્ગને ઘણો આશ્રય દીધો હતો.

ઈ૦ સ૦ ૬૩૪ માં એક મોટી સભા ભરી, બ્રાહ્મણ તથા બુદ્ધ ધર્મનો વાદ કરાવ્યો હતો. ને છેવટે બંનેના મત કબુલ રાખ્યા હતા.

દર પાંચ વરસે આ રાજા પોતાનો સઘળો ખજાનો દાન દેવામાં ખર્ચી નાંખતો. અલ્હાબાદના પશ્ચિમ સ્થળે બધા રાજા, રાણા, તથા લોકના સમુદાયને ૭૫ દિવસ સુધી રાખી જમાડતો તેનું વર્ણન. **હિઓએનથ્સાંગ** નામના ચિની જાત્રાળુએ કર્યું છે. પોતાનો તમામ ખજાનો બુદ્ધિ જતિ, બ્રાહ્મણ, બીજા સાધુ, વગેરેને આપી દેતો; ને છેલ્લે દહાડે રાજ્ય પોશાક પણ આપી દેઈ, ફાટાં વસ્ત્ર પહેરી બુદ્ધનો મહા વૈરાગ્ય સંભારતો.

નલન્દનો અપાસરો—એ સાતમા સૈકાનું બૌદ્ધધર્મી પવિત્ર વિદ્યાસ્થાન ગયાજીની પાસે હતું. અહીં લગભગ દશ હજાર જતિઓ તથા નવા શિષ્યો, ધર્મ, વિદ્યા, તત્વજ્ઞાન, કાયદા, વૈદ્યક વિદ્યા, વગેરેનો અભ્યાસ અને ભક્તિ કરતા. તે અપાસરો પૂરાવો આપે છે કે હિંદમાંના મુખ્ય ધર્મમાંનો તે પણ એક હતો. શિલાદિત્યે એમાંના ભણનાર તથા ભણાવનારાઓને સારી મદદ કરી હતી. ચીનો મુસાફર એમાં પાંચ વર્ષ રહ્યો હતો.

બ્રાહ્મણ ધર્મનો જય—ઈ૦ સ૦ ૬૦૦ થી ૮૦૦ ઈ૦ સ૦ પે. ૨૫૦ થી ઈ૦ સ૦ ૧૦૦૦ સુધી વેદ ધર્મ તથા બૌદ્ધ ધર્મ જોડે રહ્યા હતા; પણ બ્રાહ્મણ ધર્મનો નાશ થયો નહોતો. ઈ૦ સ૦ ૮૦૦ પછીથી બ્રાહ્મણ ધર્મનું જોર વધવા લાગ્યું. બ્રાહ્મણ ધર્મની ઉશ્કેરણીથી તથા ધર્મમાંના નવા વિચારોને લીધે બૌદ્ધ ધર્મની પડતી થઈ. દસમા સૈકામાં ઓઢીઆ અને કાશ્મીર જેવાં સરહદનાં રાજ્યોમાં તે ચાલતો ને મુસલમાનોના આવ્યા પછી તો સઘળા લોકે છોડી દીધો હતો.

બૌધ્ધ ધર્મની પડતી—ઈ૦ સ૦ ૯૦૦—લગભગ ૧૦૦૦ વર્ષથી બૌદ્ધ ધર્મ પોતાનું સ્થાન મુકી પરદેશ ગયો છે, પણ પરદેશમાં જવાથી તેનો ફેલાવો વધી પડયો. પચાસ કરોડ એટલે આખી દુનિઆની વસ્તીનાં સેંકડે ૪૦ માણસ એ મત માનનારાં છે. અફઘાનિસ્તાન, નેપાળ, તુર્કસ્તાન, તિબેટ, માંગોલીઆ, માન્ચુરીયા, ચીન, જાપાન, પૂર્વ આર્કીપેલેગો, શિયામ, બ્રહ્મદેશ, સિંહલદ્વીપ, એટલા દેશો તેની તળે આવી ગયા છે. દુનિઆના ત્રણ મોટા ધર્મમાં (મુસલમાન, ખ્રિસ્તિ, બૌદ્ધ,) એ ધર્મ માનનાર સૌથી વધારે છે.

બૌદ્ધનીશાખા—હિંદુસ્તાનમાંથી બૌદ્ધમત હજુ નાશ પામ્યો નથી. તેની શાખાઓમાં કેટલીક હજુ આંહે છે. તેમાં જૈનધર્મ એક મોટી શાખા છે. તેમાં લગભગ ૫ લાખ માણસ છે. તેઓ કઠણ નીતિ પાળે છે. ત્રણે કાળમાં પોતાની અવસ્થા કર્મ ઉપર છે એમ માને છે; ને જીવ હત્યા ધણી પાળે છે. જૈન લોકમાં ત્રણ યુગ છે. ને તેમાં થઇ ગયેલા જીનો કે તિર્થંકરોને તેઓ માને છે ને તેઓ ગયા વખતમાં ૨૪ થઇ ગયા, વર્તમાનમાં ૨૪ થયા છે, ને ભવિષ્યમાં ૨૪ થશે, એમ કહેછે. તે તિર્થંકરોની મોટી મોટી મૂર્ત્તિઓ તેમનાં દેરામાં હોય છે. જૈન લોકો મોટા વેપારી ને પૈસાદાર વર્ગ છે. તેઓનું દાન ઘણું છે, ને જનાવરો ઉપર દયા લાવી, મોટાં શેહેરોમાં પાંજરાપોળો બંધાવે છે. એ પ્રમાણે બૌદ્ધમતની કોઇ કોઈ શાખાઓ હજી હિંદમાં રહેલી છે.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

ગ્રીક અને સીથીઅન સ્વારીઓ.

ગ્રીક સ્વારી—ઈ૦ સ૦ પૂ. ૩૨૭ થી ઇ. સ. પૂ.

૧૬૧ સુધી—જ્યારે ઇ. સ. પૂ. ૩૨૭ માં ગ્રીકસ્વારી આ-ત્યારથી હિંદના પરદેશ સાથેના સંબંધનો ઇતિહાસ શરૂ થાય છે. જુના વખતથી હિંદ અને ભૂમધ્ય સમુદ્ર વચ્ચે વેપાર ચાલતો, ને તેની સાબીતિ એ છે કે, હોમર (ગ્રીક કવિ) ના જાણવામાં હિંદની કેટલીક ચીજોનાં સંસ્કૃત નામ આવ્યાં હતાં, તથા હિબ્રુ (યાહુદી) બાઈબલમાં હિંદમાંની વસ્તીઓના કેટલાંક નામ છે. હીરોડોટસ, વગેરે ગ્રીકોએ હિંદની થોડી થોડી બીના લખી છે, પણ ખરેખરૂં હિંદનું જ્ઞાન તો સિકંદરની સાથે આવનાર ગ્રીક ઇતિહાસ કર્તાઓ-એ યુરોપને પહેલ વહેલું આપ્યું.

સિકંદરની સ્વારી—તે ઇ. સ. પે. ૩૨૭ ની શ-રૂઆતે અટક આગળ થઇને વાવ્યકોણને રસ્તે હિંદમાં પેઠો. ને વગર ઝઘડે જેલમ નદી સુધી પહોંચ્યો. આ વે-ળા પંજાબમાં નાનાં નાનાં રાજ્યો હતાં તેઓમાં સંપ ન-હોતો. એમાંનો પૌરસ નામે રાજા ઝેલમ નદી ઉતરતી વ-ખતે સિકંદરની સામે થયો, પણ તેના રથ કાદવમાં ખુંચી જવાથી જબરી ફોજ છતાં હાર થઇ. તેનો પુત્ર રણમાં પ-ડયો, ને પોતે તાબે થયો. સિકંદરે તેની જગ્યા ઉપર તેને બહાલ રાખ્યો, ને જીતને ઠેકાણે બે શેહેર વસાવ્યાં જેને હાલ જલાલપુર ને મોંગ કહે છે.

પંજાબપર સ્વારી—પૌરસના રાજ્યમાં થઈ સિકં-દર બિઆસ નદી આગળ આવ્યો, તેણે મગધ દેશમાં જ-વાનો વિચાર કર્યો. પણ તેની ફોજ તાપથી નબળી થઇ ગઇ હતી, તથા ચોમાસાનો તોફાની પવન તેને હેરાન કરતો હતો તેથી સરદારોએ આગળ વધવાની ના પાડી, તેથી સિકંદરને પાછા ફરવું પડયું. પોતાની ફોજની બે ટુકડી કરી, એકને વહાણ માર્ગે ને બીજીને પગ રસ્તે સિંધમાં મોકલી. જમીન-પરના લસ્કરને મુલતાન આગળ આસ્રી લોક સાથે લડાઈ

કરવી પડી. તેમાં સિકંદરને ઘણી મુશ્કેલીએ ફતેહ મળી. પછી પંજાબની પાંચ નદીઓ ભેગી થાય છે, ત્યાં તેણે મુકામ કર્યો ને સિકંદ્રીયા નામે શેહેર (હાલનું ઊચ) વસાવ્યું. વળી સિંધની દક્ષિણ તરફ ગયો ને ત્યાં પાતાળ નગર (હાલનું હૈદ્રાબાદ) વસાવ્યું, ને આજુબાજુનાં રાજ્યોને તાબેદાર બનાવી એ પ્રદેશમાં પોતાના તરફનો એક સૂબો મુક્યો. પછી પોતાના લશ્કર સાથે તુર્કસ્થાન તરફ ગયો. ને રસ્તામાં ઘણું દુઃખ ભોગવી ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૫ માં ત્યાં પહોંચ્યો.

સિકંદરની સ્વારીની અસર—પંજાબ અને સિંધમાં બે વર્ષ સુધી તેણે વિગ્રહ ચલાવ્યો, તેમાં એક પ્રાંત તાબે કર્યો નહીં, પણ આજુબાજુના રાજાઓને તાબેદાર બનાવવામાં, શેહેરો વસાવવામાં ને સૂબા નીમવામાં પોતાનો વખત કાઢયો. અફઘાનિસ્તાનની સરહદથી સતલજ નદી સુધી તથા દક્ષિણે સિંધના દક્ષિણ ભાગ લગીમાં ઘણે ઠેકાણે તેણે થાણાં બેસાડયાં હતાં. ઈ. સ. પૂ. ૩૨૩ માં તે તુર્કસ્થાનના બાબીલન શહેરમાં મરણ પામ્યો. તેના મરણ પછી રાજ્યના ભાગ પડયા. તેમાં સિરિઆથી સિંધુ નદી સુધીનો ભાગ સેલ્યુકસ નામે સરદારને મળ્યો.

મૌર્યવંશી ચંદ્રગુપ્ત—સિંકદરના મરણ પછી ઉત્તર હિંદમાં એક નવો વંશ જોરાવર થયો. હિંદના ઘણા રાજાઓ રાજની લાલચે, સિકંદર જોડે મળી ગયા હતા. તેમાં ચંદ્રગુપ્ત કરીને એક રાજા હતો, તેનું રાજ્ય મગધમાં હતું. પણ ત્યાંથી તેને નાસવું પડયું હતું. એણે સિકંદરના લશ્કરને ગંગાની પેલી તરફના રસાળ પ્રાંતો જીતવાની લાલચ આપી; પણ સિકંદર તેનાપર ગુસ્સે થયો, તેથી તેનું ફાવ્યું નહીં. થોડાં વર્ષ પછી મગધના નંદવંશમાં કાપાકાપી થતાં ચંદ્રગુપ્તે પોતાનું રાજ્ય ત્યાં સ્થાપ્યું, ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૬. તેની રાજધાની પટણામાં હતી. તેણે ગંગા કાંઠાના દેશી

રાજાઓનો તથા ગ્રીક લોકનો મુલક તાબે કર્યો. ઈ. સ. પૂ. ૩૧૨ થી ૨૮૦ સુધી સેલ્યુકસ સિરિઆમાં રાજ્ય કરતો હતો, તે વેળા ચંદ્રગુપ્ત ગંગાના પ્રદેશમાં રાજ્ય કરતો હતો, ને તે બંનેની સીમા એક બીજાને અડોઅડ હતી. તે બંને જણ વચ્ચે થોડો વખત લડાઇ ચાલી, પણ પાછળથી સલાહ થઇ, તેમાં સેલ્યુકસે, કાબૂલની ખીણોનો મુલક તથા પંજાબ તેને વેચાણ દીધો, ને પોતાની કન્યા પણ આપી. સેલ્યુકસનો એલચી મેગાસ્થનેસ ઇ. સ. પૂ. ૩૦૬ થી ૨૯૮ સુધી ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં હતો. ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦ પછી તે વંશની પડતી થઇ.

મેગાસ્થનેસે કરેલું હિંદનું વર્ણન—યુરોપી લોકને જેઓએ હિંદ વિષે ઈતિહાસ જણાવેલોછે. તે બધાથી ઉત્તમ વૃત્તાંત આ એલચીએ આપેલો છે.

લોકની સાત જાતો હતી. ૧ તત્વજ્ઞાની, ૨ ખેડુત, ૩ ભરવાડ, ૪ કારીગર, ૫ યુદ્ધ કરનાર, ૬ ચોકસી કરનારા, અને, રાજ મંત્રીઓ, તેમાં તત્વજ્ઞાની બ્રાહ્મણ હતા, ને તેમના પાછળ કહેવા પ્રમાણે ચાર આશ્રમ હતા. શ્રમણ કરીને એક સાધુ વર્ગ હતો, તે બૌદ્ધ જતિ હશે એમ જણાય છે. ચોકસી કરનારા એટલે લોકની નીતિ ઉપર દેખરેખ રાખનાર બૌદ્ધ હતા.

ઇ. સ. પૂ. ૩૦૦ ની હિંદની હાલત—ગુલામગીરી નહોતી, સ્ત્રીઓ પતિવ્રતા હતી, પુરૂષો બહાદૂર હતા, બારણે તાળું વાસવાની જરૂર પડતી નહીં. હિંદુ કદી જૂઠું બોલતા નહીં, નિશો કરતા નહીં, ઉદ્યોગી હતા, ને અદાલતમાં તકરારો ભાગ્યે જતી, રાજ્ય વહીવટ મનુસ્મૃતિ પ્રમાણે ચાલતો. હિંદમાં તે વેળા ૧૧૮ રાજ્ય હતાં. પ્રત્યેક ગામ પ્રજાસત્તાક જેવું હતું. ખેડુતોને યુદ્ધ કે સરકારી કામથી દૂર રાખ્યા હતા, દરજીનો હુનર ઝાઝો નહોતો, પણ વણવાના,

સુતારના વગેરે હુન્નરો હતા. વરસાદપર ખેતીનો આધાર હતો, ને વરસાદનો જોષ જોવાનું કામ બ્રાહ્મણનું હતું. એ પ્રમાણે એ વખતમાં એશિઆની બીજી પ્રજાથી હિંદી પ્રજા ઘણી સુધરેલી, ચતુર, ને બહાદૂર હતી.

પાછલી ગ્રીક સ્વારીઓ—સિકંદરના મરણ પછી ગ્રીક લોકે કંઇ મુલક જીત્યો નહીં. સેલ્યુકસના પૌત્ર આંટીઓકસે, ચંદ્રગુપ્તના બૌદ્ધધર્મી પૌત્ર અશોક જોડે સલાહ કરી. ઈ. સ. પે. ૨૫૬ હિમાલયની વાયવ્ય કોણમાં બાકત્રીયા દેશમાં ગ્રીક રાજ્ય હતું. તેઓએ પાછળથી હિંદપર સ્વારીઓ કરી. (ઈ. સ. પે. ૧૮૧ થી ઈ. સ. પૂ. ૧૬૧ સુધી) ને અયોધ્યા, સિંધ, કચ્છ, પંજાબ વગેરે ઠેકાણે ફરી ગયા; પણ તેમણે રાજ્ય સ્થાપ્યું નહીં. હાલ તેમની નિશાની દાખલ, ખગોળવિદ્યા ને કોતરકામ રહ્યું છે.

સીથીઅન સ્વારીઓ—ઈ૦ સ૦ પૂ. ૧૦૦૦ થી ઈ૦ સ૦ ૫૦૦ સુધી-ઈ૦ સ૦ પૂ. ૧૦૦ વરસ પછી બાક્ત્રિઅન લોકના હુમલા બંધ પડ્યા, પણ ત્યાર પછી થોડી મુદતમાં ઉત્તર તરફના નવી જાતના લોક હુમલા કરવા લાગ્યા. તેમને શક કે સીથીઅન કહે છે. જંઘિસખાં ને તૈમુર એ જાતના હતા.

ઉત્તર હિંદમાં સીથીઅન રાજ્યો—બાક્ત્રિઆમાંથી ગ્રીક રાજ્યને ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૨૬ માં સુ જાતના શક લોકે હાંકી કાઢ્યું. ત્યાર પછી તેઓ વાયવ્ય માર્ગે હિંદમાં ધશી આવ્યા. ને પંજાબનાં ગ્રીક સંસ્થાન કબજે કર્યાં. ઇ. સ. ની શરૂઆતે ઉત્તર હિંદ અને તેની પેલી તરફના મુલકમાં બળવાન રાજ્ય સ્થાપ્યું. ઈ૦ સ૦ ૪૦ માં ચોથી બૌદ્ધ સભા ભરનાર કનિષ્ક, એ ભાગનો રાજા હતો. તેનું રહેઠાણ કાશ્મિરમાં હતું, પણ તેના રાજ્યની હદ દક્ષિણે આગ્રા તથા સિન્ધુથી યાર્કંડ લગી હતી, ને ચીનપર તેણે

સ્વારી કરી હતી. પાછળથી અશોકના વંશના, બૌદ્ધ ધર્મી બંગાળી રાજ્ય સાથે તેમનો સંબંધ થયો, ને તે લોકો બૌદ્ધમાર્ગી થયા; પણ તેમણે તે ધર્મમાં કાંઇ ફેરફાર કર્યો. જેમ અશોકની સભાએ મુકરર કરેલો ધર્મ દક્ષિણ ભણી ફેલાયો, તેમ કનિષ્કનો મત ઉત્તરે જાપાન સુધી ફેલાયો.

હાલ હિંદમાં રહેલી શક જાતો—હિંદમાં થઇ ગએલા શક રાજાઓમાં કનિષ્ક મોટો હતો, તેમ શક લોકનાં બીજાં થાણાં હિંદમાં ઘણાં હતાં. હજુ સરહદના પ્રાંતોમાં એ જાતના કેટલાક લોક વસે છે. ગેટે અને દાહે નામની જાતો હિંદમાં સાથે આવી હતી, હાલની પંજાબમાંની જાટ તથા ઘે નામની જાતો એમના વંશની હશે એમ મનાયછે. એ પ્રમાણે એમના શેષ ભાગ કંઇક કંઇક રહેલા છે.

વિક્રમાદિત્ય—ઈ. સ. પુ. ૫૭—શક લોકોના હુમલાનો અટકાવ કરવાને હિંદુ રાજાઓએ ઘણા પ્રયત્ન કર્યા હતા. એમાં સૌથી પ્રખ્યાત માળવાની ઉજ્જન નગરીનો વિક્રમ નામે રાજા હતો. એણે શક લોકોને જીત્યા. તે પરથી તેનો હાલ સંવત ચાલે છે. તે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૭ થી શરૂ થયો છે પરદુઃખ ભંજનના નામથી હજી ઓળખાય છે. તેણે વિદ્વાનોને ઘણો આશરો આપ્યો, તેની પાસે દેશના મોટા મોટા પંડિત કવિ વગેરે હતા. એમાંના મુખ્ય નવ વિદ્વાનો એની સભાનાં નવ રત્ન કહેવાતાં, ને પાછળથી થયેલાં નાટક વગેરેના બનાવનાર તેઓ કહેવાય છે. શક લોકથી દેશનું રક્ષણ કરવામાં, વિદ્વાનોને આશરો આપવામાં, ને સારી રીતે રાજ ચલાવવામાં તે બાહાદુર હતો. એના વંશમાં ભોજ પણ એના જેવો પ્રખ્યાત થયો છે.

શાલીવાહન—ઇ૦ સ૦ ૭૮—વિક્રમ પછી લગભગ ૧૦૦ વર્ષે બીજો રાજા શક લોકની સામો થયો. તેનું

નામ શાલીવાહન હતું, તેનો શક ચાલે છે. વિક્રમનો સંવત તથા શાલીવાહનનો શક એ બંને હિંદમાં સાલો ગણવામાં કામ આવે છે. તે કુંભારનો પુત્ર હતો. તેણે બ્રાહ્મણોને બૌદ્ધના જુલમથી છોડાવ્યા, તેથી બ્રાહ્મણોએ એનો શક ચલાવી ઘણું માન વધાર્યું.

પાછળથી શક લોક સામે લડનાર—ત્યાર પછી લગભગ ૫૦૦ વર્ષ સુધીમાં હિંદના ત્રણ મોટા વંશજોએ શક લોક સામે લડાઈ કરી હતી. (૧) મુંબાઈની વાયવ્ય કોણે કલ્યાણીમાં શાહુ કુળના રાજા (૨) ઈ૰ સ૰ ૩૧૯ થી ઇ૰ સ૰ ૪૭૦ લગી અયોધ્યા વગેરે ઉત્તર ભાગમાં ગુપ્ત વંશનો અમલ હતો. તે રાજ્ય શક લોકે જીતેલું જણાય છે. (૩) ૪૮૦ થી ૭૨૨ સુધી. અને ત્યાર પછી વલ્લભી રાજાને હાથ કચ્છ, માળવા, ગુજરાત, વગેરે પ્રાંતો હતા. તે રાજ્યનો હેવાલ "હિઓએનથ્સાંગ" નામે ચીના જાત્રાળુએ લખેલો છે કે "રાજ્ય ધર્મ બૌધ્ધ હતો. પાખંડીઓ (બ્રાહ્મણ) પણ હતા. બૌધ્ધમાં ઉત્તરને દક્ષિણ સંપ્રદાય એવા બે ભાગ હતા. એ રાજ્ય ઈ૰ સ૰ ના આઠમા સૈકામાં આરબ લોકે જીતી લીધેલું જણાય છે."

પ્રકરણ ૭ મું.

હિંદુ મતની વૃદ્ધી ઇ૰ સ૰ ૭૦૦ થી ૧૯૦૦ સુધી.

હિંદ લોકનાં ત્રણ મુળ—હિંદના લોક ત્રણ જાતોના બન્યા છે. (૧) અનાર્ય કે જુના રેહેવાશી, બીજી આર્યજાત—એ ઇતિહાસના વખતની પૂર્વે મધ્ય એશિઆમાંથી આવેલી, અને ૩ જી શક તે તાર્તર જાત—એ લોકો જુના વખતમા હિંદમાં આવતા હતા, પણ ઇ૰ સ૰ પૂ૰ ૧૦૦ થી ઈ૰ સ૰ પાંચમા સૈકા સુધીમાં તેમનાં જબરાં ટોળાં

આવ્યાં. તે દરેક જાતની રૂઢીયો, ભાષા અને ધર્મ વિષે નીચે પ્રમાણે હકીકત છે.

(૧) અનાર્ય—શિકાર વડે ગુજારો કરતા, સંસારી બાબતમાં કેટલાક અસલ રિવાજ પ્રમાણે એટલે, લગ્નમાં બે ત્રણ ભાઈ વચ્ચે એક સ્ત્રી પરણતા અને પોતાનો વારસો બેનના છોકરાને આપતા, દાનવોને પૂજતા, અને તેમને જનાવરનો ભોગ આપતા, એ તેમનો ધર્મ હતો.

(૨) આર્ય લોક—ખેતીવડે નિર્વાહ કરતા. લગ્ન બાબતમાં એક સ્ત્રીને એક પુરૂષ પરણાવતા, ને હાલના રિવાજ પ્રમાણે વારસાના હક આપતા, તથા પ્રતાપવાન હિતકારી દેવોને પૂજતા.

(૩) શક લોક—એમના રિવાજ આર્ય અને અનાર્યથી જૂદા હતા. તેઓ અનાર્યનો ભાગ હશે એમ જણાય છે. જ્યારથી તેમનાં સંખ્યાબંધ ટોળાં હિંદમાં આવવા લાગ્યાં, તેવારે તેઓ અહીં વસ્યા. તેઓ અનાર્યની પેઠે શિકાર કરી ગુજરાન ચલાવનાર કે આર્યની પેઠે ખેતી કરનાર નહોતા, પણ રબારીની પેઠે પોતાનાં ઢોર સાથે રખડતી અવસ્થામાં રહેતા, ને યુદ્ધ કરવામાંજ કુશળ હતા.

આર્ય લોકનાં કામ—એમની ત્રણ મુખ્ય જ્ઞાત હતી. તેમાંની વૈશ્ય નામે જાત ખેતી કરતી; ક્ષત્રી નામે જાતે, અસલ વતનીઓને નસાડી રક્ષણ કર્યું; અને ત્રીજી બ્રાહ્મણ નામે જાતે, ધર્મ અને વિદ્યા ઉત્પન્ન કર્યા. ચોથી શુદ્ર જાતને તેમણે ગણી નહોતી, પણ બૌદ્ધ ધર્મનો ફેલાવો થવામાં એ જાત ઘણી ઉપયોગી થઈ. બૌદ્ધ ધર્મે, અનાર્ય જાતને ઊંચી પંક્તિમાં લાવવા ઘણો પ્રયત્ન કર્યો, અને ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકામાં આવનાર અનાર્ય જાતને તેણે એ ધર્મમાં લીધી. એ પ્રમાણે હિંદની જાતોને એકત્ર કરનાર પ્રથમ એ ધર્મ હતો.

બ્રાહ્મણો અને હિંદુ ધર્મ—એ જાતિ બધામાં શ્રેષ્ટ હતી, ને બુદ્ધધર્મ વખતે પણ ચડતી હાલતમાં હતી. તે બૌદ્ધ ધર્મના જવાથી સ્વતંત્ર બની. ઈ. સ. ૬૪૦ માં હીઓએનથસાંગ, નામે ચિનો જાત્રાળુ હિંદમાં આવેલા તેણે એ જાતની સત્તા સ્થાપન થયા વિષે લખેલું છે. એ વેળા બ્રાહ્મણ, અને બૌદ્ધને ઝગડો ચાલતો. ત્યાર પછી બસેં વરસે બ્રાહ્મણની ચડતી થઈ. તેમનામાં વિદ્વાન બ્રાહ્મણ ઉત્પન્ન થયા, અને તેમણે એ ધર્મની ચડતી કરી. એમાંનો પહેલો આચાર્ય કુમારિલ ભટ્ટ કરીને, બહારનો પવિત્ર બ્રાહ્મણ હતો. તેણે સગુણ ઇશ્વરનો બોધ કર્યો, ને બૌદ્ધમતને ખંડન કરવા સારૂ ઘણી મહેનત કરી. એ પ્રમાણે બૌદ્ધધર્મ, વૈદિકમાર્ગ અને અનાર્ય જાતની કેટલીક રીતો મળીને હિંદુ ધર્મ સ્થાપન થયો.

જ્ઞાતિભેદ—હિંદુમતથી પ્રાચીન જાતિને ફરીથી ગોઠવી. પહેલી ત્રણ જાત, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિ, વૈશ્ય, એ દ્વિજ એટલે બે વાર જન્મેલી કહેવા. બ્રાહ્મણ સિવાયની બીજી દ્વિજ જાતો આજે પણ જનોઇ પહેરે છે, અને વેદ ભણવા વગેરેનો દાવો કરે છે. ચોથા વર્ગમાં અનાર્ય એટલે શુદ્ર જાત અને વર્ણસંકર લોક હતા. એ જાતને જનોઈ પહેરવાનો, તેમ બીજો ઉત્તમ અધિકાર નહોતો. તથા પવિત્ર કામમાં તેમને સામેલ કરતા નહીં.

આગળ જતાં લોકનો ધંધો, રહેવાનાં ઠેકાણાં, અને રીતભાત એ બાબતો ઉપરથી તેમનામાં ભિન્ન ભિન્ન નાતો થઇ, ને તેમના પ્રાચીન અધિકાર પણ બદલાઇ ગયા, શુદ્ર જાત શાસ્ત્ર ભણે છે, અને બ્રાહ્મણ ખેતી કરેછે વગેરે. બ્રાહ્મણમાં મુખ્ય દશ વર્ગ પડયા છે. પંચગૌડ, એ વિંધ્યાચળની ઉત્તરે રહેનાર અને પંચદ્રાવિડ, દક્ષિણમાં રહેનાર. તેમને અરસપરસ કશો સંબંધ નથી. તેમનાં ૧૧૮૬ અને ક્ષ-

ત્રીમાં ૫૯૦ ગોત્ર છે.

બૌદ્ધ ધર્મની અસર—એ ધર્મથી હિંદુઓમાં દાન કરવાની તથા પશુ વગેરે મૂગાં પ્રાણીને પાળવાની રીતો ચાલુ થઇ છે. હાલના ઓરિસાના મઠો, અસલના શિલાદિત્યના બનાવેલા અપાશરા જેવાજ છે. પાંજરાપોળો એ અશોકના કામની અસર છે, અને જગન્નાથનો રથયાત્રાનો ઓચ્છવ, બૌદ્ધ ધર્મના કોઈ વરઘોડાંની અસર છે.

અનાર્ય લોકથી થએલી અસર—હિંદુલોકમાં કેટલીક ક્રિયાઓ અનાર્ય જાતની પણ દાખલ થઈ છે. લાકડાના ઠુંઠાની, અણઘડ પથરાની, ને ઝાડની પૂજા તે લોકની અસર છે. એ અસર બંગાળાના ગામડીયા લોકમાં ઘણી રહી છે. નાગપૂજા અને લિંગ કે ઉત્પન્ન કરનાર શક્તિની પૂજા એ મધ્ય એશિઆના શક લોકની અસર છે.

હિંદુ ભકતમાળાનું પુસ્તક—ઈ. સ. ૭૦૯ થી આજ સુધીમાં હિંદુ લોકમાં ઘણા ધર્મ સ્થાપક થઇ ગયા છે. મધ્ય યુગના ૧૦૮ ભક્તોનાં ચરિત્ર તથા તેમના ચમત્કારની નોંધ ભકતમાળા નામે પુસ્તકમાં છે. એ ગ્રંથ ત્રણસેં વરસપર નાભાજી નામના શુદ્ર ભક્તે બનાવ્યો હતો. એ નોંધમાં હિંદુ તથા મુસલમાન ભક્તોએ કરેલા જુદા જુદા ચમત્કાર વર્ણવ્યા છે.

શંકરાચાર્ય—એ ઈ. સ. ના નવમા સૈકામાં થઈ ગયા. પહેલા ઉપદેશક આગળ કહેલા કુમારિલ ભટ્ટ હતા; પછી તેમના શિષ્ય શંકરાચાર્ય થયા. તેમના વખતથી કાંઇક આધાર પૂર્વક ઇતિહાસ હાથ લાગેછે. તેમનો જન્મ કેરલ અથવા મલબાર પ્રાંતમાં થયો હતો, એમણે કાશ્મીર સુધી પ્રવાસ કરી બૌદ્ધમતનું ખંડન કર્યું, ને વેદધર્મ સ્થાપન કર્યો. તેમણે ૩૨ વર્ષની ઉમરે કેદારનાથમાં દેહ ત્યાગ

કર્યો. વેદ ધર્મની ચડતી કરનાર આચાર્યોમાં તે ઉત્તમ હતા. શંકર દિગ્વિજય નામે પુસ્તકમાં તેમની કરેલી ફતેહનું રસિક વર્ણન છે. તેમની પાછળ ધર્મની બે અસર રહી, (૧) શુદ્ધ બ્રાહ્મણ ધર્મ (અદ્વૈતમત) અને (૨) સગુણ ઇશ્વરને મૂર્ત્તિ વગેરે રૂપથી માનવાનો સાધારણ લોકનો ધર્મ.

શિવ અને પાર્વતીનાં સ્વરૂપ—શંકરાચાર્યના મતને અનુસરનારા અને તેમની ગાદીએ બેસનારાઓમાં શિવપૂજા, એ હિંદના બે મુખ્ય ધર્મમાંનો એક ધર્મ મનાયો તે નાશ કરનાર અને ફરી ઉત્પન્ન કરનાર શક્તિવાળા તથા ઉંડુ તત્વજ્ઞાન સમજાવનાર દેવ છે. રૂદ્ર, ગંગાધર વગેરે તેમનાં નામ છે. હિંદુ લોકો તેમને ઇશ્વરરૂપ માને છે તેમનું સાધારણ ચિન્હ લિંગ છે, તે ઉત્પન્ન કરનાર શક્તિ ગણાય છે. તેમનું વાહન આખલો પણ તેજ શક્તિ ધરાવે છે. તેમના સ્વરૂપની બે પ્રકારે કલ્પના કરેછે. (૧) બ્રાહ્મણની કલ્પના—ગૌરવરણી, ઉંડા ધ્યાનમાં બેઠેલા, પોઠીઓ પાસે અને મસ્તકે ગંગા રહી છે તેવા. (૨) અનાર્ય કલ્પના-ગળામાં ખોપરીની માળા, કોટે સાપ વીંટાએલા, વાઘચર્મ પહેરેલું, ને શરિરે રાખ ચોળેલી એવા. તેમજ શિવની ભાર્યાના સ્વરૂપની ત્રણ પ્રકારે કલ્પના કરેછે.

(૧) બ્રાહ્મણ કલ્પના-ઉમા, કોમળદેવી, કલ્યાણકારી, મનોહર લક્ષણવાળી. (૨) સાધારણ લોકની કલ્પના—દુર્ગા, સુવર્ણરંગની નારી, બીક લગાડે એવી, અને વાઘપર બેઠેલી. (૩) અનાર્ય કલ્પના—કાલિકા, વિકાળ દેખાવની, લોહીથી નીતરતી, ખોપરીના હારવાળી, એવું ભયાનક રૂપ માને છે.

શિવ પૂજાનાં બે રૂપ—હાલમાં શીવની બે પ્રકારે પૂજા થાય છે. (૧) સન્યાસી વગેરે ત્યાગીઓ કાંઇપણ ક્રિયા વિના મૌનધ્યાન વડે આરાધના કરે છે. ને સાધારણ

બ્રાહ્મણુ શિવલિંગને ઈશ્વર તત્વ માની પુષ્પ, નૈવેદ વગેરે-થી પૂજા કરે છે. (૨) હલકી જાતો શક્તિની પૂજા કરેછે. ને ક્રૂર રીતે જીવ હિંસા કરી કાળીને ચડાવે છે: હાલ સ-રકારે એ બાબત સખ્ત કાયદો કર્યો છે, જેથી એ ક્રૂર પૂજા બંધ પડી છે.

શિવ પંથના ભાગ—શિવ પૂજનમાંથી બીજા તે-ર પંથ નીકળેલા છે. સ્માર્ત બ્રાહ્મણો દક્ષિણમાં શાંતપણે શિવપૂજન કરેછે. દંડી સંન્યાસીઓ પોતાનો કાળ ભિક્ષા ક-રી તેનું ધ્યાન કરવામાં ગાળે છે. ભૈરવનામે ઉપાસકો પો-તાના શિષ્યને દિક્ષા આપતાં પગમાંથી લોહી કહાડે છે: કેટલાક સમાધિ અવસ્થામાં પોતાનો કાળ કહાડે છે; એ સિવાય બીજા બધા સાધુઓ યોગીને નામે ઓળખાય છે. એ પ્રમાણે દેહ દમન કરી યોગાભ્યાસમાં મચ્યા રહેનાર જો-ગીથી તે માંસ ભક્ષ કરનાર અઘોરીઓ સુધીમાં શિવપંથ-નો પ્રચાર ચાલે છે.

વિષ્ણુ પુજા—ઈશ્વરી સ્વરૂપમાં વિષ્ણુને પાલન ક-રનાર સત્વગુણી માન્યા છે. ને તેમણે આખું વિશ્વ ત્રણ ડ-ગલામાં સમાવી દીધેલું કહેવાય છે. તેમનો પંથ ઘણો લોક-પ્રિય છે. તેમના મુખ્ય દશ અવતાર ગણેલા છે. તેમના પૂ-જનમાં રામ અને કૃષ્ણ, એ બે ખ્યાત અવતાર મનાયછે. રામાયણની લીલા કરનાર તે રામ, ને મહાભારતમાં પંકાયા તે કૃષ્ણ, તે જગન્નાથપૂરીમાં જગન્નાથ રૂપે પૂજાયછે.

વિષ્ણુ પુરાણ—એ ઈ. સ. ૧૦૪૫ ના સુમારે બ-ન્યું છે. તેમાં વૈષ્ણવમતોનો સંગ્રહ છે. અને તે રામાયણ અને મહાભારતના આધારે બનાવેલું છે. ૧૮ પુરાણમાનું તે એક પુરાણ છે. તેમાં વિષ્ણુની ભક્તિ ઉત્તમ ગણી છે. તે-ની લગભગ ૧૫ લાખ લીટીઓ છે.

વિષ્ણુ ઉપદેશક રામાનુજ—૧૧૫૦—વૈષ્ણવ પં-થના ઉપદેશકમાં પ્રથમ દક્ષિણના બ્રાહ્મણ રામાનુજ થયા.

તેમણે બારમા સૈકાને મધ્ય ભાગે એ મત ફેલાવ્યો ને વિષ્ણુને અદ્વિતીય બ્રહ્મરૂપે માનવાનું કહ્યું. એમને દક્ષિણના ચોલા રાજાએ હરકત કરી કેમકે તે શિવપંથી હતો. તેથી ત્યાંથી મહીસૂરના જૈનરાજા પાસે ગયા ને ત્યાંના રાજાની દીકરીને રોગ મટાડવાથી તે માન પામ્યા. તથા ત્યાં પોતાનો ધર્મ મનાવ્યો. એમના મતનો ફેલાવો કરનાર સાતસેં મઠ બનેલા કહેવાય છે, પણ તેમાંથી હાલ નીચેના ૪ મત છે. તેમણે આર્ય લોકને (ઊંચ વર્ણને) ઉપદેશ કર્યો, ને સંસ્કૃતમાં વિષ્ણુ સહસ્રનામ, વેદાર્થ સંગ્રહ વગેરે ઘણા ગ્રંથ બનાવ્યા.

૧ રામાનંદ—૧૩૦૦-૧૪૦૦ રામાનુજ સ્વામીની ગાદીએ પાંચમા આચાર્ય રામાનંદ થયા. તેમણે વૈષ્ણવ મત ઉત્તર હિંદમાં ફેલાવ્યો. તેમનો મુકામ કાશીમાં હતો. પણ દેશ પરદેશ ફરી પોતાના ધર્મ વિષે ફેલાવો કરવાને ઘણી મેહેનત લેતા. પ્રખ્યાત ચેલો (કબીર) સાળવી હતો. તેમણે હિંદીભાષામાં પુસ્તક બનાવ્યાં છે.

૨ કબીર-૧૩૮૦ થી ૧૪૨૦—એ રામાનંદના બાર ચેલામાંનો હતો. તેણે બંગાળામાં પોતાનો મત ફેલાવ્યો. તેણે બધી ગ્નાતીઓને એક ધર્મમાં લાવવાના ઇરાદાથી હિંદુ મુસલમાનને મળતો પંથ કાઢ્યો. જેથી હિંદુ અને મુસલમાન બંને તેમાં દાખલ થયા. હિંદુ મુસલમાની દેવનું તેણે એકપણું કરી બતાવ્યું કે હિંદુમાં પરમેશ્વર તે મુસલમાનમાં અલ્લા છે. રામ કહો કે અલ્લા કહો તે એકજ છે. એવો તેનો મત હતો.

૩ ચૈતન્ય- ઈ. સ. ૧૪૯૫-૧૫૨૭— આ વિષ્ણુ ધર્મ પ્રસારકનો જન્મ સંવત ૧૪૯૫ માં બંગાળામાં થયો. ને બંગાળા તથા ઓરીસામાં એણે જગન્નાથની ભક્તિ સાથે વૈષ્ણવ મત ફેલાવ્યો. તેના જન્મ ચરિત્ર વિષે ખરી બિના

જણાઈ નથી. ફકત એટલું જણાયું છે કે તે બંગાળાના નદીઆ ગામમાં બ્રાહ્મણને ઘેર અવતર્યો. તે કોઇ પ્રખ્યાત ભક્તની છોડી વેરે પરણ્યો હતો. ૨૪ વર્ષની ઉમરે સંસાર ત્યાગ કરી ઓરીસામાં ગયો, ને ત્યાં પોતાનો કાળ ધર્મ બોધ કરવામાં કાઢયો. તે ઇ. સ. ૧૫૨૭ માં દેવલોક ગયો. તેનો અભિપ્રાય એવો હતો કે, બધી નાતના લોકને ભક્તિ કરવાનો હક છે ને તેઓ ભક્તિથી સરખા થાયછે. પૂર્ણ આસ્થા રાખી હમેશ ઇશ્વર ભજન કરવું. એ તેના ધર્મનો મુખ્ય નિયમ છે. પૂજા, ક્રિયાથી મોક્ષ નથી, પણ ધ્યાન કરવાથી છે. ગુરૂને બીજા પિતાની પેઠે ગણવા, પણ દેવ પ્રમાણે ન પૂજવા, ને દેહના કલંક તથા પાપથી મૂક્ત થવું તેને મોક્ષ કહ્યો છે.

૨. એ પંથમાં સઘળી નાતના લોકો છે. જે ગોસાંઓ, ચૈતન્યના પ્રથમ શિષ્ય હતા, તેમના વંશવાળાને તેઓ માને છે. એમાં કુંવારા ને પરણેલા તથા બીજા વેરાગીઓ દાખલ થઇ શકે છે. ઘણા ખરા ઉપદેશક પરણેલા છે. તેઓ કૃષ્ણ મંદિરની આજુ બાજુ કુટુંબ સાથે રહે છે. ને મોટા જમીનદારો તેમને આસરો આપે છે. એના મરણ પછી એક ઉપ પંથ નીકળ્યો એમાં સ્ત્રી વર્ગને દાખલ કર્યો. કુંવારા બાવા તથા કુંવારી બાવીઓ એ મઠમાં રહે છે. બાવીઓ ભણેલી હોય છે, ને બીજા ગૃહસ્થની બૈરીઓને તેઓ ભણાવે છે. અગાઉ બંગાળામાં મોટા ગૃહસ્થોને ત્યાં સ્ત્રી કેળવણી એજ આપતી. બંગાળામાં એ પંથ વધારે ફેલાયો તેનું કારણ એ કેળવણી છે.

૪. વલ્લભસ્વામી—ઈ. સ. ૧૫૨૦—એમણે ઉત્તર હિંદમાં પોતાનો મત ફેલાવ્યો. ને બોધ કરતા, કે આત્માના ઉદ્ધારને માટે વનમાં રહેવાની, દેહદમન કરવાની, કે બીજું કષ્ટ વેઠવાની જરૂર નથી. એ બધું સંસારના ભોગ

ભોગવવાથી મળે છે. તેમાં શ્રીકૃષ્ણને બાળરૂપે ઠાઠમાઠ-થી પૂજે છે.

ખરી શ્રધ્ધા રાખી ભક્તિ કરવી, એથી મોક્ષ મળે છે. ભોગવિલાસવાળા વૈશ્નવ ધર્મનો ઉપદેશ વલ્લભસ્વામીએ કર્યો, તેમાં બાળકૃષ્ણ રૂપે ગોપીઓ સાથે વનમાં ક્રિડા કરનાર તથા ગોવાળ અવસ્થા રૂપે વિષ્ણુની ભક્તિ કરે છે. તેમનામાં આઠે પહોરની જૂદી જૂદી સેવા છે. હલકી વરણ ન ભેળવતાં પૈસાદાર શેઠ સાહુકારોને એ ધર્મમાં લેછે.

હિંદુઓનું ધર્મ બંધન—જેમ હિંદુ લોકમાં સંસારી પાયો ગ્નાતી બંધનથી મજબૂત થયો છે. તેમ શીવ ને વિષ્ણુની ભક્તિ વડે ધર્મનો પાયો મજબૂત થયો છે. હિંદુ ધર્મનું મૂળ તો વેદ ધર્મ છે. પણ હાલ તેમાંથી ભિન્ન ભિન્ન પંથ નિકળેલા છે. શુધ્ધ બ્રાહ્મણ એકેશ્વરી મતને માને છે. ને સાધારણ બ્રાહ્મણ વિશેષે કરીને શિવના શિવલિંગની પૂજા કરે છે. મધ્ય વર્ગના લોક અને વેપારી વર્ગ વિષ્ણુના અવતારને પૂજે છે. નિચ વર્ણો શિવ શક્તિના ભયંકર રૂપ કાળી ને પૂજે છે, પણ દરેક હિંદુને તેનો સેવા કરવાનો ઇષ્ટ દેવ છે.

પ્રકરણ ૮ મું.

મુસલમાની રાજ્યનો હેવાલ.

મુસલમાની ધર્મનો ઉદય—બૌધ્ધ માર્ગને હરાવીને હિંદુ ધર્મ પ્રબળ થતો હતો. તેવામાં અરબસ્તાનમાં એક નવો પંથ ઉઠયો. એ ધર્મનો સ્થાપનાર મહમદ પેગંબર હતો, તેનો જન્મ મક્કામાં ૫૭૦ માં થયો, ને ઈ.સ.૬૩૨ માં મદીનામાં તેનું મરણ થયું. મુસલમાની ધર્મશાસ્ત્ર કુ-

રાનનો કર્તા એ હતો. એના મરણ પાછળ સો વરસ સુધી મુસલમાનોએ હિંદુકુશ લગી હુમલા કર્યા હતા, પણ હિંદુસ્તાનમાં આવી શક્યા નહોતા.

સિંધપર અરબ સ્વારી—૬૬૬. પેગમ્બરના મરણ પછી પંદર વરસે ઊસ્માને મુંબાઇ ઇલાકાને લગતાં બંદરપર એક સેના મોકલી હતી. તેમ ઇ. સ. ૬૬૨ ને ૬૬૪ માં સિંધપર સ્વારી કરી ત્યાં કાંઇ વળ્યું નહીં. પણ કોઇ હિંદી રાજાએ અરબી વહાણ કબજે કર્યું હતું. તેની નુકશાની ભરી લેવાને ૭૧૨ માં મહમુદ કાસમ નામે સરદાર સિંધ ઉપર ચડયો. એ લડાઈમાં સિંધનો દાહીર નામે રજપૂત રાજા બહાદુરીથી લડયો. પ્રથમ બૈરી છોકરાંને સળગાવી દીધાં, ને પોતે પોતાના સિપાઈઓ સાથે મુઓ. કાસમે પછી એ પ્રદેશમાં થાણાં બેસાડયાં. પણ એવામાં સન ૭૧૪ માં તેનું મરણ થયું તેથી આરબો આગળ જતાં અટક્યા. ઇ. સ. ૭૫૦ ના સુમારે રજપૂતોએ સિંધદેશ પાછો લીધો હતો.

મુસલમાનો આવ્યા તે વખતે હિંદની હાલત. મુસલમાન લોકોએ પંજાબમાં પગ દીધો, ત્યાર પહેલાં તેમણે આફ્રિકા, યુરોપ વગેરેમાં મોટી જીતો મેળવી હતી. પણ હિંદુસ્તાનમાં રજપૂત રાજાઓનું બળ હોવાથી તેઓ આવી શક્યા નહોતા. એ વખતે ઉત્તરમાં ત્રણ મોટાં રાજ્ય હતાં. (૧) સિંધુથી જમનાં સુધીના ભાગમાં કનોજના રાજાનું. (૨) બહાર પ્રાંતની આજુબાજુના ભાગમાં અશોકના વંશજોનું. (૩) વિંધ્યાચળની પશ્ચિમ છેડે માળવામાં જબરૂં રજપૂત રાજ્ય હતું. એ શિવાય દક્ષિણમાં કેટલાક શૂરા અનાર્ય રાજા રાજ કરતા હતા; અને તેઓ ચેરા, ચોલા ને પાંડય નામે મોટા રાજાઓની હકુમતમાં રહેતા.

હિંદુ લોકનો સંપ—પરદેશી હુમલો કરનારની સા-

મે થવામાં ઉત્તર અને દક્ષિણ હિંદના રાજાઓ સંપ કરતા, ને તેથીજ ઇ. સ. ૭૧૨ માં સિંધમાં મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપન થયું નહીં. ત્રણસેં વર્ષ પછી વાયવ્યકોણની મુસલમાન સ્વારીઓમાં ફક્ત પંજાબ તાબે થયો. (૯૭૭--૧૧૭૬). દક્ષિણમાં સન ૧૫૬૫ માં તાલિકોટનો સંગ્રામ થયો, ત્યાંસુધી હિંદુ બળ મજબુત ટકેલું હતું. ને ત્યારપછી સો વરસે તો નવું મરાઠી રાજ્ય સ્થાપન થયું. તેથી હિંદુ રાજ્યને હરકત ન આવી.

મુસલમાની અપુર્ણ હુમલા—મુસલમાનોના હાથમાં કોઇવાર સઘળો હિંદ આવ્યો નથી. ઇ. સ. ૬૩૬ માં ઉસ્માને મુંબાઇ ફોજ મોકલી, ત્યારથી તે સન ૧૭૬૧ માં અબદલ્લી આવ્યો, ત્યાંસુધી અગિયારસેં વરસોમાં માત્ર થોડો ભાગ તેમણે લીધો હતો.

હિંદી રાજ્યવંશો ઘણા મુલકપર અમલ કરતા ને મુસલમાની બળની ચડતી વખતે ખંડણી ભરતા. સન ૧૫૭૮ થી ૧૭૦૭ સુધીમાં તો રજપૂતો બીજીવાર સામા થયા. તેમ પંજાબમાં સીખ અને દક્ષિણમાં મરાઠા જોરપર આવ્યા. એવામાં ઈંગ્રેજી રાજ્યનું બળ વધ્યું; ને હિંદુરાજાઓને શાન્તીથી તેમનાં રાજ્ય પાછાં મળ્યાં.

ગ્રિજનીવંશ. ઈ. સ, ૯૬૨-૧૧૮૬.

સબકતગીન—૯૭૭—૯૯૭ હિંદુસ્તાન ઉપર પ્રથમ સ્વારી કરનાર ધિજની વંશ હતો. તેનો મુળ પુરૂષ અલપ્તગીન હતો. તેણે ૯૬૨ માં ધિજનીમાં ગાદી કરી આજુ બાજુના મુલક ઉપર સ્વારી કરી હતી. તે ઈ. સ. ૯૭૭ માં મરણ પામ્યો. તેની પછી સબક્તગીન ગાદીએ બેઠો. પ્રથમ એ કોઈ શાહુકારનો ગુલામ હતો; એ શાહુકાર પાસેથી અલપ્તગીને વેચાતો લીધો, ને તેની ચંચળાઈ

પરથી પોતાની દીકરી દીધી. અલપ્તગીનના મરણ પછી એ રાજ્યનો વારસ બન્યો. તેણે હિંદુસ્તાનની સરહદ તરફ હુમલા કરવા માંડ્યા. એ વેળા સરહદપરના હિંદુ રાજ્યોને ઘણી ધાસ્તી પેઠી, ને તેઓ મુસલમાન સામે ઉઠ્યા. પ્રથમ લાહોરના જયપાળ રાજાએ મુસલમાનોપર હુમલો કર્યો, પણ તેમાં તે હારીને કેદ પકડાયો. સબક્તગીને ખંડણી આપવાની સરતે તેને છોડયો, પણ લાહોર આવ્યા પછી જયપાળે ખંડણી આપી નહીં તેથી સબક્તગીને બીજી વાર તેના પર ચડાઇ કરી. જયપાળ પોતાની મદદે દિલ્હી, અજમેર, કનોજ વગેરેના રાજાને લેઇ સામો થયો. પણ રજપૂતો હાર્યા ને સબક્તગીન, પેશાવરમાં થાણું બેસાડી સ્વદેશ ગયો. એ પ્રમાણે લાહોર તથા પેશાવરનાં બે પહાડી નાકાં, પઠાણોને હાથ આવ્યાં. સબક્તગીન ઇ.સ.૯૯૭ માં મરણ પામ્યો.

સુલતાન મહમદ—૯૯૭–૧૦૧૦ સબક્તગીનના મરણ પછી તેનો ૧૯ વરસનો પુત્ર મહમદ ગાદીપર બેઠો. એણે ચાર વરસ સુધી સ્વદેશમાં મુલક વધારવા સારૂ લડાઇઓ કરી. પછી ઇ. સ. ૧૦૦૧ થી હિંદુસ્તાનપર સતર સ્વારીઓ કરી. તેમાંની ૧૩ સ્વારી પંજાબનો પશ્ચિમભાગ જીતવાને; ચૌદમી કાશ્મીર જીતવાને, અને બાકીની ત્રણ કનોજ, ગ્વાલીઅર તથા સોમનાથ જીતવાને કરી હતી. (૧)લી સ્વારી ૧૦૦૧ માં લાહોરના રાજા જયપાળ ઉપર કરી. તેમાં જયપાળ હાર્યો, ને અપમાન ન સહેવાયાથી પોતાના પુત્ર અનંગપાળને રાજ્ય સોંપી, પોતે બળી મુઓ. (૨) ૧૦૦૪ માં બાટીઆના રાજાપર કરી તેને હરાવ્યો. (૩) ૧૦૦૫ માં મુલતાનપર, (૪) ૧૦૦૮ માં લાહોર ઉપર. એ વખતે દિલ્હી વગેરેના રાજાઓની મદદ લેઇ અનંગપાળ સામો થયો. પણ તેની હાર થઇ. તેમ મુસલમાનોને પણ ઘણું

નુકશાન થયું. એ લડાઈ પછી એણે નગરકોટનું દેરૂં લૂ-
ટયું, ને તેમાંથી ઘણું ધન લેઈ ગયો. (૫) ૧૦૧૦ માં મુ-
લતાનપર (૬) ૧૦૧૧ થાનેશ્વર ઉપર કરી, ત્યાંનાં દેરાં તો-
ડી પાડયાં. સાતમી તથા આઠમી કાશ્મીર ઉપર કરી, તે
પ્રાંત કબજે કર્યો. ૧૦૧૪ નવમી ૧૦૧૭ મથુરાં ઉપર કરીને
તે શહેર લૂટયું. તથા ઘણા હિંદુને કેદ કરીને સ્વદેશ લેઈ
ગયો. (૧૦) ૧૦૨૨ માં કલીંજરના રાજાપર. (૧૧) ૧૦૨૩
માં લાહોરના રાજા બીજા જયપાળ ઉપર કરી. તેમાં જ-
યપાળ હાર્યો. (૧૨) પ્રખ્યાત સ્વારી ઇ. સ. ૧૦૨૪ માં ગૂ-
જરાતમાં આવેલા સોરઠી સોમનાથ ઉપર કરી. ગૂજરાત-
નો રાજા ભીમદેવ લડવા આવ્યો, પણ તેની હાર થઈ. મ-
હમદે દેરામાં પેશી સોમનાથ મહાદેવની મૂર્તિ ભાગી નાં-
ખી, ને તેના ત્રણ કડકા કરી, મક્કે, મદીને તથા ગિજની
મોકલ્યા. એમાંથી પુશ્કળ પૈસો હાથ લાગ્યો. તે લેઇ, સુ-
લતાન સ્વદેશ તરફ ગયો, પણ રસ્તામાં ભૂલો પડવાથી
સિંધના રણમાં તેના સૈન્યની ઘણી ખરાબી થઈ, એને
ચોથી, નવમી અને બારમી સ્વારીમાં ઘણું ધન મળ્યું.

મહમદે સતર સ્વારીઓ કરી, પણ તેણે મુલકમાં વ-
ધારો કર્યો નહી. તેની મુખ્ય મતલબ તો પૈસા મેળવવાની
હતી. ફક્ત પંજાબનો પશ્ચિમ ભાગ તાબે કર્યો હતો. એ
તેત્રીસ વર્ષ રાજ્ય કરી ગિજનીમાં ઇ. સ. ૧૦૩૦ માં મ-
રણ પામ્યો. ધર્માભિમાની હોવાથી મુસલમાનો તેને વખા-
ણે છે. પણ એની વધારે કીર્ત્તિ, વિદ્વાને આસરો આપ-
વાથી ફેલાઇ. તે પૈસાનો બહુ લોભી હતો. તેના દરબારમાં
ફરદોસી કરીને પ્રખ્યાત કવિ હતો. તેણે શાહનામું નામે,
પાદશાહનાં ચરિત્રનું પુસ્તક બનાવ્યું છે.

એની પછી તેનો પુત્ર મસાઉદ ગાદીપર બેઠો. તેના
વખતમાં તથા, તેની પછીના સાત બાદશાહોના વખતમાં ફં-

ઇ જાણવા જોગ બનાવ બન્યો નથી. એમની પછી ઇ૦ સ૦ ૧૧૧૮ માં અગિઆરમો બહેરામ બાદશાહ ગાદીએ બેઠો.

બહેરામ—૧૧૧૮–૧૧૫૨–આ બાદશાહે સારી રીતે રાજ્ય ચલાવ્યું, તથા વિદ્વાનોને આશરો આપ્યો. પણ એવામાં એક આફત પડવાથી તેની ખરાબી થઇ. તેના કુતબુદ્દીન નામે જમાઇને તેણે કાંઇ વાંકસર મારી નંખાવ્યો. તેથી મરનારના ભાઇ સૈફુદ્દીને ધિજનીપર ચડાઇ કરી બહેરામને કાઢી મુક્યો. પણ થોડા દિવસ પછી બહેરામે પાછા આવી, સૈફુદ્દીનને મારી નંખાવી ગાદી લીધી. એથી ક્રોધે ભરાઇ. મરનારના ત્રીજા ભાઇ અલાઉદ્દીને ધિજનીપર હલ્લો કર્યો. બહેરામ નાસી જઇ રસ્તામાં મરણ પામ્યો. અલાઉદ્દીને ધિજની શહેર બાળીને ઘણી ખરાબી કરી, તે કારણથી અલાઉદ્દીન જહાંસોજ (દુનિઆંબાળનાર) કહેવાય છે, આ વખતથી ધિજનીવંશની પડતી થઇ. ૧૧૫૨ બહેરામનો દીકરો ખુશરૂ પંજાબમાં જઇ રાજ્ય કરવા લાગ્યો. તે સાત વર્ષ પછી મરણ પામ્યો. ૧૧૫૯. તેની પછી તેનો પુત્ર ખુશરૂ મલેક બેઠો. પણ ગોરી બાદશાહ શાહબુદ્દીને તેનાપર ત્રણ હુમલા કરી હરાવ્યો, ને તેના કુટુંબ સાથે પકડી ધિજનીમાં કેદ કર્યા. એ પ્રમાણે ૧૧૮૬ માં ધિજનીવંશની નામની ગાદી નાશ પામી.

ગોરી વંશ ૧૧૫૨—૧૨૧૨—૬૦

અલાઉદ્દીન—૧૧૫૨—૧૧૫૬ ધિજનીવંશની પડતી થયા પછી ઘોરવંશ પ્રબળ થયો. તે વંશના રાજાઓ ઘોર પ્રાંતના રહેવાસી હોવાથી તેઓ ગોરીવંશના કહેવાય છે. ધિજનીનો નાશ કરી અલાઉદ્દીન સ્વદેશ ગયો પણ સેલ્જુકી લોકે તેને હરાવ્યો. પાછળથી એ લોકને કાઢી ગાદી લીધી. પણ એવામાં તેનું મોત થયું. ૧૧૫૬. તેની પછી તેનો પુત્ર

સૈફુદ્દીન બેઠો. પણ તે દમવગરનો હોવાથી, તેના પિત્રાઇ ભાઇઓએ રાજ્ય લઈ લીધું.

ગ્યાસુદ્દીન—૧૧૫૭-૧૨૦૨ એ બે ભાઇ હતા. તેમ નામાં સંપ સારો હતો તેના ભાઇ શાહબુદ્દીન ગોરી લડાઈનું કામ કરતો, ને પોતે મુલ્કી કામ કરતો, હિંદુસ્તાનની કીર્તી સાંભળી, શાહબુદ્દીન લલચાયો, ને તેણે નાની મોટી નવ સ્વારીઓ હિંદપર કરી. પ્રથમ ૧૧૭૬ માં પંજાબપર કરી. બીજી ૧૧૭૮ માં ગુજરાતના રાજા ભોળાભીમ ઉપર-તેમાં પોતે હાર્યો. ત્યાર પછીની ત્રણ સ્વારી પંજાબપર કરીને ધિજનીવંશની આખર આણી. છઠી-૧૧૯૧ માં દિલ્હીના રાજા પૃથુરાજ ઉપર કરી પણ થાનેશ્વર આગળ તેની હાર થઇ.

રજપૂત રાજ્યોની હાલત—એ વખતે રજપૂતોનાં ૪ મોટાં રાજ્ય હતાં. (૧) દિલ્હીમાં તોમાર જાતના અનંગપાળનું. (૨) અજમેરમાં ચોહાણ જાતના સોમેશ્વરનું. (૩) કનોજમાં જયચંદ રાઠોડનું (૪) ગૂજરાતમાં સોલંકી ભોળાભીમનું-શાહબુદીને પેહેલી સ્વારી દિલ્હીપર કરી, ત્યાં સુધી તો બધા વચ્ચે સંપ હતો ને તેથીજ ગોરી શાહને નાસવું પડયું પણ પાછળથી કુસંપ થતાં તેમનાં રાજ્ય તૂટી ગયાં.

કુસંપ થવાનું કારણ—(૧) દિલ્હીના રાજા અનંગપાળને દીકરો નહોતો. અને તેથી તેણે પોતાના ભાણેજ અજમેરના રાજા પૃથુરાજને દત્તક લીધો એથી બીજા ભાણેજ કનોજના રાઠોડ રાજાને માઠું લાગ્યું. તેથી અરસપરસ વેર બંધાયું. (૨) ગુજરાતના રાજા ભોળાભીમ તથા દિલ્હી અજમેરના રાજા વચ્ચે એક કન્યા પરણાવવા બાબત તકરાર થઈ તેથી વેર બંધાયું. (૩) દિલ્હી અને અજમેરના રાજા પૃથુરાજે પોતાનું ઉપરીપણું બીજા રજપૂત રાજ્યો ઉપર સ્થાપ્યું હતું, પણ કનોજનો રાજા તેની આણ માન-

તો નહોતો તેણે ચક્રવર્તીપણું જાહેર કરવાને મોટો સમારંભ કર્યો. તેમાં બીજા ખંડીઆ રાજા કામ કરવા ગયા, પણ પૃથુરાજ ન ગયો. એ વેળા એની દીકરી સંયોગતાનો સ્વયંવર પણ થવાનો હતો. પછી સ્વયંવર વખતે પૃથુરાજ આવી તેને હરી ગયો. એ અપમાનથી જયચંદ ઘણો ક્રોધે ભરાયો હતો. એવાં એવાં કારણથી રજપૂત બળ તૂટી ગયું. આ વખતનો લાભ લઇ ઇ. સ. ૧૧૯૩ માં શાહબુદીને સાતમી સ્વારી દિલ્લીપર કરી. પાણીપતના મેદાનમાં લડાઇ શરૂ થઇ. તેમાં પૃથુરાજ માર્યો ગયો, ને તેની રાણી સતી થઇ એ બધી હકીકત પૃથુરાજના કવી ચંદબારોટે "પૃથુરાજરાસા" નામે પુસ્તકમાં લખેલી છે.

ત્યારપછી શાહબુદીને અજમેર લીધું ને ઇ સ. ૧૧૯૪ માં આઠમી સ્વારી કનોજપર કરી, ત્યાંના રાજા જયચંદને માર્યો. જયચંદનું લસ્કર ઘણું હતું તેથી "દળપાંગળો" કહેવાય છે. આ વખતે કનોજ, દિલ્લી વગેરેના રજપૂતો પોતાનાં ઘરબાર મૂકી રજપૂતાનામાં ગયા, ને ત્યાં નવાં રાજ્ય સ્થાપ્યાં. જે હાલ રજપૂત સંસ્થાનો કહેવાય છે.

છેલ્લી એટલે નવમી સ્વારી ૧૧૯૫ માં ગ્વાલીઅર ઉપર કરી, પણ એકાએક પોતાના દેશમાં જવું પડયું. તેથી તે કામ તેના સરદાર કુતબુદીને પાર પાડયું. કુતબુદીને ૧૧૯૫ માં ગુજરાત જીત્યું. હવે શાહબુદીન હીંદમાં આવ્યો નહીં, પણ તેના સૂબા બખ્તીઆર ખીલજીએ ૧૧૯૯ માં અયોધ્યા ને બહાર જીતી લીધાં. એવામાં ગ્યાસુદીન ૧૨૦૨ માં મરણ પામ્યો, ને શાહાબુદીન પાદશાહ થયો.

શાહબુદીન—૧૨૦૨—૧૨૦૬ – તેણે ખારીજમના બાદશાહ ઉપર ચડાઇ કરી. તેમાં પોતે હાર્યો. પણ એ વખતે બખ્તીઆરખિલજીએ ૧૨૦૩માં બંગાળાના રાજા લક્ષ્મણસેનને હરાવી તેનું રાજ જીતી લીધું. શાહબુદીનની

હાર થવાથી તેના પંજાબ, સિંધ વગેરેના સુબા સ્વતંત્ર થઇ ગયા, ને ગક્કર લોકે ૧૨૦૩ માં પંજાબ જીત્યું. પણ પાછળથી શાહબુદીને હીંદમાં આવી સુબા તથા ગક્કર લોકને પાધરા કર્યા, પછી સ્વદેશ જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં સિંધુ નદીને કાંઠે મુકામ કર્યો. ત્યાં તારીખ ૧૪ માર્ચ ૧૨૦૬ ને રોજ રાત્રે, ગક્કર લોકે તેનો ઘાત કર્યો.

તેનાં કામ—સુલતાન મહમદની પેઠે ધર્માંધપણાની કે, લુટ મેળવવાની સ્વારીઓ તેણે કરી નહોતી. તેને તો મુલક વધારવાનો લોભ હતો. એના વખતમાં પૂર્વે બંગાળાથી પશ્ચિમે સિંધુ સુધી ઘણો મુલક તાબે થયો. ફક્ત માળવા તથા તેની આજુ બાજુનો સ્વતંત્ર હતો. તેને મહમદની પેઠે વિદ્યા ઉપર પ્રેમ નહોતો.

શાહબુદીનની પછી તેનો પુત્ર મહમદ ગાદીએ બેઠો. પણ તેનામાં કાંઇ સત્તા નહોતી. તેથી ગીજની, મુલતાન ને હિંદુસ્તાનના સૂબા સ્વતંત્ર થઇ ગયા. તે ૧૨૧૨માં મરણ પામ્યો, ને ગોરીવંશની સમાપ્તિ થઇ.

ગુલામવંશ. ૧૨૦૬—૧૨૯૦

કુતબુદીન—૧૨૦૬—૧૨૧૦—એનો પહેલો બાદશાહ કુતબુદીન, ગુલામ જાતનો હતો. તેથી તેના વંશવાળાને ગુલામવંશી કહે છે. હીંદુસ્તાનમાં ગાદી કરી પ્રથમ રાજ કરનાર એ વંશ હતો. ઘોરવંશની પડતી વખતે ઘણા સૂબા સ્વતંત્ર થઇ ગયા. તેમાં કુતબુદીન હિંદુસ્તાનમાં સ્વતંત્ર પણે કારભાર કરવા લાગ્યો. તેનું રાજ્ય શાહબુદીનના મેળવેલા ભાગમાં હતું.

મુસલમાની રાજ્યની પડતીનાં કારણ આ વખતે શરૂ થયાં (૧) સુબાઓના બંડ, (૨) હિંદુઓનાં બંડ, (૩) પરદેશી હુમલા. કુતબુદીને દિલ્હીમાં "કુતુબમિનારો" નામે મોટી ઇમારત બાંધવાનું શરૂ કર્યું, પણ તે કામ પૂરું થયું નહીં,

એટલામાં તેનું મરણ થયું. ૧૨૧૦—એ પ્રથમ તુર્કી ગુલામ હતો. પછી શાહબુદ્દીનના હાથ નીચે કેળવાઇ ઉંચે દરજ્જે ચડ્યો, ને તેનું કારણ એની વિદ્યા, નીતિ, અને બુદ્ધિ હતાં. તેની પછી તેનો પુત્ર આરામ બેઠો. પણ થોડી મુદ્દતમાં તેને ઉઠાડીને તેના બનેવી અલ્તમસે રાજ લીધું. ૧૨૧૦—

અલ્તમશ—૧૨૧૦—૧૨૩૫—એ કુતબુદ્દીનનો ગુલામ ને જમાઈ હતો. તેના વખતમાં જંગિસખાન નામે મોગલ સરદાર જબરી ફોજ લઇને કોઇ અફઘાન બાદશાહની પુંઠે, હીંદુસ્તાનમાં આવ્યો હતો, પણ તે સીંધુ આગળથી પાછો વળી ગયો. અલ્તમસે ૧૨૨૫માં સિંધ, તથા બંગાળા હાર્યાં ને ૧૨૩૧ માં માળવા જીતી ઉજ્જનનું મહાકાળેશ્વરનું દેરૂં તોડી પાડ્યું. એ પ્રમાણે શાહબુદ્દીનના જીતેલા મુલકમાં માળવા વગેરે ઉમેરી રાજ્યનો વધારો કર્યો ને કુતુબમિનારો પૂરો કરાવ્યો. એ ૧૨૩૫ માં મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો પુત્ર રૂકનુદ્દીન બેઠો, પણ તે લાયક નહોતો. તેથી એક વરસની અંદર તેની બેન રજીઆબેગમે રાજ્યની લગામ હાથમાં લીધી.

રજીઆબેગમ—૧૨૩૬-૧૨૩૯-હીંદુસ્તાનના મુસલમાની રાજ્યમાં સ્ત્રી રાજ્ય કર્તા તરીકે તે એટલીજ થઈ છે. કુરાન ભણેલી, રાજ્યકારભારમાં હોશિઆર, ને હીંમતવાન હતી. તેને સુલતાના રજીઆ કહેતા. પાછળથી ખરાબ રસ્તે ચડી મારી ગઈ. એક હબશી ઘોડેસ્વારની સાથે પ્યારમાં પડી, ને તેમણે તેના યારને મારી નંખાવ્યો, તથા રજીઆને કેદ કરી. ત્યાંથી અલ્તુનીયા નામે ચોકીદારને લેઇને તે નાસી ગઇ. આખરે બંનેજણા પકડાઇ માર્યા ગયાં ૧૨૩૯ તેના પછી મવજ્જુદીન ને અલાઉદ્દીન અનુક્રમે ગાદીએ બેઠા. તેમના વખતમાં મુગલ લોકના હુમલા વગર બીજો જાણવા

જોગ બનાવ બન્યો નથી. અલ્લાદીન ૧૨૪૬ માં મરણ પા-
મ્યો. ત્યાર પછી નાસરૂદીન ગાદીએ બેઠો.

નાસરૂદ્દીન—૧૨૪૬—૧૨૬૫-એ ફકીરી ચાલનો
હતો. તેના રાજ્યમાં મુખ્ય સત્તા ગ્યાસુદ્દીન બુલબુન નામે
વજીરને હાથ હતી. એણે હીંદુ રાજાઓને વશ કર્યા, તથા
બુદેલખંડ, માળવા, ને દિલ્લીના આજુબાજુનાં બંડ સમા-
વી રાજને મજબૂત કર્યું. આ બાદશાહના દરબારમાં મોગલ
બાદશાહ હોલાકુખાંનો વજીર આવ્યો હતો, તેની સાથે સ-
લાહ કરી તેને માન આપ્યું. મોગલોએ બેવાર હુમલા ક-
ર્યા હતા, પણ તે પાછા હઠાવ્યા હતા. તેના મરણ પછી
બુલબુન ગાદીએ બેઠો. ૧૨૬૫.

બુલબુન—૧૨૬૫-૧૨૮૭-એ અલ્તમસના વખત-
થી ઘડાએલો અનુભવી ગુલામ હતો. તેણે પોતાની સાથે-
ના બીજા મુગલોને કાઢી મુક્યા, ને કુળવાનોને નોકરી આ-
પવાનો તથા હિંદુઓને ન આપવાનો ધારો કર્યો. એના વ-
ખતમાં મુગલોના જુલમથી કંટાળેલા ઘણા પરદેશી રાજા,
અમીર, કવી, વગેરે દિલ્લીમાં આવી વસ્યા હતા. તેમને બા-
દશાહે જમીન આપી વસાવ્યા. તેમાં અમીર ખુશરૂ નામે
પ્રખ્યાત કવિ હતો. મેવાતના ડુંગરોમાં કેટલાક હિંદુઓએ
બંડ કર્યું, ત્યાં જઈ એક લાખ મેવાતીને મારી નાંખ્યા. બં-
ગાળાના બંડખોર તોગ્રલબેગને હરાવ્યો ને ત્યાં પોતાના પુ-
ત્ર બકારાખાંને નીમ્યો. મુગલો પંજાબપર ચડી આવ્યા હ-
તા. તેમને શાહજાદા મહમદે હરાવ્યા. આ બાદશાહ ક્રુર ને
હલકા મનનો હતો. તે ૧૨૮૭ માં મરણ પામ્યો.

કૈકુબાદ—૧૨૮૭—૧૨૯૦-બુલબુનનો મોટો પુત્ર
મહમદ મરણ પામ્યો હતો, ને બકારાખાં જોડે બનતું ન-
હોતું. તેથી બકરાખાંના પુત્ર કૈકુબાદને ગાદી મળી તેના વ-
ખતમાં નીઝામુદીન નામે દુષ્ટ સ્વભાવના વજીરને હાથ સત્તા

હતી. તેણે બાદશાહ પાસે ઘણા જણની ઘાત કરાવી તથા તેના બાપ જોડે કુસંપ કરાવ્યો. પાછળથી એ વજીરને મ-રાવ્યો, ને કૈકુબાદ સ્વતંત્ર થયો, પણ તેનામાં કારબાર કર-વાની સત્તા નહોતી. તેથી ખીલજી લોકે તેને મારી નાંખી પોતાના સરદાર જલાલુદીનને ગાદીએ બેસાડયો. ૧૨૯૦

ખિલજીવંશ. ૧૨૯૦-૧૩૨૦—

જલાલુદીન—૧૨૯૦-૧૨૯૫ એ ૭૦ વર્ષની ઉમરે ગાદીએ બેઠો. દયાળુ ને ભોળા સ્વભાવનો હોવાથી તેના રાજમાં ઘણાં બંડ થયાં. મોગલ લોકો ૧૨૯૨માં ચડી આ-વ્યા. તેમને હરાવ્યા. તેનો બત્રીજો અલાઉદ્દીન બહાદુર હતો. તે કરા ગામનો સૂબો હતો તે વેળા તેણે માળવા તથા બુ-દેલખંડનાં બંડ સમાવ્યાં ને દક્ષિણપર સ્વારી કરી. થોડું લશ્કર લઈને દેવગીરીના રાજા રામદેવ ઉપર હલ્લો કર્યો. ઘ-ણો અનર્થ કરી પુષ્કળ પૈસા લઈ પાછો પોતાની જગાએ આવ્યો ૧૨૯૪—એ પરાક્રમની બાદશાહને ખબર નહોતી. તેથી અલાઉદ્દીને તેને મળવા બોલાવ્યો; પણ મળતી વખતે એ બુઢા ડોસાનો ઘાત કરાવ્યો.

અલાઉદ્દીન—૧૨૯૫-૧૩૧૫-(૧) એ પ્રમાણે પો-તાના કાકાને મારી લશ્કરી માણસોને બક્ષીસ આપી, પો-તે ગાદીએ બેઠો. પ્રથમ તેના સુલેમાન વગેરે બત્રીજાઓએ બંડ ઉઠાવ્યાં. તે બધાને તેણે મારી નાખ્યા. (૨) પછી પો-તાના સરદાર અલીફખાં તથા ભાઇ નસરતખાંને ગુજરાત જીતવા મોકલ્યા. તેમણે ગુજરાત પ્રાંત જીત્યો, ને ત્યાંનો રા-જા કરણ દક્ષિણે બાગલાણમાં નાઠો; તથા તેની રાણી કમ-ળાદેવી શત્રુને હાથ પકડાઈ. એ વખતે ખંભાતમાંથી મ-લેક કાપુર નામે ગુલામ મળ્યો. જેણે અલાઉદ્દીનના રાજ-માં ઘણાં પરાક્રમ કર્યાં.

(૩) મુગલોના હુમલા—એમણે સાત વખત હુ-

મલા કર્યા. પેહેલા બે પંજાબ ઉપર ૧૨૯૭-૯૮ માં કર્યા. તેમાં તેઓ હાર્યા. ત્રીજો ૧૨૯૮ માં પુતલુઘખાંએ કર્યો તેમાં પણ હાર થઇ. ૧૩૦૩ માં દિલ્લી સુધી આવી પાછા ગયા. ત્યાર પછીના ત્રણ હુમલા ઈ. સ. ૧૩૦૪ માં રોહીલ ખંડપર કર્યા. તેમાં તેઓ માર્યા ગયા.

(૪) **ઉતરમાં જીત કરી દક્ષિણપર સ્વારી**—ઇ. સ. ૧૩૦૦ માં રણથંભોરનો કિલ્લો લીધો ને ૧૩૦૩ માં ચિતોડ ઉપર હલ્લો કર્યો. રજપૂતો બહાદુરીથી લડયા, પણ તેમની હાર થઇ. એમ ઉત્તરમાં જીત કરી દક્ષિણપર ચડયો. ઇ. સ. ૧૩૦૩ માં મલેક કાપુરને વરંગૂળ જીતવા મોકલ્યો. તેણે માળવા, ખાનદેશ ને મહારાષ્ટ્ર લીધાં, તથા રામદેવને દિલ્લી લઇ જઇ તાબેદારી કબુલ કરાવી. ૧૩૦૬.

(૫) પછી કાપુરે તૈલંગણપર સ્વારી કરી તેની રાજધાની વરંગૂળ લીધું. ૧૩૦૯ તથા ૧૩૧૦ માં કર્ણાટક જીત્યું ને ઇ. સ. ૧૩૧૨ માં ઠેઠ રામેશ્વર સુધીનો કબજો કરી આવ્યો.

(૬) **અલાઉદ્દીનના કારભારનો અંત**—આ બાદશાહના વખતમાં રાજ્યનો વિસ્તાર ઘણો થયો. મોગલ વિગેરે પરદેશી લોકના આવવાથી દિલ્લીમાં વસ્તી વધી હતી. પણ ઘણા મુગલો ભેગા થયા, ત્યારે તેમની કતલ કરાવી. દક્ષિણ દેશ અગાઉ જીતાયેલો નહોતો, તે એણે જીતીને નામના કરી.

પાછળથી મલેક કાપુરનું જોર વધતાં ખરાબી થઇ. એવામાં ગુજરાતના હીંદુ લોકે બંડ કર્યું. દક્ષિણમાં રામદેવનો જમાઇ સ્વતંત્ર થયો.

(૭) આ વખતે નિયમ વગરના ખોરાકથી તેને ભારે મંદવાડ થયો, ને ૧૩૧૫ માં મરણ પામ્યો. તેને કાપુરે ઝેર દીધેલું કહેવાય છે. એ બાદશાહ ધર્માંધ, અભિમાની, લડ-

ધૈયો ને જુલમી હતો. તેના કાયદા સારા હતા, ને રાજ્યનો ફેલાવો પણ ઘણો થયો. ખુની તથા જુલમી સ્વભાવને લીધે તે "અલાદીયા ખુની" ને નામે ઓળખાય છે.

મુબારક—૧૩૧૬—૧૩૨૦—અલાઉદ્દીન પછી તેના ચોથા પુત્ર ઉમરને કાફુરે ગાદીએ બેસાડયો ને મોટા બે દીકરાની આંખો ફોડી, તથા મુબારકને મારવાની ગોઠવણ કરી, પણ મુબારક બચ્યો, ને તેણે કાફુરને મારી નંખાવ્યો, ૧૩૧૬ માં–પછી પોતે ગાદીએ બેઠો. તેણે ઉમરને આંધળો કરી, બીજા બે ભાઇઓને મરાવ્યા. રાજ્ય સત્તા ખુશરૂ નામે નીચ જાતના વજીરને હાથ હતી. મુબારકે ગુજરાતનું બંડ સમાવ્યું, તથા દક્ષિણે હરપાળપર હલ્લો કરી તેને મારી નાંખ્યો. તેણે કેટલાક વેરા માફ કર્યા. ખુશરૂખાંએ તેને ૧૩૨૦ માં મરાવ્યો, ને પોતે ગાદીએ બેઠો.

ખુશરૂ—૧૩૨૦—તેણે પોતાની જાતના માણસોને નોકર રાખી મોટા હોદ્દા આપવા માંડયા. તેથી અમારો નાખુશ થયા, ને તેમણે બંડ કર્યાં. ઘાજીખાં નામે અમીર પંજાબમાંથી ચઢી આવ્યો. તેણે ખુશરૂને મારી નાંખ્યો, ને ખીલજી વંશની આખર આણી. ૧૩૨૦.

પ્રકરણ ૯ મું.

તઘલખવંશ ૧૩૨૦—૧૪૧૨.

ગ્યાસુદ્દીન—૧૩૨૦ થી ૧૩૨૫—આ વંશનો સ્થાપનાર ઘાજીઉદ્દીન પ્રથમ તુર્કી ગુલામ હતો, પણ પાછળથી બધી જઇ પંજાબનો હાકેમ થયો. તેને અમારોએ ગાદીએ બેસાડયો. તેણે રાજ્યનો સારો બંદોબસ્ત કર્યો ને રાજ્યનો પાયો એવો મજબૂત નાંખ્યો કે, ૧૩૯૮ માં તૈમૂરની જબરી સ્વારી આવી, તોપણ તેના વંશનું રાજ ટકી રહ્યું.

તેણે દિલ્હીની પડમાં તઘલાખાબાદ નામે એક મેહેલ બંધાવી તેમાં રાજધાની કરી. વરંગુળના રાજાને તાબેદાર બનાવ્યો. ૧૩૨૩. એ ૧૩૨૫ માં મરણ પામ્યો.

મહુમદ તઘલખ—૧૩૨૫ થી ૧૩૫૧ સુધી. ગ્યાસુદ્દીનની પછી તેનો પુત્ર મહમદ તઘલખ બેઠો. તે ઘણો વિદ્વાન, ચતુર, ને નિયમસર કામ કરનાર હતો, પણ તેના આપખુદી, ક્રોધી સ્વભાવથી બધા સારા ગુણ ઢંકાઇ ગયા, ને કોઇ તેને મહમદ તઘલખ ગાંડો પણ કહે છે.

અવિચારી કામ—(૧) મહાપૂર જીતી લઈ આઠસેં મૈલપર દોલતાબાદમાં ગાદી કરવાનો વિચાર કર્યો, ને બે વાર રૈયતને જવા આવવાનો હુકમ કર્યો. તેમાં દુકાળ વગેરેની હરકતથી રસ્તામાં ઘણાં માણસો નાશ પામ્યાં (૨) ઇરાન તથા ચીન દેશ જીતવાને જબરી ફોજો તૈયાર કરી, પણ કાંઇ વળ્યું નહીં. (૩) લડાઇનું ખર્ચ પૂરૂં પાડવાને ત્રાંબા નાણું ચલાવવા માંડયું. તેથી વેપારીઓને ઘણું નુકશાન થયું, ને વેપાર રોજગાર બંધ પડયો. ૪) પોતાનો એક દાંત પડી ગયો તે પર ઘણા પૈસા ખરચી મોટી કબર ચણાવી. વગેરે ઘણા અવિચારી કામ કર્યા.

જુલમી કામ—વસુલાતની રીત એણે પેહેલ વેહેલી હિંદમાં દાખલ કરી. ગંગા જમના વચ્ચેના ભાગમાં જમીન વેરો વધાર્યો. તેથી ઘણા ખેડુત જમીન મૂકીને નાઠા ને લુટારૂ બન્યા. (૨) શિકાર કરવાની હદમાં કોઇ માણસ પેસે તો તેને જીવથી મારતો. (૩) અજાયબ જેવી મનુષ્ય શિકાર કરવાની રીત ચલાવી. એક મોટો પ્રદેશ ઘેરી લઇ તેમાં આવેલા તમામ માણસોને મારી નંખાવતો. એ પ્રમાણે કનોજ શેહેર ઉજડ કર્યું. તેથી દેશની ખરાબી થઇ, દુકાળ પડયો ને રૈયત તથા પોતાને ઘણું દુઃખ વેઠવું પડયું.

પ્રાંતોમાં થયેલાં બંડ—૧૩૩૮ થી ૧૩૫૧ સુધી

એ ગાદીએ બેઠો ત્યારે મોટામાં મોટું રાજ્ય એને હાથ આવ્યું, પણ ધર્મના ખોટા અભિમાનને લીધે હિંદુ રાજા તથા અમલદારપર ભરોંસો ન રાખ્યો, ને ચોતરફ બંડ ઉઠી રાજ્ય તુટી ગયું.

(૧) પ્રથમ ૧૩૩૮ માં તેના ભત્રિજાએ માળવામાં બંડ કર્યું. તેની ચામડી ઉતરડી નંખાવી. (૨) ૧૩૩૯ માં પંજાબના સૂબાએ બંડ ઉઠાવ્યું. ને તેને ગરદન માર્યો. (૩) ૧૩૪૦માં બંગાળામાં બંડ ઉઠયું તે સમ્યું નહીં. (૪) દક્ષણમાં એક હાકેમે બંડ ઉઠાવ્યું, પણ તે સમ્યું નહીં. (૫) ૧૩૪૪ માં કર્ણાટક અને તેલંગણવાળા હિંદુરાજા સ્વતંત્ર થયા. (૬) ગુજરાતના સૂબાએ ૧૩૪૬ માં બંડ ઉઠાવ્યું તે સમાવ્યું. (૭) દક્ષિણમાં બેદરમાં બંડ જાગ્યું. તથા હસનગંગુ નામના સરદારે બ્રાહ્મણી રાજ્યની સ્થાપના કરી. ૧૩૪૭. એ પ્રમાણે ઉપરા ઉપરી બંડ જાગ્યાં, ને બાદશાહને આમ તેમ નાસવું પડ્યું. આખરે ગુજરાતમાં ફરી બંડ જાગ્યું ને ત્યાંના બંડખોર સિંધુ તરફ નાઠા, તેમની પછવાડે પડતાં ઠઠ્ઠામાં ૧૩૫૧ માં મરણ પામ્યો.

ફીરોઝુદ્દીન—૧૩૫૧ થી ૧૩૮૮ સુધી. એ મહમદનો ભત્રિજો હતો. લડાઈના કામમાં ખબરદાર નહોતો તેથી દક્ષિણ તથા બંગાળાના સૂબાઓનું સ્વતંત્રપણું કબુલ રાખ્યું. એ બાદશાહ દયાળુ સ્વભાવનો હતો, પ્રથમ એક ખટપટીઆ વજીરે ભમાવ્યો, પણ પાછળથી સુધર્યો. તેણે સુધારાનાં ઘણાં કામ કર્યાં. (૧) ખેતીને સારૂ નદીઓમાંથી પાણી લાવવાને પાળો બંધાવી. તળાવ ખોદાવ્યાં. (૨) મુસાફરોને માટે ધર્મશાળાઓ બંધાવી. (૩) લોકોના સુખને માટે નિશાળો, દવાખાનાં, પુલ, વગેરે કરાવ્યાં. (૪) સૌથી મોટુ કામ જમનાની જૂની નેહેર બંધાવી તે છે. તેણે જમનાના મૂળથી તે નેહેર બંધાવી સતલજ અને ઘાઘરા ન-

દીઓ સાથે જોડી દીધી. જે હાલ અંગ્રેજ સરકારે સુધારી છે. વગેરે સારાં કામ કરી ૧૩૮૮ માં મરણ પામ્યો.

તઘલખવંશનો અંત—૧૩૮૮ થી ૧૪૧૨ સુધી, પાછલા વખતમાં પ્રાંતોનાં બંડ, હિંદુ લોકનાં બંડ, તથા પરદેશીની સ્વારીથી એ વંશની પડતી થઈ. ફિરોજ્જુદીન પછી ગ્યાસુદીન બીજો, અબુબકર, નાસરૂદીન બીજો, ને સિકંદર એ અનુક્રમે ગાદીએ બેઠા તેમના વખતમાં જાણવા જોગ બીના બની નથી. છેવટે ૧૩૯૨ માં મહમદ તઘલખ બીજો ગાદીએ બેઠો. તે દમ વગરનો હતો. તેના વખતમાં માળવા, જવાનપુર, ગુજરાત, ખાનદેશ, વગેરેના સૂબા સ્વતંત્ર થયા.

એવામાં ઈ. સ. ૧૩૯૮ માં તૈમુરની જબરી સ્વારી આવી જેથી પૂરી ખરાબી થઈ. તૈમુરની રાજધાની સમરકંદમાં હતી, ત્યાંથી તાતાર લોકના જબરાં ટોળાં લેઈ વાયવ્યકોણને રસ્તે હિંદમાં આવ્યો. દિલ્લીના કોટમાં મહમદને હરાવી નસાડયો, તથા પાંચ દિવસ સુધી કતલ ચલાવી, ઘણાં ગામ લુટયાં, બાળ્યાં ને નાશ કર્યા. પછી પોતાની સાથે પુષ્કળ પૈસો તથા બંધીવાન લેઈ સ્વદેશ ગયો. ડીસેમ્બર ૧૩૯૮. રસ્તે જતાં મીરતમાં કતલ કરી હતી. એણે દેશની ખરાબી સિવાય, બીજી નીશાની પોતાની પાછળ મૂકી નહોતી. મહમદશાહ ગુજરાતમાં ભરાઇ બેઠો હતો, તેથી રાજા વગર અંધેર ચાલવા માંડયું. એવામાં મહમદે આવી કારભાર હાથમાં લીધો. ને ૧૪૧૨ સુધી, નામનો કારભાર કરી તેજ સાલમાં મરણ પામ્યો. એની પછી બે વર્ષ સુધી દોલતખાં લોદી નામે સરદારે પાદશાહપદ ધારણ કર્યા વગર કારભાર ચલાવ્યો ને ત્યાર પછી સૈયદવંશને હાથ ગાદી ગઇ ૧૪૧૪.

સૈયદવંશ. ૧૪૧૪–૧૪૫૦.

ખીજરખાં—૧૪૧૪–૧૪૨૧ દોલતખાંને હરાવી, પં. જાબના સૂબા ખીજરખાં સૈયદે રાજ્ય લીધું ને પોતે ગાદી એ બેઠો ૧૪૧૪. તે ૧૪૨૧ માં મરણ પામ્યો. પછી મુબારક, મહમદ ને અલાઉદ્દીન એ અનુક્રમે નામના બાદશાહ થયા, ને પ્રાંતો સ્વતંત્ર થયા. છેલ્લા બાદશાહ અલાઉદ્દીનના વખતમાં દિલ્હીથી થોડા મૈલ સુધીમાં હદ આવી રહી હતી. તેથી તે ૧૪૫૦ માં બહિલોલ લોદીને રાજ સોંપી દિલ્લીની ઉત્તરે બુદાયુનમાં રહેવા ગયો.

લોદીવંશ. ૧૪૫૦–૧૫૨૬

મૂળ પુરૂષ બહિલોલ લોદી થયો. જુવાનપુરના રાજા સાથે ૨૬ વર્ષ સુધી લડાઈ કરીને છેવટે તાબે કર્યો. તે ૧૪૮૮ માં મરણ પામ્યો, તેની પછી સિકંદર ધર્માંધ બેઠો તેણે હિંદુ ધર્મને ઘણું નુકશાન કર્યું, ને એના વખતથી આગ્રામાં ગાદી થઇ. એના વખતમાં ફીરંગી આવ્યા. ને નાનકપંથ નીકળ્યો. તે ઈ. સ. ૧૫૧૭ માં મરણ પામ્યો, પછી ઇબ્રાહીમ લોદી બેઠો એના વખતમાં તૈમુરવંશનો બાબર ચડી આવ્યો, ને પાણીપતના મેદાનમાં ૧૫૨૬ માં લડાઈ થઈ. તેમાં બાદશાહ માર્યો ગયો ને બાબરે લોદીવંશની આખર આણી, આગ્રામાં ગાદી કરી. ૧૫૨૬.

દક્ષિણનાં હિંદુ તથા મુસલમાની રાજ્યોની હકીકત.

મુગલવંશ શરૂ થયો, તે વખતે દક્ષિણમાં રાજ્યોની કેવી હાલત હતી તે જાણવું જોઇએ. એમાં નીચે લખેલાં ત્રણ રાજ્ય દ્રવીડ દેશમાં હતાં—

દક્ષિણના હિંદુ રાજ્ય. ૧ ચેરારાજ્ય—એ રાજ્ય મહિસુરની પશ્ચિમ તરફ હતું તેની ગાદી ઈ. સ. ૨૮૮ થી

૯૦૦ સુધી તાલ્કદ નામે નગરમાં હતી. તેમાં તામીલ ભાષા બોલાતી, એ રાજ્યની ગાદીએ લગભગ ૫૦ રાજા થયા છે.

૨ ચોલારાજ્ય—એ રાજ્ય કર્ણાટકમાં હતું. તેની રાજધાની તાંજોરમાં હતી. તેમાં તામીલ ભાષા બોલાતી. એ રાજ્યની ગાદીએ ૬૬ રાજા થઇ ગયા છે.

૩ પાંડય રાજ્ય—એ સૌથી મોટું રાજ્ય હતું તેની રાજધાની મધુરામાં હતી. ને તેની શરૂઆત ઇ. સ. ૪ યા સૈકામાં થયેલી છે, એમ જણાય છે. તેમના ૧૧૬ મા રાજાને ૧૩૦૪ માં મલેક કાફુરે માર્યો, પણ પાછળથી તે સ્વતંત્ર થયું, ને ૧૮ મા સૈકા સુધી તે રાજ ચાલ્યું. મધુરાની ગાદીએ જેટલા રાજા થયા તેટલા યુરોપની કોઇ રાજની ગાદીએ થયા નથી.

૪ વિજયનગરનું હિંદુ રાજ્ય—એ રાજ્યથી દક્ષિણનો ઈતિહાસ કંઇ માલમ પડે છે, તે ઈ. સ. ૧૧૧૮ થી ૧૫૬૫ સુધી ટક્યું. મદ્રાસ ઇલાકાના બેલારી જીલ્લામાં એ શેહેરનાં પ્રાચીન ખંડેર છે. દક્ષિણના મુસલમાની રાજ્ય વચ્ચે તેની આબરૂ ઘણી હતી, પણ પાછળથી તાલીકોટના સંગ્રામમાં ૧૫૬૫ માં સંપીલા મુસલમાની રાજ્યોએ (રામરાજાની) તેની આખર આણી. પણ તેના કેટલાક જાગીરદારો સ્વતંત્રપણે અમલ કરી શક્યા. મદ્રાસ ઇલાકાના પાલેગાર અને મહિસૂરના રાજા એ વંશના છે. એ રાજાનો ભાઇ મદ્રાસની પાસે ચંદ્રગીરીમાં ગયો, ને ત્યાં તેણે રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેના વંશજોએ ૧૬૩૯ માં અંગ્રેજોને મદ્રાસ વસાવવાની જગ્યા આપી હતી. અનગુંડીનો રાજા એ શહેરના ખંડેરની પાસે હાલ રાજ્ય કરેછે, તે એ વંશનોછે.

બ્રાહ્મણી વંશ.

દક્ષિણનાં મુસલમાની રાજ—અલાઉદ્દીને દક્ષિણ

દેશ ૧૩૦૩ માં જીત્યો ત્યારથી દક્ષિણમાં મુસલમાની રાજ્ય થયાં. મહમદ તઘલખની પડતી વખતે જાફરખાં નામે પઠાણ સરદાર સ્વતંત્ર થયો. તે પ્રથમ દિલ્લીમાં કાંગો નામે બ્રાહ્મણને ત્યાં ગુલામ હતો. ને તે બ્રાહ્મણે તેના ઉપર ઘણી પ્રીતિ રાખી હતી, તેથી તેનું નામ રાખવાને માટે પોતાના વંશનું નામ તેણે બ્રાહ્મણીવંશ પાડ્યું. એની શરૂઆત ૧૩૪૭ થી થઈ. તે લગભગ ૧૭૮ વર્ષ સુધી ચાલ્યો. તેની રાજધાની ગુલબર્ગ, વરંગુળ ને બેદરમાં હતી. પૂર્ણ કળાએ તેની સત્તા ઘણા પ્રદેશપર હતી. ને તેને વિજયનગર તથા વરંગુળનાં હિંદુ રાજની મદદ હતી. માંહો માંહેના કુસંપથી એ રાજ્યની પડતી થઈ. તેની ઇ. સ. ૧૫૨૫ માં આખર આવી.

પાંચ ભાગ—બ્રાહ્મણી વંશમાં કુસંપ થવાથી તેના પાંચ ફાંટા પડ્યા.

(૧) **અદીલશાહી**—૧૪૫૯માં અદીલશાહે વિજાપુરમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું, ને તેની ૧૬૮૮માં ઔરંગઝેબે આખર આણી. (૨) કુતુબશાહી–ઇ. સ. ૧૫૧૨ માં જૂદું પડ્યું તેની રાજધાની ગોવળકોંડામાં હતી. તે ૧૬૮૮ ઔરંગઝેબે તોડ્યું. (૩) નિઝામશાહી એ ૧૪૯૦ માં વસ્યું. તેની ગાદી અહમદનગરમાં હતી. તેમાં મલીકંબર કરીને પ્રખ્યાત વજીર થયો. જેણે દક્ષિણમાં જમાબંધીની રીત બાંધી હતી. તે ૧૬૩૬ માં શાહજહાંએ જીત્યું. (૪) ઇમાદશાહી–એની રાજધાની ઇલિચપુર હતી તે ૧૪૮૪ માં વસ્યું. ને ૧૫૭૨ માં નિઝામશાહી રાજ્યે જીતી લીધું. (૫) બરીદશાહી ૧૪૯૨ માં વસ્યું. બેદરમાં ગાદી હતી. તે ૧૬૫૭ માં ઔરંગઝેબે લીધું.

ઉત્તરનાં સ્વતંત્ર રાજ્ય.

(૧) બંગાળા–એ ૧૩૪૦ માં દિલ્લીથી સ્વતંત્ર થયું,

તે ફકીરૂદ્દીને સ્થાપ્યું ને ૧૫૩૮ સુધી ચાલ્યું, પછી ૧૫૭૬ માં અકબરે ખાલસા કર્યું. (૨)ગુજરાત એ ૧૪૦૩થી સ્વતંત્ર થયું તે જાફરખાંને સ્થાપ્યું. બીજા બાદશાહ અહમદે અમદાવાદ વસાવી, ત્યાં ૧૪૧૨ માં ગાદી કરી. છઠ્ઠા મહમદ બેગડાએ જૂનાગઢ ને પાવાગઢ જીત્યાં. ૧૫૭૩ માં ત્રીજા મુજફ્ફર પાસેથી અકબરે ગુજરાત જીતી લીધું.

(૩) માળવા—એ દીલાવર ગોરીએ ૧૪૦૧ માં તાબે કર્યું. ને ગુજરાતના બહાદુરશાહે ૧૫૩૧ માં જીત્યું.

(૪) જવાનપુર—ત્યાંનો સુબો ક્વાજહાન ૧૩૯૩માં સ્વતંત્ર થયો તે ૧૪૭૮ માં બહીલોલલોદીએ જીત્યું.

(૫) **રજપુત રાજ્યો**—એ ફિરોઝતુઘ્લીનખાનના અમલ પછી સ્વતંત્ર થયાં. તે મુગલાઈ રાજ્ય સુધી સ્વતંત્ર રહ્યાં. એની રાજધાની ચિતોડ હતી. તે સૌથી શ્રેષ્ટ છે. કુંભાએ ૧૪૪૦ માળવાના સુલતાનને કેદ કર્યો. એમાં જોધપુર, જયપુર, બુંદી વગેરે ઘણા રાજનો જથો હતો.

મુગલવંશ.

બાબર—૧૫૨૬—૧૫૩૦—(૧) એ તૈમૂરના વંશનો છઠ્ઠો પુરૂષ હતો. ૧૪૯૪માં બાર વર્ષની ઉમરે ગાદીએ બેઠો, ને ૧૪૯૭માં તેના કાકાને હરાવી સમરકંદ લીધું. એવામાં ઉસ્બેક લોકોએ બળવો કરી તેને પોતાના દેશમાંથી કાઢી મૂક્યો. તેથી તે કાબુલ ગયો ને તે રાજ્ય ૧૫૦૪માં લીધું. પોતાના દેશમાં વારે વારે બંડ થવાથી તે કંટાળી ગયો, ને હિંદુસ્તાન જીતવાની તઇયારી કરી. દોલતખાં લોદીના તેડાવ્યાથી તે હિંદમાં આવ્યો. ને ૧૫૨૬માં પાણીપતના મેદાનમાં ઈબ્રાહીમ લોદીને હરાવી પોતે ગાદીએ બેઠો. તેણે દિલ્હી લીધું. તે વેળા બહાર, બંગાળા, મેવાડ, ગૂજરાત, દક્ષિણ વગેરેમાં સ્વતંત્ર રાજ્યો હતાં. તેમાં મેવાડનો રજપૂત રાજા સંગ ઘણા રાજાને મદદે લેઈ સામો થયો. એમની લડાઇ

૧૫૨૭ માં સિકરી આગળ થઇ. તેમાં બાબર ઘણી મુશ્કેલીથી જીત્યો. ને દારૂ પીવાની બાધા લીધી. ૧૫૨૮ માં ચંદેરી લીધું. તથા અયોધ્યા, બંગાળા ને બહાર જીતી લીધા પછી ૧૫૩૦ માં આગ્રામાં ૪૮ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો. તેનું રાજ મધ્ય એશિઆમાં આમૂનદીથી ગંગાના પ્રદેશ તથા બંગાળા સુધી હતું. તે લડાઈમાં શૂરો, ને સંકટમાં ધીરજવાન, તથા આનંદી સ્વભાવનો હતો. રૈયત તથા સગાંપર પ્રેમ રાખતો. તે ફુલનો શોખી હતો. એણે કાબુલ તથા હિંદુસ્તાનમાં મળી ૩૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.

હુમાયું ૧૫૩૦—૧૫૫૬

(૧) બાબરને ૪ દીકરા હતા. હુમાયું, કામરાન, હિંદાલ ને મીરજાઅસ્કરી. તેમાં હુમાયું ગાદીએ બેઠો. ૧૫૩૦. કામરાનને કાબૂલ તથા કંદહાર; હિંદાલને સંબલપ્રાંત; મીરજાઅસ્કરીને મેવાતનો મુલક ને બાકીનું રાજ્ય પોતે લીધું. મધ્ય એશિઆમાંથી આવતી મદદ તેને બંધ પડી. ગૂજરાતના બહાદૂરશાહને ૧૫૩૫માં મંદેસર આગળ હરાવ્યો. ને ચાંપાનેર લીધું. એવામાં શીરશાહ નામે અફઘાન સરદારે બંગાળા તથા બહાર જીતી લેઇ બળવો કર્યો. ને તેની સાથે હુમાયુંએ ૧૫૩૯માં બકસર આગળ તથા ૧૫૪૦ માં કનોજ આગળ લડાઈ કરી. તેમાં પોતે હાર્યો, ને પોતાના કુટુંબ સાથે સિંધમાં ગયો. અમરકોટમાં તેની રાણી હમીદાએ અકબરને જન્મ આપ્યો. ૧૫૪૨. ત્યાંથી કાબૂલમાં પોતાના ભાઈ પાસે પોતાનું કુટુંબ મૂકી ઇરાન ગયો, ત્યાંના રાજા તામસ્પે શિહાપંથ પાળવાની સરતે તેને મદદ આપી. તે લઇ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો. શીરશાહ ૧૫૪૫ માં કલિંજર જીતતાં મરણ પામ્યો, ને તેનો પુત્ર સલીમશાહ બેઠો. પણ તેમાં દમ ન હોવાથી, ૧૫૫૩ માં તેનો ભાઈ અદિલશાહ બેઠો. તેના વખતમાં માળવા, બંગાળા, પંજાબ વગેરેના

સુબા સ્વતંત્ર થયા, ને રાજ્યમાં ગડબડ થઇ એ વેળા ૧૫૫૬ માં પાણીપતના મેદાનમાં બેહેરામની મદદથી અકબરે અફ્‌ઘાન ફોજને હરાવીને મુગલાઇ સત્તા ફરી સ્થાપી. હુમાયું ઇ. સ. ૧૫૫૬ માં મરણ પામ્યો.

અકબર—૧૫૫૬—૧૬૦૫—એ ૧૫૫૬ માં ૧૪ વર્ષની ઉમરે ગાદીએ બેઠો. ઇંગ્લાંડમાં ઇલિઝાબેથ અને એ, બંને જોડે રાજ્ય કરતાં હતાં. અકબરના વખતમાં બધો કારભાર તેનો વજીર બેહેરામ ચલાવતો. તેને ખાનબાવા કહેતા. પણ તેનામાં અહંકાર, તથા ઘાતકીપણું એ બે દુર્ગુણ હોવાથી અકબરને તેની જોડે બન્યું નહીં ને ૧૫૬૦માં પોતાનો હુકમ માનવાની દુવાઇ ફેરવી. પછી બેહેરામે બળવો કર્યો. ને અકબરે માફી આપી, પેનશન બાંધી આપ્યું. થોડી મુદતે તે મક્કે જવા નીકળ્યો. ને રસ્તામાં કોઇ પઠાણ દુશ્મને તેને મારી નાંખ્યો.

(૧) હવે અકબરે રાજની લગામ પોતાના હાથમાં લઇ, મુખ્ય ત્રણ બાબતમાં દીલ લગાડયું. ૧ પોતાના સરદારો ઉપર સત્તા બેસાડવામાં. ૨ હિંદુ રજવાડા તથા સ્વતંત્ર થઇ ગએલા સૂબાઓને વશ કરવામાં ૩ જીતેલા મુલકનો બંદોબસ્ત કરવામાં. એમાનું પહેલું કામ અગિયાર વરસ સુધીમાં પાર પાડયું. પછી રજપૂતો સાથે લગ્ન વગેરેના સંબંધથી મિત્રાચારી બાંધી. જયપુરના રાજાની દીકરી વેરે પોતે પરણ્યો. ને જોધપૂરના રાજાની કુંવરી વેરે પોતાના પુત્ર જહાંગીરને પરણાવ્યો, પણ ચિતોડનો રાજા વશ થયો નહીં, તેથી તેનાપર ચડાઇ કરી, રાજા ઉદયસિંહ અરવલીમાં નાઠો. તેના બહાદુર સરદાર જયમલે બહાદુરીથી લડાઇ કરી પણ તે હાર્યો, ને અકબરે ચિતોડ લીધું ૧૫૬૮—એ ઉદયસિંહે ઉદેપૂર વસાવ્યું. તેની પછી તેનો પુત્ર પ્રતાપસિંહ બેઠો, તેણે ૧૫૭૬ માં પ્રખ્યાત હલદી ઘા-

ટની લડાઈ કરી પણ નમ્યો નહીં. એના વંશજો હાલ ઉ-દેપુરમાં રાજ્ય કરે છે. ને મુસલમાનોને કન્યા ન આપી તેનું અભિમાન ધરાવે છે.

(૨) એ પ્રમાણે ઘણાં ખરાં હિંદુ રાજ્યો મેળવી લીધા પછી, તેણે હિંદુ રૈયતને માટે પણ લાભ કર્યા. જય-પૂરના રાજાના કુંવરને પંજાબનો સૂબો બનાવ્યો. તેમ તે-ના સંબંધી રાજા માનસિંહને પણ મોટી જગ્યા આપી. વસુલાત ખાતામાં ટોડરમલ કરીને હિંદુ રાખ્યો. ફોજમાં ઘણા ખરા હિંદુ રાખ્યા ને જજીઆવેરો માફ કરી હિંદુ-ઓને રાજી કર્યા.

(૩) સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્યો લીધાં તે.—હવે સ્વ-તંત્ર થઇ ગએલા સૂબાઓને વશ કરવામાં તૈયારી કરી.

૧ **ગુજરાત**—ત્યાંના રાજા ત્રીજા મુજફ્ફરને હરાવી ૧૫૭૩ માં લીધું. મીરઝાં લોકને કાઢી મૂકયા, ને છેવટ ૧૫૯૩ માં સંપૂર્ણ જીતાયું.

૨ **બંગાળા**—ત્યાં શીરશાહના વંશનો દાઉદ નામે સરદાર હતો. તેને ૧૫૭૬ માં ટોડરમલે હરાવ્યો. કેટલાંક બંડ થયા પછી, છેવટે ૧૫૯૨ માં તાબે થયો.

૩ **ઓઢીઆ**—ટોડરમલે ૧૫૭૪ માં લીધો. ને છે-વટે માનસિંહે ૧૫૯૨ માં તે તાબે કર્યો.

૪ **કાબુલ**—અકબરનો ભાઇ હાકીમ મરણ પામ-વાથી ૧૫૮૫ માં તાબે કર્યો.

૫ **કાશ્મીર**—ત્યાંનું મુસલમાની રાજ્ય ૧૫૮૬ માં જીત્યું, ને છેવટે ૧૫૯૨ માં તાબે થયું.

૬ **માળવા**—૧૫૭૨ માં લીધો.

૭ **સિંધ**—ત્યાંના હિંદુરાજા પાસેથી ૧૫૯૨માં લીધું.

૮ **કંદહાર**—તે ઇરાની શાહને તાબે હતું. પણ તેમના માં કજીઓ ચાલતો હતો. તેવામાં ૧૫૯૨ માં કબજામાં લીધું.

એ પ્રમાણે મુલક જીતી ૧૫૬૬ માં આગ્રામાં ગઢ બંધાવી ત્યાં રાજધાની કરી.

દક્ષિણપર સ્વારી—ઉત્તરમાં જીત કર્યા પછી દક્ષિણ દેશ જીતવાપર તેનું ચિત્ત દોડયું. પણ તે બરાબર પાર પડયુ નહીં ૧૫૮૬. અહમદનગરના રાજમાં ચાર જણ ગાદીનો દાવો કરતા હતા. તેમાં એકનો પક્ષ અકબરે પકડયો. ને પોતાના દીકરા મુરાદને સામા પક્ષ જોડે લડવા મોકલ્યો. તેમાં ચાંદબીબી કરીને બહાદુર સ્ત્રી સામે થઇ, ને વરાડ પ્રાંત આપી સલાહ કરી. ૧૫૯૬. આગળ જતાં ફરી તકરાર ઉઠી તેથી અકબર પંડે ગયો. તેમાં ચાંદબીબીને અહમદનગરના લશ્કરે દગાથી મારી નાંખી ૧૫૯૯, ને અહમદનગર તાબે થયું. પણ ૧૬૩૭ માં શાહજહાંના અમલ સુધી બરાબર જીતાયું નહોતું. ને પાછા જતાં ખાનદેશ જીત્યું.

યુસફજી લોક—વાયવ્ય તરફ એ નવા પંથવાળાએ તોફાન મચાવ્યું. તેમની સામે ટોડરમલ ને માનસિંહ ગયા. તેમણે ૧૬૦૦ માં તેમના સરદાર જમાલને માર્યો.

અકબરનું મરણ—તેને ત્રણ પુત્ર હતા. ૧ સલીમ ૨ દાનીઆળ, ૩ મુરાદ, તેમાં છેલ્લા બે મરણ પામ્યા હતા. ને સલીમ જીવતો હતો, પણ તે દારૂડીઓ હોવાથી અકબરને ઘણી ફિકર રાખવી પડતી. તે ૧૬૦૫ માં મરણ પામ્યો. આગ્રામાંના સિકંદ્રાના રોજામાં તેનું શબ દાટયું છે. કલકત્તા સરકારે ૧૮૭૩ માં તેનાપર ચાદર ઓરાડી હતી.

તેમનો ધર્મ—અકબરે હિંદુ ધર્મને ઉત્તેજન આપ્યું. તેથી કેટલાક મુસલમાન ગુસ્સે થયા. તે બ્રાહ્મણ, પારસી, મુસલમાન, ખ્રીસ્તી વગેરે ધર્મવાળાની શુક્રવારે સભા ભરી, ધર્મ ચર્ચા કરતો, તે વિષે અકબરનામામાં વર્ણન છે. તેણે હરકોઈ ધર્મ માનવાની બધાને છુટ આપી હતી તે દરરોજ સૂર્ય પૂજા ઉઘાડી રીતે કરતો. તેને બીજા લોકો પગે

લાગી માન આપતા. પણ તેને એક ઇશ્વરપર નીષ્ટા હતી.

રાજ્ય રચના—તેણે રાજ્યના આઠ ભાગ પાડયા હતા. ને દરેક ભાગપર સૂબો નીમ્યો હતો. તેણે હાકેમોને દીવાની તથા લશ્કરી પૂર્ણ સત્તા સોંપી હતી, તેણે ત્રણ ખાતાં પાડયાં હતાં. લશ્કરી, ન્યાય ને વસુલાત. સેનાપતિઓને જાગીર અપાતી, તેને બદલે પગાર આપવાનો ધારો કર્યો. મુખ્ય ન્યાયાધીશ દિલ્લીમાં રાખ્યો, ને તેની પેટા કોર્ટમાં કાજી રાખ્યા હતા. શેહેરમાં પોલીસના ઉપરી કોટવાળ હતા, તે માજીસ્ટ્રેટનો અખત્યાર ભોગવતા. દરેક ગામમાં ચોકીદાર વંશપરંપરા રહેતો, પણ પોલીસમાં કેટલોક જુલમ થતો.

અકબરની જમાબંધીની રીત—તેણે હિંદની જમાબંધીનો મુળ પાયો નાંખ્યો. (૧) એક સરખા માપથી બધી જમીન મપાવી (૨) દરવરશે કેટલો પાક થાય છે, તે મુકરર કરી, તેનો ત્રીજો ભાગ સરકારે લેવાનું ઠરાવ્યું. (૩) દાણાને બદલે નાણું લેવાનો પાછળથી વધારો કર્યો. હાલની ઉત્તર હિંદની ઇંગ્રેજને જેટલી પેદાસ છે, તેથી અકબરને વધુ હતી. પાછળથી દશ વર્ષે જમીનની તપાસ થતી. કાબુલ તથા ખાનદેશ સુધાં તેના રાજ્યના પંદર પ્રાંત હતા. તેનો જમીન વેરો લગભગ ૧૭ા કરોડ આવતો. કુલ ઉપજ ૪૨ કરોડ હતી.

પ્રધાન—(૧) ટોડરમલ—એ હિંદુ સરદારે જમાબંધી બાંધી (૨) અબુલફાજલ—એ વસુલાત ખાતાનો ઉપરી હતો. તેણે "આઇનઅકબરી" નામે પુસ્તક બનાવ્યુંછે. તેને ૧૬૦૩માં સલીમે મરાવ્યો. (૩) માનસિંહ-એ મોટો લશ્કરી સુબેદાર હતો. એણે પંજાબ, ઓડિઆ વગેરે જીતવામાં બહાદુરી કરી હતી. (૪) ભગવાનસિંહ. એ પંજાબનો સુબેદાર હતો. (૫) બીરબલ—એ સરદાર, કવિ હતો. એ સિ-

વાય મીરજાખાં, જૈનખાં વગેરે પ્રખ્યાત સરદાર હતા.

અકબરના સુધારા—(૧) સતી થવાનો ચાલ બંધ કર્યો. (૨) પુનર્લગ્ન કરવાની છુટ આપી. (૩) બાળલગ્ન અટકાવ્યાં. (૪) જજિઆ વેરો માફ કર્યો. (૫) હિંદુઓને મોટી જગાઓ આપી. (૬) વિદ્વાનોને આશરો આપ્યો. (૭) જમાબંધીની રીત બંધાવી, ખેડુતને સુખી કર્યાં. (૮) રૈયતને ફાવતો ધરમ પાળવા દીધો વગેરે.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

જહાંગીર—૧૬૦૫—૧૬૨૭—અકબરની પછી તેનો પુત્ર સલીમ, જહાંગીર (દુનિઆં જીતનાર) નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. એના વખતમાં ત્રણ મોટા બનાવ બન્યા. (૧) પોતાના દીકરા તથા સરદારોના બળવા. (૨)નૂરજહાં સાથે લગ્ન તથા તેની સત્તા વધારી તે. (૩) મોજમઝા ભોગવી તે. થોડા દિવસ પછી તેના પુત્ર ખુરમે બંડ ઉઠાવ્યું, પણ તે હાર્યો.

નૂરજહાં—જહાંગીરના રાજમાં નૂરજહાં (દુનિઆનું તેજ) ની સત્તા ઘણી હતી. તે પ્રથમ કોઈ કુળવાન ઇરાનીની દીકરી હતી. તેના બાપે દુઃખને લીધે તેને રખડતી મૂકી. પછી એક વેપારીએ ઉછેરી મોટી કરી તે વેપારી દિલ્લીમાં આવીને રહ્યો, ત્યારે નૂરજહાં અકબરના જનાનામાં જતી. તે વખતથી જહાંગીર તેનાપર મોહિત થયો હતો. પણ અકબરે તેણીને, શેરઅફઘાન નામે પોતાના ઇરાની સરદાર સાથે પરણાવી હતી. અકબરના મરણ પછી તેના ધણીને મારી, જહાંગીરે તેની સાથે લગ્ન કીધું. ઈ૦ સ૦ ૧૬૧૧- તેના બાપને તથા ભાઇને અસોફખાંને મોટી જગાઓ આપી.

(२) દક્ષિણપર સ્વારી—અકબરે અહમદનગરનું રાજ તાબે કર્યું, પણ પાછળથી ત્યાંનો વજીર મલીકંબર ૧૬૧૦ માં સ્વતંત્ર થયો. તેને વશ કરવાને બાદશાહે ૧૬૧૨ માં ફોજ મોકલી, પણ કાંઈ વળ્યું નહીં. એવામાં તેના કુંવર ખુરમે, ઈ. સ. ૧૬૧૪ માં ઉદેપુરના રાણા અમરસિંહને હરાવ્યો. તેથી તેને શાહનો ખેતાબ આપ્યો.

૩ શાહજહાંનું બંડ—શાહજહાંને ગાદી મળે તેમાં નૂરજહાં રાજી નહોતી. કેમકે તેની મરજી પોતાના જમાઇ (શાહજહાંનાભાઇ) શહરીયારને આપવાની હતી. ને તેથી તે શહાંજહાંની ખોદણી કરતી હતી. આ વખતે શાહજહાંએ બંડ ઉઠાવ્યું, ને પોતે દક્ષિણના વજીર મલિકંબર સાથે મળી ગયો. તેને પકડવાને સરદાર મોબતખાં તથા શાહજાદા પરવીઝને મોકલ્યા. પછી શાહજહાંએ તાબે થઇ માફ માગી.

૪ મહોબતખાંનું બંડ—જહાંગીરના રાજ્યમાં એ સરદારની સત્તા ઘણી હતી. તેથી તેના ઉપર પણ નૂરજહાં અદેખાઈ કરતી. થોડા દહાડા પછી તેનાપર શિલક ખાઇ જવાનું તહોમત મૂકી, હજુરમાં બોલાવરાવ્યો. પણ મહોબતખાંએ સૈન્ય સાથે આવી, બાદશાહ તથા બેગમને કેદ કર્યા. ૧૬૨૬. પાછળથી તેઓ કપટથી નાસી છૂટયાં. ત્યાર પછી જહાંગીર કાશ્મીરમાં ગયો, ને ત્યાં ૧૬૨૭ માં મરણ પામ્યો.

૫ રાજ્યની હકીકત—આ બાદશાહના વખતમાં ઇંગ્લંડના રાજા તરફથી સર ટામસ રો. નામે વકીલ, આગ્રે આવ્યો હતો. ૧૬૧૫. તેણે લખ્યું છે કે—"જહાંગીર અતિશય નીશો કરતો. દક્ષિણની હાલત ખરાબ હતી. ઇજારદારો, રઇયતપર જુલમ કરતા. દરબારનો ઠાઠ સારો હતો; બાદશાહ રત્નજડીત આસનપર બેસતો; બાદશાહ આ-

તડો પણ બુદ્ધિવાન હતો; કેટલીક ગોઠવણ સારી હતી." એ પ્રમાણે લખેલું છે. જહાંગીર પોતાના બાપનો ધરમ પાળતો, ને ઇનસાફ આપવામાં હોંશિઆર હતો. પોતાના મહેલમાં ઘંટ ટાંગી તેની દોરી મહેલ નીચે રાખતો. તેથી ફરિયાદી લોક બારોબાર દાદ કરી શકતા. તેના રાજની પેદાશ ૫૦ કરોડ રૂ૦ની હતી. એના વખતમાં તમાકુ, બટાકા ને મકાઇ હિંદમાં દાખલ થયાં, તેને ૪ પુત્ર હતા. ખુશરૂ, ખુરમ (શાહજહાં) શહરીયાર ને પરવીઝ તેમાં પહેલો તથા છેલ્લો મરણ પામ્યા હતા.

શાહજહાં–૧૬૨૭–૧૬૫૮—(1) જહાંગીરના મરણ પછી શાહજહાંએ દક્ષિણમાંથી આવી અશોફખાં તથા મહોબતખાંની મદદથી ગાદી લીધી. ૧૬૨૮. નૂરજહાંને પગાર બાંધી આપી જુદી રાખી. તેમ શહરીયાર વગેરે સામાવાળીઆને મારી નાંખ્યા. માળવાના સુબા ખાંજહાંલોદીએ બંડ કર્યું તે ૧૬૨૯ માં સમાવ્યું. પછી ૧૭૩૭ માં બલ્ક તથા કંદહાર જીત્યાં, પણ ઇરાનીઓએ ૧૬૫૩માં કંદહાર પાછું લીધું હતું. દક્ષિણનાં પાંચ રાજ્યોમાંનું અહમદનગર ૧૬૩૬ માં જીત્યું, ને તેની સાથે ઈલિચપુર પણ મળ્યું. ઇ. સ. ૧૬૫૭ માં બેદર લીધું, ને તેજ સાલમાં ઔરંગજેબે વીજાપુર તથા ગોવળકોંડાના રાજ્યને ખંડણી આપવાની જરૂર પાડી. એ વખતે દક્ષિણમાં મરેઠા જોરપર આવ્યા. તેમના સરદાર શાહજીએ ૧૬૩૭ માં અહમદનગરની વજીરાત લીધી, પણ તેનું કાંઈ ચાલ્યું નહીં, ને તેણે બાદશાહ સાથે સલાહ કરી.

ઔરંગજેબનું બંડ—શાહજહાંને ચાર દીકરા હતા. દારા, સુજા, ઔરંગજેબ, મુરાદ, એ ચારેને મોટી જગાઓ આપી હતી. દારા પોતાની પાસે, સુજા બંગાળામાં, મુરાદ ગુજરાતમાં, ને ઔરંગજેબ દક્ષિણમાં સુબેદાર હતો.

તે બધામાં ઔરંગજેબ કપટી, બહાદુર, ને ચતુર હતો. ઇ. સ. ૧૬૫૧ માં શાહજહાં માંદો પડયો ત્યારે દારા તથા સુજા, બાદશાહ કહેવડાવવા લાગ્યા. ને બંને લડયા તેમાં સુજા હાર્યો. એવામાં પાદશાહ સાજો થયો. પણ તેના દીકરાના ટંટા મટયા નહીં. ઔરંગજેબે કપટથી મુરાદને પોતાના પક્ષમાં લીધો. ને મોટા ભાઈ દારા સાથે ૧૬૫૭માં ઉજન તથા આગ્રા આગળ લડાઇ કરી હરાવ્યો. પછી પોતાના બાપે ગાદી આપવાની ના પાડી, તેથી તેને ૧૬૫૭ માં કેદ કર્યો. પાછળથી મુરાદને કેદ કરી, પોતે ૧૬૫૮ માં ગાદીએ બેઠો. શાહજહાં આગ્રામાં ૧૬૬૬ માં કેદખાનામાં મરણ પામ્યો.

શાહજહાંના રાજ્યની હકીકત—તેણે પોતાનો ઘણો વખત ઉત્તરહિંદમાં ભભકાબંધ ઈમારતો બાંધી, વૈભવ ભોગવવામાં ગાળ્યો. આગ્રામાં પોતાની બેગમની કબરપર તાજમહેલ નામે સુંદર આરસપહાણનો રોજો બંધાવ્યો છે.

એ સિવાય આગ્રામાં મોતી મસ્જીદ તથા દિલ્હીમાં જુમા મસ્જીદ, રાજ્યમહેલ, અને ખાનગી મુલાકાતનો મહેલ. એ ઇમારતો ઘણી સુંદર છે. ઈમારતી કામમાં સરદાર અલીમર્દીખાને સારી મદદ કરી હતી.

શાહજહાંના વખતમાં દેશ આબાદ હતો, રૈયત સુખી હતી, દરબારનો ઠાઠ સારો હતો, તથા રત્નજડીત મયૂરાસન (મોરના આકારની ગાદી સાડા ૭ કરોડ રૂપિઆ ખર્ચી બંધાવ્યુ હતું. રાજ્યનું મહેસુલ ૨૨ કરોડ રૂ. આવતું.

ઔરંગજેબ--૧૬૫૭ થી ૧૭૦૭ સુધી ૪૯.

એ પોતાના બાપને કેદ કરી ૧૬૫૮માં આલમગીર (જગત જીતનાર) નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. તેની કારકીર્દિનો વખત ત્રણ મોટી બાબતમાં ગયો. (૧) ઉત્તરહીંદમાં દરબારી ઠાઠમાઠ. (૨) દક્ષિણનાં સ્વતંત્ર મુસલમાની

રાજ્ય જીતવામાં. (૩) રજપૂત તથા મરેઠાનું બળ અટકાવવા, ને ચડાઇ કરવામાં.

તેણે ગાદીએ બેશી ૧૬૫૯માં દારાને મરાવી નાંખ્યો. ને સુજાને લડાઇ કરી, હિંદમાંથી નસાડયો. તે આરાકાનમાં ૧૬૬૦ માં મુઓ. બાકીના મુરાદનો બંધીખાનામાં ઘાત કરાવ્યો. ૧૬૬૧ માં દારાના કુંવર સુલેમાનને ગ્વાલિયરમાં મરાવી નાંખ્યો. એમ પોતાના કુટુંબનો નાશ કરી, નિરાંતે ગાદી ઉપર બેઠો.

દક્ષિણ ઉપર ચડાઇ—પોતાના બાપના વખતમાં તેણે દક્ષિણ ઉપર ચડાઈ કરી હતી; ને દક્ષિણનાં સ્વતંત્ર પાંચ રાજ્યમાંથી, બિજાપુર ને ગોવળકોંડા બે માત્ર અજીત રહ્યાં હતાં. તેમનાપર (૧૬૫૮-૧૬૮૩) પચાસ વર્ષ સુધી લડાઈ ચલાવી, પણ બરાબર જીત થઇ નહીં. એવામાં દક્ષિણમાં મરેઠી વંશ પ્રબળ થવાથી, તેમની સામે પણ થવું પડયું. ૧૬૭૦ માં મરાઠી સરદાર શિવાજીએ દક્ષિણ હિંદના મુગલાઇ પ્રાંતમાં ચોથ લીધીને તે ૧૬૭૪માં રાયગઢમાં ગાદીએ બેઠો. બાદશાહના પુત્ર અકબરે તેની સાથે મળી તેનું માન વધાર્યું. પછી દક્ષિણપર સ્વારી કરવાને ફરી બળવાન ફોજ તૈયાર કરી. ૧૬૮૩. ને આખરે ગોળકોંડા તથા વિજાપુર ૧૬૮૮ માં તાબે થયાં.

૩ મરાઠા—૧૬૮૮ થી ૧૭૦૭ સુધી—એ વર્ષમાં તેણે મરાઠા સાથે વિગ્રહ ચલાવ્યો. શિવાજી ૧૬૭૪ માં ગાદીએ બેઠો હતો. તેણે ઔરંગજેબને ઘણી હરકત કરી. તે ઇ. સ. ૧૬૮૦ માં મરણ પામ્યો. પછી તેનો પુત્ર સંભાજી બેઠો. પણ તે કલુશા નામે બ્રાહ્મણની સોબતમાં પડી ખરાબ થયો. ને ૧૬૮૯માં પકડાઇ માર્યો ગયો. તેનાં બૈરાં છોકરાંને કેદ પકડાવ્યાં. પછી થોડી વારે ઔરંગજેબે કેટલોક મુલક લીધો, ને શાંતી થઇ એમ લાગ્યું, પણ મરેઠા

લોકો જંપ્યા નહીં. તેમણે રાજારામને ગાદીએ બેસાડયો ને લડાઈ ચલાવી. તેને જીંજીના કિલ્લામાં રાખ્યો હતો તેથી તે કિલ્લાપર ઔરંગજેબે હુમલો કર્યો. ને કેટલીકવારે તે તાબે કર્યો પણ રાજારામ ન પકડાયો. ઔરંગજેબે ત્યારપછી જબરી ફોજ તૈયાર કરી. પણ તે લોક તાબે થયા નહીં. તેમણે માળવા, ગુજરાત વગેરેમાં લૂટફાટ કરવા માંડી, ને બાદશાહ દક્ષિણમાં હેરાન થયો, તેનું લશ્કર નબળું થઇ ગયું ને મરેઠા સાથે સલાહ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. પણ મરાઠાઓના અહંકારથી તે પાર પડયો નહીં. આખરે અહમદનગરમાં તે ગયો. ને ત્યાં ૧૭૦૭ માં, ૮૯ વર્ષની ઉમરે મરણ પામ્યો. એ વખતે વેહેમને લીધે, એણે કોઈને પોતાની પાસે રહેવા દીધા નહોતા.

૪ આસામપર સ્વારી—ઔરંગજેબના સરદાર મીરજુમ્લાએ ૧૬૬૨ માં આસામપર ચડાઇ કરી. પણ ખરાબ પાણીવાળા ડુંગરી પ્રદેશમાં તેનું ફાવ્યું નહીં. ને પાછા આવતાં રસ્તામાં મરી ગયો.

૫ હિંદુઓ ઉપર સ્વારી—રજપૂત રાજ્યો સાથે અકબર સ્નેહભાવથી વરત્યો, પણ ઔરંગજેબના ધર્માંધપણાથી તેઓ સામા ઉઠયા. ઇ. સ. ૧૬૭૬ માં સતનરામી પંથના હિંદુ લોક સામા થયા, તેમને ઔરંગજેબે હરાવ્યા ને ગુસ્સે થઈ તેણે હિંદુ ઉપર જજિઆવેરો નાખ્યો; તથા તેમને નોકરી ન આપવાનો ઠરાવ કર્યો. આ વખતે રજપૂતોમાં ૩ મોટાં રાજ્ય હતાં. જોધપૂર, જેપુર, અને ઉદેપુર. તેમાંથી જેપુર તથા જોધપુરવાળાને દગાથી મારી નંખાવ્યા. પછી ઉદેપુર ઉપર ચડયો, પણ ત્યાંનો રાણો બહાદુર હતો. અકબરના વખતના બહાદુર સેનાપતી જસવંતસિંહના મરણ પછી, તેનાં બૈરાં છોકરાંને કેદ કરવાનો બાદશાહે ઠરાવ કર્યો, પણ ઉદેપુરના રાણા રાજસિંહે તેમને

બચાવ્યાં. ઔરંગઝેબ આથી વધારે ગુસ્સે થયો, ને પોતાના દીકરા વગેરેને લેઈ લડવા ગયો. ઘણી મુદત લડાઈ ચાલી, તેમાં રજપૂતોના સરદાર દુર્ગાદાસે ઘણી બાહાદુરી કરી, ને શાહજાદો અકબર, ઈ. સ. ૧૬૮૦ માં રજપૂતોને મળી ગયો. એથી ઔરંગઝેબ હીંમત હારી ગયો; એ વખતમાં રજપૂતોએ, મુસલમાની ધર્મવાળાને ઘણું નુકશાન કર્યું. આખરે ઔરંગઝેબે રજપૂતો સાથે ૧૬૮૧ માં સલાહ કરી.

રાજ્યની હકીકત—તેનું રાજ્ય ઊત્તરે દિલ્લી તથા કાસ્મીર સુધી, દક્ષિણે કન્યાકુમારી સુધી, પૂર્વમાં આસામ સુધી, પશ્ચિમે સિંધ સુધીમાં હતું. જમીનનું મહેસુલ ૩૮ કરોડ આવતું, ને રાજ્યની કુલ ઉપજ ૨૮૦ કરોડની આવતી.

તેનાં લક્ષણ—ધર્માન્ધ હોવાથી મુસલમાનોમાં અકબરથી વધારે પંકાયો પણ સાંમટી રીતે જુલમી ગણાયો. પોતે સારૂં ભણેલો ને રસિક પત્ર લખનાર હતો. કુરાનનાં વચન ઘણાં યાદ રાખતો. હિંદુઓ ઉપર જુલમ કરવાથી તેના રાજ્યનો જલદી ક્ષય થયો. સીખ, રજપૂત તથા મરેઠા પ્રબળ થયા. તેના મરણ પછી સરદારો ગાંઠયા નહીં, ને રાજ્યની પડતી આવી.

મુગલાઇ રાજ્યની પડતી.

બાહાદુરશાહ—૧૭૦૭-૧૭૧૨-એને શાહઆલમ પહેલો પણ કહે છે. ઔરંગઝેબને પાંચ દીકરા હતા. મોઆજીમ, આજીમ, કામબક્ષ, મહંમદ ને અકબર. તેમાં પહેલા ત્રણ જીવતા હતા. તેમણે ગાદીને માટે ઘણી તકરાર કરી. છેવટે બધાને મારી બાહાદુરશાહ નામ ધારણ કરી મોઆજીમ ગાદીએ બેઠો. તેના રાજ્યની સત્તા જુલફીકારખાન વજીરને હાથ હતી. એના વખતમાં રજપૂત મરેઠા વગેરે સ્વતંત્રપણે વર્તવા લાગ્યા. ઈ. સ. ૧૭૧૦. શીખ લોકે બંડ કર્યું તે સમ્યુ નહીં, ને ઈ. સ. ૧૭૧૨ માં તે મુઓ.

જહાંદારશાહ—૧૭૧૨ થી ૧૮૧૩—તેણે પોતાના ભાઇ ભત્રિજાની કતલ કરી ગાદી લીધી. તે બહાદુરશાહનો વડો દીકરો હતો. થોડા વખત પછી તેની કતલમાંથી બચેલો ફરોખશીર નામે ભત્રિજો સામો થયો. તેણે બહારના સૂબા સૈયદ હુસેન તથા તેના ભાઇ અલ્હાબાદના સૂબા સૈયદ અબદુલાની મદદ મેળવી, ને બાદશાહ તથા જુલફીકારને આગ્રાની લડાઈમાં માર્યા. ૧૭૧૩.

ફરોખશીર—૧૭૧૩–૧૭૧૯. ઉપર કહેલા બે સૈયદ ભાઈની મદદથી તે ગાદીએ બેઠો. એ સૈયદોને "બાદશાહ બનાવનારા" કહે છે. શીખ સરદાર બંધુએ પંજાબમાં લુટફાટ કરવા માંડી તેથી તેને તથા તેના માણુસોને ક્રૂરપણે માર્યા. ૧૭૧૬. એ બાદશાહ માંદો પડયો, ત્યારે તેનો રોગ હેમીલ્ટન નામે ઇંગ્રેજી વૈદે મટાડયો, ને તેણે બાદશાહ પાસેથી કેટલોક મુલક કંપનીને અપાવ્યો. મરાઠા તથા રજપૂતો ચોતરફ મુલક જીતતા હતા એવામાં સૈયદો સાથે ખટપટ થવાથી બાદશાહનું મરણ થયું. ૧૭૧૯.

મહમદશાહ—૧૭૧૯—૧૭૪૮—ફરોખશીરના મરણ પછી સૈયદોએ અનુક્રમે ત્રણ બાળકોને ગાદીએ બેસાડયા. તેમાં પહેલા બે મરણ પામવાથી ત્રીજો મહમદ બેઠો. આ વખતે ઘણા સરદારો સામા ઉઠયા, તેમાં નિઝામઉલમુલ્ક બળવો કરી દક્ષિણમાં ગયો. તેણે હૈદ્રાબાદમાં ગાદી સ્થાપી. (૧૭૨૦—૧૭૪૮) તેમ તેના વજીર સાદતખાંએ અયોધ્યામાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. (૧૭૩૨–૧૭૪૩).

નિઝામને તાબે કરવા હુસેન દક્ષિણમાં જતો હતો તેવામાં તેના સિપાઇઓએ ઘાત કર્યો, તેમ તેના ભાઇ અબદુલાને નિઝામે ૧૭૨૪ માં દિલ્લી પાસે શાહપુર આગળ હરાવ્યો. એ પ્રમાણે બંને સૈયદ ભાઈનું બળ તૂટયું.

જોધપૂરના અજીતસિંહે અજમેર લીધું, તેમ મરાઠા

દક્ષિણની ચોથ લઇ ઉત્તરમાં ગયા. તેમણે માળવા ૧૭૩૪ માં લીધો.

એવામાં ઇરાની નાદિરશાહ ૧૭૩૯ માં આવ્યો તેણે ૫૮ દિવસ સુધી લુંટ ચલાવી, તથા ત્રીસ હજાર માણસના જીવ લીધા. ને મયુરાસન, કોહીનુર, વગેરે રત્નો મળી લગભગ ૩૨ કરોડની દોલત લેઇ ગયો.

પછી ૧૭૪૭ માં પઠાણ લોકનો સરદાર અહમદ દુરાની પહેલીવાર આવ્યો, પણ તેને શાહજાદા અહમદ તથા વજીર કમરૂદ્દીને સરહીંદ આગળ હરાવ્યો.

અહમદશાહ—૧૭૪૮—૧૭૫૪—એના વખતમાં અહમદશાહ બીજીવાર આવ્યો. તેને પંજાબમાંથી પાછો કાઢ્યો. ૧૭૫૨, ને મરાઠાને ઓઢીઆ મળ્યો, તથા બંગાળાની ખંડણી લેવાની સનંદ મળી. ૧૭૧૧. તેના વખતમાં રોહિલા લોકે ૧૭૫૦ માં બંડ કર્યું તે સમ્યું નહીં. પણ પાછળથી મરાઠાની મદદથી ૧૭૫૧ માં મટાડયું. એવામાં ગાઝીઉદ્દીન નામે સરદારે બાદશાહને આંધળો કરી મારી નાંખ્યો. ૧૭૫૪.

આલમગીર બીજો—૧૭૫૪—૧૭૫૯—ગાઝીઉદ્દીને એને ગાદી અપાવી એ સરદાર દુષ્ટ હતો. તેણે અબદલ્લીનો મૂકેલો પંજાબનો સૂબો કાઢી મૂકયો, જેથી અબદલ્લી ૧૬૫૬ માં ત્રીજીવાર આવ્યો ને દિલ્લીમાં લુંટ ચલાવી. તથા મથુરાનું પવિત્ર ધામ લુટી ઘણાં માણસોને કેદ કરી સ્વદેશ ગયો. તેના ગયા પછી મરેઠાએ પંજાબનો કબજો કર્યો તેથી અબદલ્લી ચોથીવાર ૧૭૫૯ માં આવ્યો એ વેળા ગાઝીઉદ્દીને બાદશાહને મારી નાંખ્યો. ૧૭૫૯.

શાહઆલમ બીજો—૧૭૫૯—૧૮૦૬—આ વખતે મરાઠાનું જોર વધી પડયું. તેમણે દિલ્લી તથા લાહોર લઇ આજુબાજુનો મુલક લુટવા માંડયો. તેથી અબદલ્લી

પાંચમીવાર ૧૭૬૧ માં ચઢી આવ્યો, ને પાણીપતના મેદાનમાં મરેઠા સાથે લડાઇ કરી તેમને હરાવ્યા. મરાઠી સરદાર સદાશીવરાવ રણમાં પડયો. પછી બાદશાહ ૧૭૭૧ સધી ઈંગ્રેજને કબજે રહ્યો. ને તેજ સાલમાં મરેઠાએ તેને થોડો મુલક આપ્યો. ૧૭૮૬ માં તેને ગુલામકાદર નામના સરદારે આંધળો કર્યો. પછી સિંધીઆએ કબજે કર્યો. ને ૧૮૦૩ માં સિંધીઆને હરાવી લોર્ડ લેકે તેને છોડાવ્યો. ને ૧૮૦૬ માં મુઓ.

અકબર બીજો—૧૮૦૬-૧૮૩૭-તે માત્ર નામની ગાદી ભોગવી ૧૮૩૭ માં મરણ પામ્યો. પછી તેનો પુત્ર મહંમદ બહાદુરશાહ ગાદીએ બેઠો.

મહંમદ બહાદુરશાહ—૧૮૩૭-૧૮૫૮-એ મુગલવંશનો છેલ્લો એટલે ૧૭ મો બાદશાહ હતો. (ફરોખશારની પહેલાંના બે મરણ પામ્યા તે ગણતાં.) તેને ઈંગ્રેજે પાળ્યો. પણ ૧૮૫૭ ના બળવામાં સામીલ થવાથી રંગુનમાં કેદ કર્યો, ૧૮૫૮. ત્યાં તે ૧૮૬૨ માં મરણ પામ્યો. એ પ્રમાણે મુગલવંશનો અંત આવ્યો.

મુગલવંશનું પુનરાવર્તન—એ વંશના જેટલો બીજો વંશ હિંદની ગાદી ઉપર ટક્યો નથી. તે ૩૩૨ વર્ષ સુધી ચાલ્યો. તેમાં અનુક્રમે ૭ બાદશાહ ઉત્તમ થયા. ને બાકીનાના વખતથી રાજ્યની પડતી થઇ. બધામાં અકબર ઉત્તમ હતો. તેણે હિંદુ મુસલમાનને એક ગણી રૈયતને સુખ દઇ રાજ્ય આબાદ કર્યું. ઔરંગજેબ ધર્માંધપણાથી નિંદાયો; તુર્ક, અફઘાન, ખીલજી, વગેરે વંશમાં મુગલવંશ સારો હતો. પાછળથી થોડી જાગીર અને પેનસન લઈ નામનું બાદશાહપદ ધારણ કરી કેટલાએક બેસતા. તેમણે ૧૬૬૫ માં ઈંગ્રેજને બંગાળા, બહાર, ને ઓરીસા આપ્યા. પાદશાહીના ઘણુ મોટા ફાંટા હતા. પહેલો બંગાળામાં, બી-

બીજો અયોધ્યામાં, ને ત્રીજો દક્ષિણમાં. ઈંગ્રેજે એ બધા પાસે થી રાજ્ય જીતી લીધું, પણ છેલ્લો પ્રખ્યાત વિગ્રહ શીખ તથા મરેઠા સાથે કરી રાજ્ય વધાર્યું.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

મરાઠી વંશ.

શિવાજી—૧૬૨૭-૧૬૮૦—મરેઠી વંશનો મૂળ પુરૂષ માલોજી હતો. તે અહમદનગરના રાજમાં નોકર હતો. તેને શાહજી નામે પુત્ર થયો. તેનું લગ્ન મરાઠા સરદાર જાદવરાયની દીકરી જીજીબાઇ વેરે કર્યું. તેનાથી શિવાજી ઉત્પન્ન થયો. તેનો જન્મ ૧૬૨૭ માં થયો. શાહજીએ ૧૬૩૪ માં અહમદનગર અને વીજાપુરનાં રાજની મદદે જઈ, મોગલ બાદશાહ સામે ટક્કર લીધી હતી. તેને બે જાગીર હતી (૧) સતારાની દક્ષિણે, (૨) તંજાવરમાં-શિવાજીને પહેલી જાગીરમાં દાદાજી કોંડદેવ નામે બ્રાહ્મણની દેખરેખ નીચે મુક્યો. તે ઝાઝું ભણ્યો નહીં, પણ હથિઆર વાપરવાનું કામ શીખ્યો. તેના ઉદય વખતે ત્રણ રાજ્યબળની સત્તા હતી, (૧) મરાઠા, (૨) દિલ્લીનો બાદશાહ, (૩) દક્ષિણનાં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્યો. તેમાંથી ઉત્તર તથા દક્ષિણના મુસલમાની રાજ્યો વચ્ચે ટંટા થતાં મરાઠી વંશ પ્રબળ થયો. શિવાજી પાસે કસાયેલા હિંદુ સ્વારોનું લશ્કર હતું. તેઓ જાથુને માટે નોકર નહોતા, પણ ખેતીવાડી કરી, જરૂરની વેળાએ ભેગા થતા. શિવાજીનો મુકામ, રાયગઢના ડુંગરી કિલ્લામાં હતો તેણે ૧૬૫૯ માં વિજાપુરના સરદાર અફજુલખાનને દગાથી માર્યો. પછી ઔરંગજેબ સામે ગયો, ૧૬૬૨ માં ઔરંગજેબના મામા શાહસ્તખાંને, પુનામાં જખમી કરી નસાડયો. ઇ. સ. ૧૬૬૩ માં સુરત

પહેલીવાર લૂટ્યું. ઈ. સ. ૧૬૬૪ માં તેનો બાપ મરણ પામવાથી તે ગાદીએ બેઠો. ૧૬૬૫ માં વિજાપુર જીતવાને ઔરંગઝેબને મદદ કરી. પાછળથી બાદશાહે કેદ કરવાને ઇરાદે તેને તથા તેના પુત્રને દિલ્લી બોલાવ્યા, પણ ત્યાંથી યુક્તિ કરી નાસી છુટયા-૧૬૬૬ ઈ. સ. ૧૬૭૦ માં સુરત બીજીવાર લૂટ્યું. ૧૬૭૪ માં રાયગઢમાં રાજ્યાભિષેક કરાવી ગાદીએ બેઠો. ને પોતાના તોલ જેટલું સોનું દાન કર્યું ઇ. સ. ૧૬૭૬ માં કર્ણાટક લગીનો મુલક તાબે કર્યો, ને ૧૬૮૦ માં રાયગઢમાં મરણ પામ્યો. એ શરીરે ઠીંગણો પણ મજબૂત હતો. તેણે હિંદુઓમાં ધર્માભિમાન પેદા કરી, પોતાના રાજ્યનો મજબુત પાયો નાંખ્યો.

સંભાજી—૧૬૮૦—૧૬૮૯-એ શિવાજીનો પુત્ર હતો તેણે ગાદીએ બેસી પોતાના સગાવહાલાને મારી નાંખ્યા, ને કલુશા નામે બ્રાહ્મણની ખરાબ સોબતમાં પડયો. એક વખતે બંને જણા નીશો કરી બાગમાં બેઠા હતા, ત્યાં ઔરંગઝેબના એક સરદારે આવી પકડી લીધા. ને પછી ઔરંગઝેબે બંને જણને મારી નાંખ્યા, ને તેના બૈરાં છોકરાંને કેદ કરી દિલ્લી લેઇ ગયો. ૧૬૮૯—

રાજારામ—૧૬૮૯-૧૭૦૦—સંભાજીના મરણથી મરાઠા નરમ પડયા નહી. તેમણે સંભાજીના ઓરમાન ભાઇ રાજારામને ગાદીએ બેસાડયો. પણ મુગલની બીકથી અર્કાટની પાસેના જીંજીના કિલ્લામાં તેને રાખ્યો હતો. પછી ઔરંગઝેબને ખબર પડવાથી તેણે, એ કિલ્લા ઉપર હુમલો કર્યો, પણ તે જીતાયો નહીં, ને રાજારામ, લાંચ આપી તેમાંથી નાશી ગયો. તે ઈ. સ. ૧૭૦૦ માં ગત થયો.

શીવાજી બીજો—૧૭૦૦—૧૭૦૮-રાજારામના મરણ પછી તેના મોટા કુંવર શિવાજીને ગાદી મળી. તે નાનો હોવાથી તેની મા તારાબાઇ રાજ્ય ચલાવતી. આ વખતે

ઔરંગઝેબ મરી ગયો હતો, ને તેના પુત્ર આઝીમે, સંભાજીના કુંવર શાહુને, તાબેદાર રહેવાની સરતે છોડી મુક્યો તે રાજ્ય લેવા આવ્યો. તારાબાઇ સામી થઇ, પણ શાહુએ તેને હરાવી ગાદી લીધી. તારાબાઈ કોલાપુરમાં જઇ રાજ કરવા લાગી. એ પ્રમાણે મરેઠી રાજની બે શાખાઓ પડી. (૧) સતારા. (૨) કોલાપુર.

શાહુરાજા—૧૭૦૭—૧૭૪૮—મુગલ દરબારમાં ઉછરવાથી શાહુ મોજ શોખી થયો હતો. તેણે બાલાજી વિશ્વનાથ નામે બ્રાહ્મણને પ્રધાન બનાવી, બધી સત્તા સોંપી. એ પ્રમાણે શાહુનું રાજ વધાર્યું. દિલ્હીના બાદશાહ મહમદશાહના વઝીર સૈયદ હુસેનને લેઈ સન ૧૭૧૯ માં દિલ્હી ગયો, ને પાદશાહ પાસે દક્ષિણની ચોથ લેવાનું તથા મરેઠી રાજનું સ્વતંત્રપણું કબુલ કરાવ્યું. એ પ્રધાન ૧૭૨૦ માં મુઓ. તેજ વખતે મરેઠા સેનાપતિ ખંડેરાવ તથા તેના હાથ નીચેનો દામાજી ગાયકવાડ પણ મરણ પામ્યા. ખંડેરાવની જગા તેના પુત્ર ત્રંબકરાવને અને દામાજીની જગા તેના ભત્રિજા પીલાજીને આપી. બાજીરાવ અને ચીમનાજી નામે બાલાજીના પુત્ર હતા. તેમાંથી વડા બાજીરાવને પ્રધાન નીમ્યો. ૧૭૨૦ (૨) તેણે મરેઠી રાજની સત્તા ઘણી વધારી. સીંધીઆ, હોલ્કર વગેરે સારાસારા સરદારોને મોટી જગાઓ આપી. પ્રથમ ૧૭૩૪ માં માળવાપર સ્વારી કરીને તે લીધું. દક્ષિણમાં હૈદ્રાબાદના સુબા નીઝામઉલમુલ્કની સત્તા ઘણી હતી. તેણે ગૂજરાતના સુબા ત્રંબકરાવને પેશ્વા બાજીરાવ સામે ઉશ્કેર્યો, પણ બાજીરાવે તે સુબાને ડભોઈ આગળ હરાવીને માર્યો, ૧૭૩૪. પછી તેના બાળકને ગાદી આપી, પીલાજીને તેનો રક્ષક ઠરાવ્યો. ૧૭૩૬ માં નીઝામઉલમુલ્ક તથા બાદશાહની ફોજને હરાવીને બાદશાહ પાસેથી કેટલોક મુલક લીધો. રઘુજી ભોંસલાએ વરાડ અને ચીમ-

નાજીએ ૧૭૩૯ માં ફિરંગી પાસેથી વસાઇ લીધું. ત્યાર પછી બાજીરાવ ૧૭૪૦ માં મુઓ. એ બાહાદુર લડવૈયો હતો. તેણે પેશ્વાનું માન વધાર્યું ને પોતાની હોંશિઆરીવડે ઘણા મુલક તાબે કર્યા. પણ મુલકનો ઘણો બંદોબસ્ત ન રાખતો. એ તેનામાં ખોડ હતી. મુસલમાની રાજ્યની સત્તા તોડી આખા ભરતખંડના ધણી થવાની તેને ઇચ્છા હતી. શિવાજી અને બાજીરાવ જેવા શૂરવીરો મરાઠી રાજમાં બીજા થયા નથી. તેને ત્રણ પુત્ર હતા. બાલાજી, રાઘોબા અને સમશેરબહાદુર. તેમાં મોટો બાલાજી પેશ્વા થયો—૧૭૪૦. એના વખતમાં શાહુ રાજા ઈ. સ. ૧૭૪૮ માં મરણ પામ્યો, તેની જગાએ બીજા શીવાજીના કુંવર રામરાજાને ગાદીએ બેસાડયો.

રામરાજા—૧૭૪૮—૧૭૭૭—એ પેશ્વાનો બેસાડયો ગાદીએ બેઠો, તેથી કેટલાક સરદારો પેશ્વાની અદેખાઇ કરવા લાગ્યા. પણ તેણે શાહુના વખતનો લેખ બતાવ્યો કે શિવાજીનો વંશ ગાદી બેસે ને કારભાર પેશ્વા કરે, થોડા વખત પછી રામરાજાએ પેસ્વાથી સ્વતંત્ર થવાનું ધાર્યું, પણ તેનુ કાંઇ વળ્યું નહીં. તેથી તેણે સતારાની આજુબાજુનાં કેટલાંક પ્રગણાં લેઈ, બધો અધિકાર પેશ્વાને સોંપ્યો, ને ગાદીપરથી હાથ ઉઠાવ્યો. તે ૧૭૭૭ માં મરણ પામ્યો.

શાહુ બીજો—૧૭૭૭-૧૮૦૧-એ રામરાજાનો દત્ત પુત્ર હતો. તેણે પણ પેશ્વાના બંધનમાંથી છૂટવાને તોફાન કર્યું, તેથી પેશ્વાએ તેને તથા તેના બે પુત્રને કેદ કર્યા, ૧૮૦૧. પછી ઈંગ્રેજ સરકારે જ્યારે ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં પેશ્વાઈ રાજ્યની આખર આણી, ત્યારે એ રાજાના કુંવર બાળાસાહેબને ૧૮૧૮ માં સતારાની ગાદીએ બેસાડયો. તેનાપર ૧૮૩૯ માં ફિતુરનો વહેમ આવવાથી, તેના ભાઈ આપાસાહેબને ગાદી આપી. ૧૮૪૦. એ આપા સાહેબ

૧૮૪૮ માં અપુત્ર મુઓ, ત્યારે સતારાનું રાજ્ય ઇંગ્રેજે ખાં-
લસા કર્યું. ૧૮૪૯. પણ તેના દત્તપુત્ર રામરાજા ભોંસલેને
હાલ પચાસ હજાર રૂ. નું પેન્શન મળેછે. એ પ્રમાણે શિ-
વાજીના વંશની પહેલી શાખા નાશ પામી. બીજી શાખાવા-
ળા હજુ કોલાપુરમાં ઇંગ્રેજના આશરા તળે રાજ કરે છે.

બાલાજી બીજો—૧૭૪૦—૧૭૪૧—શાહુરાજાના
વખતથી પેશ્વાની સત્તા વધી ને રામરાજાના વખતથી સં-
પૂર્ણ અખ્તિઆર પ્રાપ્ત થયો. આ વખતે મરેઠી રાજ્યની મુ-
ખ્ય છ શાખા હતી. (૧) માળવામાં હોલ્કર. (૨) ગ્વાલી-
યરમાં સીંધીઆ. (૩) વડોદરામાં ગાયકવાડ. (૪) વરાડમાં
ભોંસલા. (૫) ધારમાં પુવાર વંશનું ને ફતેસિંગ ભોંસલેનું. એ
સિવાય કોલાપુર અને તંજાવરનાં મરાઠી રાજ્ય સ્વતંત્ર હતાં.

(૨) ઇ. સ. ૧૭૫૭ માં કર્ણાકટના નવાબ તથા મ-
હિસુરના રાજા પાસેથી ખંડણી લીધી. ઇ. સ. ૧૭૬૦ માં
ચીમનાજીના પુત્ર સદાશિવભાઉએ, નીજામને ઉદ્ગીર આ-
ગળ હરાવી તેના રાજ્યમાં પોતાની સત્તા બેસાડી. ઇ. સ.
૧૭૪૨ માં ભોંસલાએ બંગાળાપર ચડાઇ કરી, પણ ત્યાંના
નવાબે નસાડયો. ફરીને ૧૭૪૩ માં ચડાઇ કરી. નવાબ અ-
લીવર્દીખાને તેને બંગાળાની ચોથ તથા ઓઢીઆ પ્રાંત આ-
પ્યો. ઇ. સ. ૧૭૫૮ માં પેશ્વાના ભાઇ રઘુનાથરાવે પં-
જાબ ઉપર સ્વારી કરી લાહોર લીધું, ને હિંદુ તથા મુસ-
લમાનોપર જુલમ કરવા માંડયો. એ મુલક અબદલીનો હ-
તો. તેથી તે ક્રોધે ભરાઇ ઇ. સ. ૧૭૬૧માં હિંદુસ્તાનપર પાં-
ચમીવાર ચડી આવ્યો. મરેઠા તથા અફઘાનોની પાણીપત-
ના મેદાનમાં જબરી લડાઇ થઇ. રોહિલા તથા અયોધ્યાનો
નવાબ વગેરે અબદલીની મદદે આવ્યા ને ભરતપુરનો જાટ
સુરજમલ તથા રજપૂતો વગેરે મરેઠાની મદદે આવ્યા. તેમાં
સદાશિવભાઉની મૂરખાઇથી મરેઠાની હાર થઇ. પેશ્વાનો પુત્ર

વિશ્વાસરાવ, સદાશિવભાઉ, જંકોજીસીંધીયા વગેરે બહાદુર સરદારો રણમાં પડયા. ને મરેઠાની ખરાબી થઇ. હોલ્કર તથા ગાયકવાડ તો લડયા વગર નાઠા હતા. એ લડાઇને ભાઉગીર્દી કહેછે. બાળાજીપેશ્વા એ હારથી ઘણો ખેદ પામી ઇ- સ. ૧૭૬૧ માં મરણ પામ્યો. તેને ૩ પુત્ર હતા. વિશ્વાસરાવ, માધવરાવ, નારાયણરાવ.

માધવરાવ—૧૭૬૧—૧૭૭૨—બાળાજીનો મોટો દીકરો લડાઇમાં મરાયાથી રાઘોબાએ બીજા દીકરા માધવરાવને ગાદીએ બેસાડયો, ને સાતારાના રાજાએ તેને પાઘડી બંધાવી. એ ૧૭ વર્ષની નાની ઉમ્મરનો હોવાથી તેનો કાકો રાઘોબા કારભાર કરતો, પણ પેશ્વાને સ્વતંત્ર થવાની ઇચ્છા થઈ તેથી રાજમાં કુસંપ પેઠો. એવામાં નીજામઅલી પૂના લુટવા આવ્યો હતો તેને હરાવ્યો. એના વખતમાં નાના ફડનવીસ તથા સખારામ નામે ચતુર કારભારીઓ, અને રામશાસ્ત્રી ન્યાયાધીશ તથા ત્રંબકમામા સરદાર, એ પ્રખ્યાત પુરૂષો હતા, ઇ. સ. ૧૭૬૫ તથા ૬૭ માં મહિસુર ઉપર સ્વારી કરી માધવરાવે પુષ્કળ દંડ લીધો. જંકોજી સીંધીઆની જગા તેના પુત્ર મહાદજીને આપી. તેણે ૧૭૬૯માં રજપૂત રાજ્યો તથા રોહિલખંડમાં ખંડણી ઠરાવી, અને દિલ્લીના બાદશાહને કબજ કર્યો. ઈ. સ. ૧૭૭૨ માં મહિસુરના રાજા હૈદરને ચેરકુલી આગળ હરાવીને લાભકારી સરતો કબૂલ કરાવી. માધવરાવ ૧૭૭૨ માં મરણ પામ્યો. ને એને પુત્ર નહીં હોવાથી તેનો ભાઇ નારાયણરાવ ગાદીએ બેઠો. પણ તેના કાકા રાઘોબાએ, રાજ લેવાની લાલચે તેનો ઈ. સ. ૧૭૭૩ ના અગષ્ટમાં ઘાત કરાવ્યો.

સવાઇ માધવરાવ—૧૭૭૪-૧૭૯૫-નારાયણરાવને મારી નાખ્યો તેથી નાના ફડનવીસ, સખારામ બાપુ વગેરે સરદારો રાઘોબાની સામે થયા. એવામાં નારાયણરાવની સ્ત્રી-

ને પુત્ર અવતર્યો. તેને સવાઇ માધવરાવ નામ ધારણ કરાવી ગાદીએ બેસાડયો.

મરેઠી પહેલો વિગ્રહ—૧૭૭૯–૧૭૮૧–હવે રાઘોબાએ ગાદી લેવા માટે ઇંગ્રેજની મદદ માગી. મુંબાઇ સરકારે સુરત મુકામે તેની સાથે સલાહ કરી. તેના સામાવાળીઆ ઉપર ફોજ મોકલી, પણ કલકત્તા સરકારે, માધવરાવને મદદ કરવાને લખ્યું. અને પુરંદર મુકામે ૧૭૭૬ માં સલાહ કરી. એવામાં ખબર મળી કે ફ્રેન્ચ સરદાર રાખી. મરાઠા લશ્કર તૈયાર કરે છે, તેથી કલકત્તા સરકારે રાઘોબાને મદદ કરવાને કબુલ રાખ્યું. પછી ઈ. સ. ૧૭૭૯થી ૧૭૮૧ સુધી કેટલાક લડાઇ ટંટા થયા. આખરે ૧૭૮૨ માં સાલબાઇની સલાહ થવાથી એનો અંત આવ્યો. ઇંગ્રેજને સાષ્ટી વગેરે બેટ મળ્યા અને રાઘોબાને પેન્સન અપાવ્યું.

મહાદજી સીંધીઆ ઇ. સ. ૧૭૯૪ માં ગુજર્યો તેની પછી દોલતરાવ બેઠો. ઈ. સ. ૧૭૯૫ માં નીજામે લડાઇ કરી, પણ તેને કુર્દલાના રણમાંથી માધવરાવે નસાડયો. રાઘોબાના પુત્ર બાજીરાવને, નાનાએ કેદમાં નાંખ્યો હતો, તેને છોડવાને માધવરાવે નાનાને કહ્યું, પણ તેણે માન્યું નહીં. તેથી નાના ફડનવીસના દાબથી કંટાળી તેણે ઇ. સ. ૧૭૯૫ માં આપઘાત કર્યો.

બીજો બાજીરાવ—૧૭૯૫–૧૮૧૮–સવાઇ માધવરાવને પુત્ર ન હોવાથી રાઘોબાનો પુત્ર બાજીરાવ ગાદીએ બેઠો. તે અવિચારી અને બીકણ હતો. પેહેલા બાજીરાવનું મેળવેલું રાજ્ય એના વખતમાં ડુબ્યું. સીંધીઆ, હોલકર વગેરે મરેઠી સરદારો સ્વતંત્રપણે વર્તવા લાગ્યા, એવામાં ઇ. સ. ૧૮૦૦ માં નાનાનું મરણ થયું, તેથી મરાઠી વંશની સત્તા ભાગી પડી. સીંધીઆ અને હોલકર અરસપરસ લડયા, તેમાં પેશ્વા, સીંધીઆની તરફ હતો, તેથી હોલકરે પુનાપર

ચડાઈ કરી, બાજીરાવને નસાડયો. પેશ્વાએ ઇંગ્રેજને શરણે જઈ વસઈ મુકામે ઇ. સ. ૧૮૦૨ માં સલાહ કરી કે ઇં-ગ્રેજી સૈન્ય પુનામાં રાખવું, ને બાજીરાવને ગાદી અપાવ-વી. પરાધીનપણે સોળ વર્ષ રાજ કરી ઇ. સ. ૧૮૧૭ માં અંગ્રેજ સામો થયો.

મરેઠી ત્રીજો વીગ્રહ—૧૮૧૭-બાજીરાવ સાથે ફ-રીને ૧૮૧૭ માં સલાહ કરી. તોપણ તે નરમ પડયો નહીં, આખરે ખડકી વગેરે ઠેકાણે હરાવી, સ્મીથ સાહેબે તેને ન-સાડયો. ૧૮૧૮ પછી ઇંગ્રેજને શરણે આવ્યો. અંગ્રેજે તેને ૮ લાખનું પેનશન બાંધી આપ્યું, ને કાનપુર પાસે બીથુ-રમાં રહેવાની રજા આપી. ૧૮૧૮. એ પ્રમાણે મરેઠી ત્રી-જો ઝગડો પૂરો થયો. બાજીરાવ ઇ૦ સ૦ ૧૮૫૩ માં મરણ પામ્યો. તેના પુત્ર નાના સાહેબે ઇ. સ. ૧૮૫૭ના બલવામાં ઘણાં દુષ્ટ કામ કર્યા. પછી તે નાસી ગયો, અને મરેઠી વંશની આખર આવી. રામરાજાના પુત્ર બાલા સા-હેબને ૧૮૧૮ માં સતારાની ગાદીએ બેસાડયો. તેની આ-ખર પાછળ કહેવા પ્રમાણે ૧૮૪૯ માં આવી.

મરેઠી પાંચ મુખ્ય શાખાઓ.

પેશ્વા—એની હકીકત પાછળ કહેવા પ્રમાણે પૂ-રી થઇ.

૨ સીંધીઆ—એ રાજ સ્થાપનાર રાણોજી કરીને પેહેલા બાજીરાવનો ખાસદાર હતો. પછી જંકોજી (જયાપા) બેઠો. તે ૧૭૬૧ માં પાણીપતમાં મુઓ. તેનો દીકરો મ-હાદજી થયો. તેણે ઉત્તરે માળવા. વગેરેમાં જીત કરીને દિ-લ્લીના બાદશાહને કબજે કર્યો. તેનું ૧૭૯૪ માં મરણ થયું. પછી દોલતરાવ બેઠો. તેની સાથે ૧૮૦૩ માં અંગ્રેજને લ-ડાઇ થઈ, તેમાં વેલ્સલી સાહેબે હરાવી સલાહ કરવાની જ-રૂર પાડી. તેને મરાઠી બીજો વિગ્રહ કહે છે. તે ૧૮૨૭માં

મુઓ. તેના વંશજો હાલ ગ્વાલીઅરમાં રાજ કરે છે.

૩ **હોલકર**—એનું રાજ્ય માળવામાં હતું. એનો મૂળ પુરૂષ મલારજી કરીને, બાજીરાવ પેહેલાનો ઘોડેસ્વાર હતો. તે ૧૭૬૬ માં ગત થયો, ને તેનો પુત્ર ખંડેરાવ, તેના પેહેલાં ગુજરી ગયો હતો. તેથી તેની સ્ત્રી અહલ્યાબાઈએ તુકાજીને ખોળે લીધો. તે ૧૭૯૭ માં મુઓ. તેની પછી યશવંતરાવ બેઠો. તેની સાથે ૧૮૦૪ માં ઇંગ્રેજને લડાઇ થઈ. તેણે હારીને ૧૮૦૫ માં સલાહ કરી. એ લડાઇ ભરેઠી બીજા વિગ્રહમાં ગણાય છે. એણે બાજીરાવને નસાડયો તથા સીંધીઆને હરાવ્યો હતો. તે ૧૮૧૧ માં મુઓ ને તેનો પુત્ર મલાવરાવ ગાદીએ બેઠો. તેની સાથે ૧૮૧૭માં લડાઈ થઇ. ને ત્યારથી તેના રાજમાં ઇંગ્રેજ સૈન્ય રેહે છે. હાલમાં તેના વંશજો ઇંદોરમાં રાજ કરે છે.

ભોંસલા—એ રાજ્યનો પાયો ૧૭૫૩ માં રાઘોજીએ નાંખ્યો. તેની રાજધાની નાગપુરમાં હતી. તે ૧૭૫૫ માં મુઓ. તેની પછી કેટલાક રાજા થયા, પછી રાઘોજી થયો. તે ૧૮૧૬ માં મુઓ. તેણે મરતા લગી પોતાના રાજમાં ઇંગ્રેજી સૈન્ય રાખ્યું નહોતું. પછી પરસાજી બેઠો. તે ગાંડા જેવો હોવાથી તેનો પિત્રાઈ આપાસાહેબ કારભાર કરતો તેણે ઇંગ્રેજી સૈન્ય રાખી સલાહ કરી હતી. પરસાજીને મારીને તે ૧૮૧૭ માં બેઠો. પછી ઈંગ્રેજ સામે ૧૮૧૭ માં લડાઈ કરીને નાઠો. તેની પછી રઘુજી બેઠો. તે ૧૮૫૩ માં અપુત્ર મરણ પામવાથી, ઇંગ્રેજે તેનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું.

૫ **ગાયકવાડ**—એ રાજનો સ્થાપનાર બાજીરાવનો સરદાર પીલાજી હતો. તેણે ૧૭૩૧ માં વડોદરામાં ગાદી કરી. એ શાખાની સત્તા ગૂજરાત તથા કાઠિઆવાડ વગેરેમાં ફેલાઈ હતી, હાલ પણ સઘળે થોડા થોડા મુલક છે. ઇ. સ.

૧૮૧૭ ના છેલ્લા મરેઠી વિગ્રહ પછી ઇંગ્રેજી સૈન્ય સાથે ત્યાં રેસીડેંટ રહે છે. ઇ. સ. ૧૮૭૫ માં મલ્હારરાવ ગાયકવાડ ઉપર ખરાબ રીતે રાજ ચલાવ્યાનું તથા રેસીડેંટને ઝેર દીધાનું તહોમત આવવાથી, તેને મદ્રાસમાં કેદ કર્યો. ત્યાં તે ઇ. સ. ૧૮૮૨ માં ગુજર્યો. હાલ શિયાજીરાવ ગાદીપર છે.

એ પ્રમાણે પાંચ મોટી શાખાઓ છે. તે શિવાય દક્ષિણ મરેઠા જાગીર, કોલાપુર વગેરે નાની શાખાઓ હજુ છે. એ બધાનું વિશેષ વર્ણન, આગળ, ઇંગ્રેજી રાજ્યના સંબંધમાં આવશે.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

યુરોપી પ્રજાનું આવવું. ઇ૦ સ૦ ૧૫૦૦-૧૭૦૦

(૧) હિંદુસ્તાનની દોલત અને મોટાઇ ઉપર મોહિત થઇ પરદેશી લોકો વારંવાર તેના ઉપર હુમલા કરતા. સિકંદર વિગેરે આવી ગયા પછી ઘણા દિવસ સુધી હિંદના રાજાઓએ પરદેશી હુમલા બહાદુરીથી ખાળી, પોતાનાં રાજ્ય સાચવી રાખ્યાં, પણ તે વખતે યુરોપ અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે આરબ વગેરેની મારફતે વેપાર તો ચાલતો. અરબસ્તાનના વેપારીઓ લાલસમુદ્રની વાટે હિંદુસ્તાનમાંથી માલ લઇ જતા, અને તેમની પાસેથી યુરોપના લોકો ખરીદ કરતા. એ વેપાર કરવામાં ભૂમધ્ય સમુદ્રને કાંઠે આવેલાં ઇટાલી દેશનાં વેનીશ અને જીનોઆનાં બંદર મુખ્ય હતાં, ત્યાંથી હિંદનો માલ યુરોપમાં ફેલાતો.

(૨) હિંદુસ્તાનમાં આવવા જવાનો જમીન માર્ગ અઘરો હતો, તેમ જળમાર્ગની બરાબર ખબર નહોતી. તેથી

યુરોપી પ્રજા હિંદુસ્તાનમાં આવી શકતી નહીં; પણ પંદર-
મા સૈકાની આખરે યુરોપી પ્રજાનું લક્ષ હિંદુસ્તાન તરફ વધારે
ખેંચાયું, ને તેનો પ્રથમ લાભ સ્પેન ને પોર્ટુગાલે લીધો. પોર્ટુગીઝ
લોકો આફ્રિકાના પશ્ચિમ ભાગમાં સફરો કરતા, ને તેમાંનો એક
સરદાર તે ખંડની દક્ષિણે કેપ ઓફ ગુડ હોપ સુધી ૧૪૮૭
માં ગયો હતો. ને એ માર્ગે હિંદુસ્તાન જવાનું ધાર્યું. પણ
વહાણ વગેરેની તૈયારીમાં ૧૦ વર્ષ વીતીગયાં. એવામાં સ્પેનના
રાજાએ કેટલાંક વહાણ આપીને ૧૪૯૨માં કોલંબસ નામે સ-
રદારને હિંદુસ્તાનની શોધ માટે આટલાંટીકમાં મોકલ્યો, પણ
તેનાં વહાણ પશ્ચિમ તરફ ઘસડાવાથી અમેરિકાનો શોધ લા-
ગ્યો, ને તેમાં સ્પેનના રાજાને ઘણો લાભ મળ્યો. તેથી
યુરોપની પ્રજા વધારે ઉશ્કેરાઈ.

(૩) સ્પેનનું પરાક્રમ જોઇ તેના પાડોશી પોર્ટુગાલના
રાજાએ ઈ. સ. ૧૪૯૭માં વાસ્કોડીગામા નામે વહાણવટી-
ના હાથ નીચે, વહાણનો એક કાફલો લીસ્બોન શહેરથી
ભરતખંડ તરફ જવા રવાના કર્યો. તે આફ્રિકાની પશ્ચિમ તરફ
આટલાંટીકને રસ્તે કેપ ઓફ ગુડ હોપ આગળ થઇ ૧૧
માસે ઇ.સ. ૧૪૯૮ના મે માસમાં હિંદુસ્તાનને પશ્ચિમ કાંઠે
કાલિકટ બંદરે ઉતર્યો. તેને કોલીકટના ઝામોરીન રાજા
જોડે દોસ્તી થઇ. પણ મૂર જાતના મુસલમાન વેપારીઓ-
ની શીખવણીથી ઝામોરીનનું મન ફરી ગયું. તેથી વાસ્કો-
ડીગામાને બરાબર લાભ મળ્યો નહીં. ત્યાં ૭ માસ રહી તે
સ્વદેશ તરફ પાછો ગયો. તે વખતે ઝામોરીને પોર્ટુગાલના
રાજા ઉપર અરસપરસ માલની આપ, લે, કરી વેપાર ચલા-
વવાની ખુશીનો પત્ર લખી આપ્યો હતો.

૪ ડી ગામની બીજી સફર ને પોર્તુગીઝ ગવરનરો.

ઇ. સ. ૧૫૦૨ માં ૨૦ વહાણના જબરાકાફલા સાથે વા-

રકોડીગામા બીજીવાર હિંદમાં આવ્યો ને કોચીન તથા કાનાનોર બંદરો સાથે વેપાર ચલાવ્યો પછી તે બંદરોને મદદ કરી ઝામોરીનને હરાવ્યો, ને ત્યારપછી સ્વદેશ ગયો. તેની પછી ૧૫૦૩માં આલ્ફોન્સો આલ્બુકર્ક નામે સરદાર હિંદમાં આવ્યો. ને ૧૫૦૫માં આલ્મૈડા નામે ભરતખંડના પેહેલા પોર્ટુગીઝ ગવરનરના હાથ નીચે મોટો કાફલો મોકલ્યો હતો.

ઈ. સ. ૧૫૧૦ માં તેની પછી આલ્બુકર્ક ગવરનર થયો. તેણે પોર્ટુગીઝ સત્તા ઘણી વધારી. તેણે પ્રથમ કાલીકટ બંદર ઉપર હુમલો કર્યો, પણ તેમાં ન ફાવવાથી ઈ. સ. ૧૫૧૦ માં દીવ ને ૧૫૧૫ માં ગોવા જીતી લીધું. પછી તેણે પૂર્વ તરફ હિંદી મહાસાગરમાં મલાકા બંદર લીધું, ને સીયામ તથા મસાલાના બેટો સાથે વેપાર ચલાવ્યો, ત્યાંથી પાછા આવી ઇરાની અખાતમાં હોર્મઝબેટ લીધો, ને પછી ગોવે આવી ૧૫૧૫ માં મરણ પામ્યો. તેની પછી ૧૫૨૪માં વાસ્કોડી ગામા, ત્રીજીવાર આવ્યો ને તે પણ કોચીનમાં ૧૫૨૭માં મરણ પામ્યો.

૫ પોર્તુગીઝ રાજ્યની પાછલી હાલત—ઈ. સ. ૧૫૦૦ થી ૧૬૦૦ સુધીમાં પૂર્વ તરફનો બધો વેપાર એકલા પોર્તુગીઝ લોકના હાથમાં હતો, પણ તેઓ ધર્માંધ અને રાજ પ્રકરણી બાબતમાં હુશિઆર ન હોવાથી તેમની સત્તા બરાબર જામી નહીં. હિંદુસ્તાનમાં કેટલોક મુલક જીતતાં એમણે ઘણી કુરતા વાપરી હતી. ફકત આલ્બુકર્કે હિંદુ, મુસલમાનનો પ્યાર મેળવી સારી આબરૂ મેળવી હતી. તેમને દમણ ૧૫૫૮ માં મળ્યું હતું. ઈ. સ. ૧૫૮૦ સ્પેન, પોર્તુગાલનું રાજ્ય જોડાઈ ગયું. તેથી સ્પેનની સત્તા નીચે તેઓ આવ્યા. તેથી રાજ્યનો બરાબર વધારો ન થયો. ફરી ૧૬૪૦ માં પોર્તુગાલ જૂદું પડયું, પણ તે વેળા હિંદી મહાસાગરના બેટોમાં વલંદા તથા અંગ્રેજ વેપારીઓનું

જોર વધી પડવાથી તેમની સત્તા બરાબર ચાલી નહીં.

૬ પોર્તુગીઝ સંસ્થાનની અર્વાચી હાલત— ૧૮૭૧—હાલ હિંદુસ્તાનમાં દીવ, દમણ ને ગોવા એ ત્રણ મુખ્ય બંદર તેમના કબજામાં છે. મુખ્ય ગાદી ગોવામાં છે. એ બધાનું ક્ષેત્રફળ ૧૦૮૬ ચો. મૈલ ને ૪ લાખ માણસની વસ્તી છે. તેમાં કેટલાક હાફકાસ્ટ છે. (યુરોપી અને દેશીના સંબંધથી પેદા થએલા) તે બંગાળા ને મુંબાઇમાં મળી ૫૦ હજાર છે. તે બધા રોમન કાથોલીક ધર્મ પાળે છે, ને તેમને ફીરંગી કહેછે.

વલંદા લોક.

૧ પોર્તુગીઝનો લાભ જોઇ,-બીજા યુરોપી દેશો લલચા-રાયા. તેમાં વલંદા મુખ્ય હતા. તેમણે પોર્તુગીઝ સત્તા તોડી પાડી. પ્રથમ હૌટમાન નામે સરદાર આફ્રિકાને કિનારે થઇ સુમાત્રા ને જાવામાં ગયો. ૧૫૯૩. પછી બીજી કંપનીઓ ઉત્પન્ન થઇ, પણ ૧૬૦૨ માં બધી જોડી દીધી.

૧૬૦૫ માં પ્રથમ વલંદાએ આમ્બોયના બંદર લઈ ત્યાં રાજધાની કરી. પછી ૧૬૧૯ માં જાવાના બટેવીઆ શેહેરમાં કરી, ને બધો વેપાર સ્વતંત્રપણે ચલાવવા લાગ્યા. પણ થોડા વખતથી અંગ્રેજ લોકો ત્યાં વેપાર કરતા, ને અરસપરસ લડાઇ થતી, આખરે ૧૬૨૩ માં આમ્બોયનાની કતલ થવાથી, અંગ્રેજો હિંદી મહાસાગરનો વેપાર છોડી દઇ, હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા.

૨ હવે વલંદા ચોતરફ એકલા ઘુમવા લાગ્યા. ને પોર્તુગીઝનાં સંસ્થાન એક પછી એક લેવા માંડયાં. ૧૬૩૫માં ફોર્મોસા ને ૧૬૪૦ માં મલાકા લીધું. તેથી પોર્તુગીઝ લોકની પડતી આવી. વલંદા ૧૬૪૭ માં પલાર નદીને કાંઠે સાદ્રાસ શેહેરમાં વેપાર કરતા, ને ૧૬૫૧ માં તેમણે આફ્રિકાને પશ્ચિમ કાંઠે એક સંસ્થાન વસાવ્યું. અને ૧૬૫૨

માં મદ્રાસની પાસે પુલીકટમાં તેમણે કોઠી નાંખી. બંગાળાના ચિન્સુરામાં પણ તેમની સત્તા હતી. ૧૬૫૮ માં સિંહલદ્વીપમાંનો પોર્તુગીઝ તાબાના જાફનાપટણ કિલ્લો લીધો. અને કોચીન તથા કાલિકટ ૧૬૬૪ માં લીધાં. ૧૬૬૯ માં મકકાસરમાંથી પોર્તુગીઝને હાંકી કાઢયા.

તેમની અવિચારી રાજનીતિ—વલંદા લોકની વેપાર કરવાની રીત વિચારવાળી નહોતી. બહોળો પ્રદેશ છતાં એકલે હાથે બધો નફો લેવાના ઇરાદાથી બીજી પ્રજાપર અદેખાઇ કરતા, ને દેશી પ્રજા ઉપર પણ પ્રીતિ રાખી નહીં તેથી તેમની પડતી આવી. ઈ. સ. ૧૭૫૯ માં કલાઇવે ચિન્સુરા ઉપર સ્વારી કરી, ત્યારથી તેમની સત્તા પરવારી, ને તેમનાં ઘણુંખરાં થાણું ઈંગ્રેજે લઇ લીધાં. જાવાબેટ ઈંગ્રેજે જીતી તેમને ૧૮૧૬ માં પાછો આપ્યો, ને ૧૮૨૪ માં મલાકા ઈંગ્રેજે રાખી સુમાત્રા તેમને આપ્યો. હાલમાં વલંદાનું એકે શેહેર હિંદમાં નથી. ચિન્સુરા, નેગાપટણ, જાફનાપટણ તથા કોરોમાંડળ ને મલબાર કાંઠાપરનાં કેટલાંક બંદરોમાં તેમના મકાનની નીશાનીઓ છે.

અંગ્રેજ લોકો.

(૧) પંદરમા તથા સોળમા સૈકામાં ઈંગ્રેજે હિંદુસ્તાનની વાયવ્ય તરફનો રસ્તો શોધવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો; ને ઉત્તર મહાસાગરમાં થઇ, પાસિફિક મહાસાગરમાંના મસાલાના બેટો સાથે વેપાર કરવાને પણ મહેનત કરી હતી. તે બંનેમાં તેમને લાભ મળ્યો નહતો.

સ્ટીવન્સ નામે ઇંગ્રેજ પહેલ વહેલો હિંદમાં આવેલો જણાય છે. તેની પછી ૧૫૮૩ માં. ફીચ, ન્યુબેરી, ને લીડસ નામે ત્રણ વેપારી આવ્યા હતા. ૧૫૯૬ માં હૌટમાન નામે વલંદાએ કેપ ઓફ ગુડ હોપનો માર્ગ શોધી કાઢ્યો હતો. તે રસ્તે થઇ વેપાર ચલાવવાને ઇંગ્રેજ વેપારીઓને

હીંમત આવી.

(૨) ઇંગ્લાંડમાં કેટલાક વેપારીઓની ટોળીએ, ત્યાંની રાણી ઈલીઝાબેથ પાસેથી, હિંદુસ્તાનના પૂર્વના બેટોમાં વેપાર કરવાની ૧૬૦૦ માં સનંદ લીધી. તે કંપની ૧૬૦૨ માં હિંદુસ્તાનના પૂર્વના બેટો સાથે વેપાર કરવા લાગી. હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કાંઠે પોર્તુગીઝોએ તેમને પેસવા દીધા નહીં. આખરે ૧૬૧૧ માં તેમણે સુરતમાં કોઠી ઘાલી, ને ખંભાત બંદરેથી માલ ભર્યો. ઇ. સ. ૧૬૧૫ માં કમાન બેસ્ટે તાપીના મુખ આગળ પોર્તુગીઝ લોકના વહાણનો પરાભવ કર્યો. તેજ સાલમાં ઈંગ્લાંડના ૧ લા જેમ્સ બાદશાહે જહાંગીરના દરબારમાં, વેપાર સંબંધી હક લેવાને સર ટામસરોને મોકલ્યો હતો.

(૩) આમ્બોઇનાની કતલ—ઇંગ્રેજ અને વલંદાને સલાહ સંપથી વેપાર કરવાની સરત હતી. તે છતાં ૧૬૨૩ માં આમ્બોઈનાના વલંદા અમલદારે ૧૮ ઇંગ્રેજોને તેમના ચાકર સાથે કપટથી માર્યા. જેથી ઇંગ્રેજ ગુસ્સે થયા, ને તેમની તપાસ માટે કમીશન નીમાયું. તેમાં કતલ થએલા ઇંગ્રેજોના કુટુંબને વલંદાએ કેટલાક રૂપીઆ આપવા એમ ઠર્યું.

(૪) મદ્રાસમાં ઇંગ્રેજી થાણું—મસાલાના બેટમાં વલંદાએ ઇંગ્રેજને સુખેથી વેપાર કરવા ન દીધો. તેથી ઇંગ્રેજ વેપારીઓ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા. તેમણે ૧૬૧૦માં મછલીપટણમાં, તથા ૧૬૨૬ માં આર્મેગામમાં કોઠી ઘાલી હતી. આખરે ૧૬૩૮ માં ચંદ્રગીરીના રાજાએ તેમને મદ્રાસમાં કિલ્લો બાંધવાની પરવાનગી આપી. અહીં તેમણે ફ્રોર્ટસેંટ જ્યોર્જ નામે કિલ્લો બાંધી મદ્રાસ આબાદ કર્યું તે ૧૬૫૩ માં સ્વતંત્ર ઇલાકો બન્યો.

(૫) મુંબાઇમાં થાણું—પશ્ચિમ કાંઠે ઇંગ્રેજી વેપારનું મુખ્ય સ્થળ સુરત હતું. એ શેહેરથી ઘોઘા, અમદાવાદ

ને ખંભાત જોડે વેપાર ચલાવતા. પોર્તુગાલના રાજાની કું-વરી વેરે, ઇંગ્લાંડનો બીજો ચાર્લસ પરણ્યો. તેની પહેરામ-ણીમાં મુંબાઇ બેટ મળ્યો. ૧૬૬૨. એ બેટ ચાર્લસે વરસે સો રૂપિઆ લેવા કરી કંપનીને આપ્યો. ૧૬૬૮. એ પ્રમા-ણે મુંબાઇનું નિર્ભય સ્થળ કંપનીને હાથ આવ્યું. ને સુર-તથી કોઠી ઉપાડી ૧૬૮૭ માં ત્યાં નાંખી.

(૬) **બંગાળામાં થાણાં**—મદ્રાસ ને મુંબાઇ કરતાં બંગાળામાં ઘણી મુદતે થાણાં નંખાયાં. ૧૬૩૪ માં મુગલ બાદશાહે બંગાળામાં વેપાર કરવાની રજા આપી, પણ દરિઆ કાંઠો કબજે નહોતો. ૧૬૪૦ માં હુગલી અને ૧૬૪૨ માં બાલાસોરમાં કોઠી ઘાલી. ૧૬૪૫ માં બાઉટન નામે ઇંગ્રેજ ડોકટરે શાહાજહાંન પાસેથી પોતાના પગાર પેટે કેટલાક હક કંપનીને અપાવ્યા. ૧૬૮૧ માં બંગાળાને મદ્રાસથી જુદું કર્યું. ને બંગાળાના વેપારનો ઉપરી મી. હોજીસને નીમ્યો. ૧૬૮૬ માં નવાબ સાઈરતખાંએ ઇંગ્રેજ વખારો પર હલ્લો કર્યો. તેથી ઇંગ્રેજો બીજે સ્થળે (સુટાન્ટી) ગયા ને ત્યાં ફોર્ટસેંટ વિલીયમ નામે કિલ્લો બાંધ્યો. ઇ. સ. ૧૭૦૦ માં ઔરંગઝેબના પુત્ર આજીમ પાસેથી સુટાન્ટી, ગોવીંદ-પુર, ને કલકત્તા, એ ત્રણ ગામ વેચાતાં લીધાં. આ વખતે કંપનીનું લક્ષ, ઉપજ તથા મુલક વધારવા તરફ લાગ્યું હતું. તેમણે આ કામ માટે સરજૉન ચાઇલ્ડ નામે ઇંગ્રેજને હિં-દુસ્તાન ખાતાનો ઉપરી નીમ્યો. ૧૬૮૭

(૭) **બીજી ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીની હકીકત**—પ્રથમ પોર્તુગીઝ લોક વેપાર કરવા આવેલા તેમણે બધો વેપાર રાજાને નામે ચલાવ્યો હતો. ઇંગ્રેજે ૧૬૦૦ માં કં-પની સ્થાપી. ને ત્યારપછી તેની અદેખાઇ કરનાર લંડન-માં બીજી કંપની ઉભી થઇ, પણ તે બંને ૧૭૦૮ માં જો-ડાઇ ગઇ. ત્યારપછી ૧૬૦૨ માં વલંદાએ કંપની સ્થાપી.

પણ તેમણે રાજને નામે સંસ્થાનો લીધાં. એમની પછી ફ્રેંચ કંપની ઉભી થઇ. ને ૧૬૬૪ માં તેઓ વેપાર કરવા હિંદમાં આવ્યા. તેમણે ૧૬૭૪ માં પાંડીચેરીમાં થાણું કર્યું. ને ત્યાંથી માહી, કારીકલ, યાનાન, વગેરે લીધાં. તેમની સત્તા ૧૭૬૧ માં પડી ભાગી, ને ફ્રેંચ કંપની ૧૭૬૯ માં બંધ થઈ. ડેન લોકોએ ૧૬૧૨ માં કંપની સ્થાપી. તેમનાં ત્રાંકવીબાર ને શ્રીરામપૂર એ બંને સંસ્થાનો ઇંગ્રેજે ૧૬૪૫ માં વેચાતાં લીધાં. સૌથી છેલ્લી હિંદમાં વેપાર કરનારી સ્વીડન કંપની હતી. તે ૧૭૩૧ માં શરૂ થઇ. એ બધી કંપનીઓમાંથી ઇંગ્રેજ અને ફ્રેંચ કંપનીઓનું જોર વધ્યું. છેવટે ફ્રેંચનાં પાંચ સંસ્થાન ટક્યાં, ને ઇંગ્રેજો હિંદના ધણી થયા.

—*—

પ્રકરણ ૧૩ મું.

અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ સત્તા.

(૧) હિંદુસ્તાનમાં ઇંગ્રેજી રાજ્યનો આરંભ ૧૮ મા સૈકાની મધ્ય ભાગે થએલા ફ્રેંચ વિગ્રહથી શરૂ થાય છે. મદ્રાસમાં ઇંગ્રેજનું અને પાંડીચેરીમાં ફ્રેંચનું થાણું હતું—એ બંને પ્રજા કેટલાક વખત સુધી સલાહ સંપથી વરતી, પણ પાછળથી કુસંપ થયો. તેમાં ફ્રેંચ સત્તા પડી ભાગી, અને ઇંગ્રેજ જોરાવર થયા. ઔરંગજેબના મરણ પછી દક્ષિણ દેશ સ્વતંત્ર થઇ ગયો હતો. નીજામઉલમુલ્ક હૈદ્રાબાદમાં; કર્ણાટકનો નવાબ આર્કોટમાં તથા મહિસૂર, ત્રીચીનાપલી, ને તંજાવરમાં હિંદુરાજા સ્વતંત્રપણે અમલ કરતા હતા.

(૨) કરણાટકનો ૧લો વિગ્રહ—૧૭૪૬—૧૭૪૮ ઇ. સ. ૧૭૪૪ માં ફ્રેંચ ને ઇંગ્રેજ વચ્ચે યુરોપમાં લડાઈ

સળગી, ને તેની અસર હિંદમાં થઈ. ઇંગ્રેજી સત્તા સ્થાપનાર ક્લાઈવ, પ્રથમ મદ્રાસમાં વેપાર ખાતામાં નોકર રહ્યો, પણ તે કામ પસંદ નહીં પડવાથી, હાલમાં મદ્રાસના લશ્કરમાં નોકર હતો. તેમ પાંડીચેરીમાં ડુપ્લી નામે પ્રખ્યાત ફ્રેંચ સરદાર હતો. ફ્રેંચ સરદાર લાબોર્દોનેસે ઇ. સ. ૧૭૪૬ માં મદ્રાસપર હલ્લો કરી તે શહેર લીધું, ને ક્લાઈવ વગેરે દેવિદ કિલ્લામાં ભરાયા. પાછળથી કેટલાક રૂપિઆ લેઇ મદ્રાસ પાછું આપ્યું, પણ રાજ્ય લોભી ડુપ્લીને તેથી માઠું લાગ્યું, ને તેણે મદ્રાસ પાછું લેઇ દેવિદ કિલ્લાપર હલ્લો કર્યો. લશ્કરી મદદ આવી પહોચવાથી, ફ્રેંચ પાછા હઠી પાંડીચેરીમાં ગયા. પછી ક્લાઇવ તથા લારેન્સે, ફ્રેંચના પાંડીચેરી ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો, પણ તે જીતાય એવું નહીં લાગવાથી પાછા ફર્યા. તંજાવરની ગાદીને માટે બે બાઈ લડતા હતા, તેમાંના એકને મદદ કરવાથી ઇંગ્રેજને દેવિકોટા મળ્યો. ૧૭૪૮. પછી ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લાંડ વચ્ચે સલાહ થવાથી તેમણે એક બીજાનો લીધેલો મુલક પાછો આપ્યો, અને કર્ણાટકનો ૧ લો ઝઘડો બંધ પડ્યો. ૧૭૪૮.

(૩) **કર્ણાટકનો બીજો વીગ્રહ**—૧૭૪૮–૧૭૫૪–ઇંગ્રેજ અને ફ્રેંચ લોકોએ હવે દેસી રાજનો પક્ષ પકડી એક બીજા સામે લડવા માંડ્યું, જેથી બીજા વિગ્રહનો આરંભ થયો, ઇ. સ. ૧૭૪૮ માં હૈદરાબાદનો નીઝામ મરણ પામ્યો, તેની ગાદીએ તેનો પુત્ર નાસીરજંગ બેઠો. તેમ કર્ણાટકનો નવાબ પણ એજ સાલમાં મુઓ, ને તેની ગાદીએ અનવરરૂદીન બેઠો. એ બંને હાકેમોની સામા, ડુપ્લીએ નવા હકદાર ઉભા કર્યા. નીજામની સામા, મુજફ્ફરજંગ, અને કર્ણાટકની ગાદી માટે આગલા કોઇ નવાબનો જમાઇ ચંદા સાહેબ કરીને હતો તે થયો. ઈંગ્રેજો કર્ણાટકના નવાબની તરફ હતા. ત્રણે સંપીલા હાકેમોએ પ્રથમ

કર્ણાટક ઉપર હુમલો કર્યો. ને અંબુરની લડાઇમાં નવાબ અનવરૂદ્દીનને માર્યો. ૧૭૪૯. તેનો પુત્ર મહમદઅલી, ત્રીચીનાપલ્લીમાં ભરાયો: ને ચંદા સાહેબ અર્કાટની ગાદીએ બેઠો. તેણે પાંડીચેરીની આજુબાજુનાં ૮૧ ગામ ફ્રેંચને આપ્યાં.

બુસ્સી નામે ફ્રેંચ સરદારે નવાબનો જીંજીગઢ લીધો, તથા નાસીરજંગને ત્રીચીનાપલી આગળ હરાવી, મુજફ્ફરજંગને ગાદી અપાવી. ૧૭૫૦-રસ્તે જતાં મુજફ્ફરને કોઇએ મારી નાંખ્યો. તેથી તેના ભાઇ સલાબતજંગને બુસ્સીએ ગાદીએ બેસાડયો. એણે ઉત્તર સરકાર તથા મછલીપટણ ફ્રેંચને આપ્યાં. એ પ્રમાણે દક્ષિણમાં ફ્રેંચ સત્તા મજબુત થઇ.

(૪) અર્કાટની લડાઇ—૧૭૫૧- ફ્રેંચોએ પોતાના પક્ષવાળાનું કામ સારી રીતે બજાવ્યું, પણ ઇંગ્રેજો કંઇ કરી શક્યા નહોતા. તેમની આ વખતે પડતી દશા હતી. મદ્રાસ તથા બીજા બે કિલ્લા ફક્ત તાબામાં હતા, ને તેમના મિત્ર મહમદઅલીને ચંદા સાહેબે ત્રીચીનાપલીમાં ઘેરી લીધો હતો. હવે તેમણે ત્રીચીનાપલીનો ઘેરો ઉઠાવવાનો વિચાર કરવા માંડયો. એવામાં ચતુર કલાઇવે નવી યુક્તિ શોધી કાઢી. તેણે કહ્યું કે આપણે ચંદાની રાજધાની અર્કાટને ઘેરો ઘાલવો, જેથી તે ત્રીચીનાપલીનો ઘેરો ઉઠાવી અર્કાટપર આવશે. એ વાત બધાએ કબુલ કરીને ફક્ત ૫૦૦ માણસ સાથે કલાઇવને અર્કાટ મોકલ્યો. તેણે અર્કાટ જીતી લેઇ ત્યાંનો કોટ મજબુત કર્યો. એવામાં ચંદાને ખબર પડી કે પોતાની રાજધાની દુશ્મને હાથ કરી છે. તેથી તેણે ફ્રેંચ ફોજની સાથે પોતાના દીકરા રાજા સાહેબને મોકલ્યો. તેણે ઘણા દિવસ સુધી અર્કાટને ઘેરી રાખ્યું. પણ આખરે હારીને નાઠો, ૧૭૫૧. ગુત્તીના મરાઠી હાકેમ મોરારીરાવે કલાઇવને મદદ કરી હતી. ઈંગ્રેજો વિજયશાળી થયા, ને તેમની ચડતી થવા માંડી. જો એ લડાઇમાં ફ્રેંચો જીત્યા હોત, તો આજે હિંદુસ્તાનમાં ઇ-

એજી રાજ ભાગ્યે હોત. એ લડાઇ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાત છે. ત્યાર પછી મદ્રાસની મદદ આવી. તે લોકોને કલાઇવ, રાજા સાહેબ પુંઠે ધાયો, ને તેને આર્ની આગળ ૧૭૫૧ માં, તથા કાવરેપાક આગળ ૧૭૫૨ માં હરાવી હેરાન કર્યો.

(૫) ચંદાસાહેબને, તેનું લસ્કર છોડી ગયું. ને ફ્રેંચો, પાંડીચેરીમાં ગયા. ત્રીચીનાપલીમાંથી મહમદઅલીને ઉગાર્યો, ને તેને અર્કાટની ગાદી આપી. ત્યાર પછી કેટલીક લડાઈઓ ફ્રેંચ સાથે થઇ. તેમાં તેઓ નરમ પડ્યા. ને કલાઇવ ઈ. સ. ૧૭૫૨ માં પહેલીવારનો સ્વદેશ ગયા. ડુપ્લીને ફ્રેંચ સરકારે પાછો બોલાવી લીધો, તેથી તે ૧૭૫૪ માં ફ્રાંન્સ ગયો, ને ત્યાં અપમાન પામી ૧૭૬૩ માં મરણ પામ્યો. તેના પછી ગોડ્યુ નામે ફ્રેંચ ગવરનર આવ્યો. તેના વખતમાં બન્ને પ્રજા વચ્ચે સલાહ થઇ ૧૭૫૪, પણ તે સલાહ ઝાઝાં વર્ષ ટકી નહીં.

૬ **લાલી**—૧૭૫૮—ફ્રેંચ સરકારે ગોડ્યુ પછી લાલી નામે સરદારને ૧૭૫૮ માં હિંદમાં મોકલ્યો તેણે આવતાંવેંત દેવિદ કિલ્લો જીતી લીધો, ને એથી ફુલાઈને તેણે હિંદુસ્તાનમાંથી ઇંગ્રેજોને કાઢવાની પેરવી કરવા માંડી. એ અવિચારી ને અહંકારી હતો. તેણે નીજામના રાજ્યમાંથી બુસ્સીને બોલાવી લીધો. તેથી દક્ષિણમાંથી તેમની સત્તા ઓછી થઈ, ને ઈંગ્રેજની સાથેની લડાઇમાં જય મળ્યો નહીં. વાંદેવાસના રણમાં ઇંગ્રેજ સરદાર સર આયર કૂટે લાલી તથા બુસ્સીને હરાવ્યા. ૧૭૬૦—કર્નલફોર્ડે ઉત્તર સરકારને મછલીપટણ લીધાં. ૧૭૫૯-ને સરકૂટ ૧૭૬૧ માં જીંજી તથા પાંડીચેરી પણ જીતી લીધાં. એ પ્રમાણે ફ્રેંચ સત્તા પડી ભાગી. લાલી ૧૭૬૧ માં સ્વદેશ ગયો. ત્યાં ફ્રેંચ સરકારે તેનાપર રાજ ખોયાનો આરોપ મૂકી ફાંસી દી-

ધી. ૧૭૬૧. યુરોપમાં ફ્રેંચ અને અંગ્રેજ વચ્ચે ૧૭૬૩ માં સલાહ થવાથી ઇંગ્રેજે તેમનાં પાંચ થાણાં પાછાં દીધાં. જે તેમને તાબે છે.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

બંગાળા ને મહિસુરનો વિગ્રહ. ૧૭૫૬—૧૭૬૯

બંગાળાનું રાજ્ય—પાછળ કહેવા પ્રમાણે ઔરંગઝેબના મરણ પછી ઘણાંક રાજ્ય સ્વતંત્ર થયાં હતાં. તેમાં બંગાળામાં મુર્શીદકુલીખાન નામે નવાબ સ્વતંત્ર થયો હતો. તેની રાજધાની મુર્શીદાબાદમાં હતી. તેની પાસેના કાશીમ બજાર શહેરમાં અંગ્રેજ, ફ્રેંચ ને વલંદાની કોઠીઓ હતી, ને ઇંગ્રેજનું કલકત્તા, ફ્રેન્ચનું ચંદ્રનગર તથા વલંદાનું ચીન્સુરામાં મુખ્ય સ્થળ હતું. એ નવાબ ૧૭૪૦ માં મરણ પામ્યો. તેની પછી તેના દીકરાને મારી, તેનો ભાઈ અલીવર્દીખાન બેઠો. તેને ઈંગ્રેજ સાથે સારો મેળ હતો. મરાઠાના હુમલા અટકાવવાને સારૂ કલકત્તાની આજુ બાજુ ખાઇ ખોદવાની તેણે પરવાનગી આપી હતી. એની પછી તેનો પૌત્ર સુરાજઉદૌલા ગાદીએ બેઠો ૧૭૫૬. એ મૂર્ખ ને અવિચારી હતો. ને ઈંગ્રેજની ચડતી જોઇ બળતો હતો એવામાં તેની રૈયતમાંનો એક માણસ નાસીને કલકત્તામાં ઇંગ્રેજને આશરે રહ્યો હતો, તેને ઇંગ્રેજોએ પાછો સોંપ્યો નહીં, તેથી લડાઇ જાગી. નવાબે ગુસ્સે થઈ કાસીમ બજારમાંની ઇંગ્રેજ વખારો લૂંટી. પછી ૧૭૫૬ માં કલકત્તાપર આવ્યો, કલકત્તાના કિલ્લામાંથી ઘણાં માણસ નાસી છૂટયાં ને ૧૪૬ પકડાયાં. તે બધાંને ૧૮ ચો. ફુટની અંધારી કોટડીમાં પૂર્યાં. ઉનાળાના સખ્ત તાપને લીધે, પાણી તથા પવન વગર તેમાંના ઘણાં માંણસ મરી ગયાં. નિર્દય નવાબે કેદખાનું ઉઘાડી બીજે દિવસે સવારે જોયું તો ફકત

૨૩ જણ અધમૂઆ જેવા નીકળ્યાં ને બાકીનાં મરણ પામ્યાં હતાં.

૨ વેર વાળવાની તૈયારી—૧૭૫૭—એ વાતની ખબર મદ્રાસ પહોંચતાં, કલાઇવ ને વાટસન નામે બહાદુર સરદારો કલકત્તાપર ચડયા, ને શહેર લઇ લીધું. એ વખતે નવાબ સામો થયો, પણ તેથી લાભ થશે નહીં એમ ધારી, કલાઈવે તેની સાથે સલાહ કરી કે, એક બીજાને હરકત કરવી નહીં. ૧૭૫૭. એ પ્રમાણે સલાહ થયાથી લડાઈ બંધ પડત, એવામાં કલાઈવે ફ્રેંચનું ચંદ્રનગર જીતી લીધું. તેથી નવાબ ગુસ્સે થયો, ને લડાઇની તૈયારી કરવા માંડી. આ વખતે ઇંગ્રેજોએ નવાબની જગા તેના સરદાર મીરજાફરને આપવાનો ઠરાવ કર્યો. એ કાવતરામાં કલાઇવ, વાટસન, નવાબનો ખજાનચી રાયદુર્લભ, જગતશેઠ વગેરે સામેલ થયા. તેમણે નવાબને ઉઠાડી કેટલીક સરતોએ મીરજાફરને ગાદી આપવાનું ઠરાવ્યું. એવામાં અમીચંદ નામે, નવાબનો વકીલ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે કાવતરૂં છાનું રાખવા માટે ત્રીસ લાખ રૂ. માગ્યા, પણ ચતુર કલાઇવે, ખોટો દસ્તાવેજ કરી આપી તેને શાન્ત પાડયો.

૩ પ્લાસીની લડાઇ—૧૭૫૭—એ બધું તૈયાર કર્યા પછી લશ્કર લેઇ મુર્શીદાબાદપર ચડયા. નવાબ પોતાની સેના લેઈ સામો આવ્યો. કલાઇવે પોતાને માટે ઘટાવાળી ઊંચી જગા પસંદ કરી હતી. પછી નવાબના સૈન્ય ઉપર રાત્રે અણધાર્યો છાપો માર્યો. નવાબનું લશ્કર નાસવા માંડયું ને પોતે પણ નાસી ગયો. એથી બંગાળાની સત્તા ઇંગ્રેજના હાથમાં આવી, ને તેમની ચડતી થઈ. તેને માટે એ લડાઇ પ્રખ્યાત છે. પછી કલાઈવે વેપાર સંબંધી કેટલાક હક લખાવી લેઈ, તથા ઇંગ્રેજ અમલદારોને નજરાણા બદલ પુષ્કળ પૈસો અપાવી મીરજાફરને ગાદીએ બેસાડયો.

આ વખત અમીચંદને કંઈ ન મળવાથી તે હબક ખાઈ મરણ પામ્યો. ૧૭૫૭. એ વેળા ઈંગ્રેજોને કલકત્તાની આજુબાજુનાં ૨૪ પ્રગણાંની ઉપજ લેવાનો હક, નવાબ તરફથી મળ્યો. ઈ. ૧૭૫૯ માં તે હક કલાઇવને, બક્ષીસ કર્યો. ને તેના મરણ પછી કંપનીને મળે એવો લેખ ૧૭૬૫ માં બાદશાહે કરી આપ્યો.

૪ બંગાળાનો ૧ લો ગવરનર કલાઇવ—ઈ.સ. ૧૭૫૮ માં કંપનીના ડીરેકટરોએ કલાઇવને, બંગાળાનો ૧ લો ગવર્નર નીમ્યો. આ વખતે દિલ્હીના બાદશાહ તથા ફ્રેંચ એ બેના હુમલાની ધાસ્તી હતી. પ્રથમ બાદશાહના પુત્ર શાહઆલમને, પટણા આગળ કલાઈવે હરાવીને નસાડ્યો. ને પાછળ કહેવા પ્રમાણે લાલી તથા બુસ્સીને, વાંદેવાશની લડાઈમાં હરાવી, ફ્રેંચોને પણ નરમ પાડ્યા.

મીરજાફરે નીમક હરામ થઇ ઈંગ્રેજોને કાઢવાને માટે વલંદાની મદદ માગી. એ વાતની કલાઈવને ખબર પડતાં તેણે ચીન્સુરા આગળ વલંદાના સૈન્યનો ૧૭૫૯ માં નાશ કર્યો. આ બનાવ બન્યા પછી કલાઇવ ૧૭૬૦ માં બીજીવાર સ્વદેશ ગયો, ને ત્યાં ઘણું માન પામ્યો. એના ગયા પછી બંગાળાનો કારભાર ઘણી ખરાબ રીતે ચાલ્યો. નોકરો પુષ્કળ પૈસા ભેગો કરવા લાગ્યા, ને રઇયતપર જુલમ થવા માંડ્યો. મીરજાફર પોતાની ફોજનો પગાર આપી શક્યો નહીં, તેથી તેના પૈસાદાર જમાઇ મીરકાસમને ઇંગ્રેજોએ ૧૭૬૦ માં ગાદી આપી. મીરકાસીમે તેમને બર્દવાન, મેદનાપુર, ને ચીતાગાંગ પ્રગણાં આપ્યાં.

૫ મીરકાસમ—૧૭૬૦—મીરકાસીમને ઈંગ્રેજે ગાદીએ બેસાડ્યો, પણ તે ચતુર ને સ્વતંત્ર માણસ હતો. તેણે પોતાની છાવણી મોંગીર નામે નિર્ભય સ્થળે કરી. અને લશ્કર તથા હથિઆરો વગેરેમાં સુધારા કરવા માંડ્યા. પ-

ફરી ઇંગ્રેજની તાબેદારીમાંથી છુટવાના પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો એવામાં તેને લડાઇ કરવાનું કારણ મળ્યું.

લડાઇનું કારણ ને હકીકત—શાહદારી માલનું દાણ કંપનીનું માફ હતું, ને રઇયતનું લેવાતું; પણ હમણા કંપની સાથે તેમના નોકર પણ દાણ આપવા ન લાગ્યા. તેથી નવાબની ઉપજને નુકશાન થવા લાગ્યું. આ બાબત કંપનીએ કંઇ બંદોબસ્ત નહીં કરવાથી નવાબ ગુસ્સે થયો. ને લડાઇ થઇ. એણે તમામ રૈયતનું દાણ માફ કર્યું, ને ઇંગ્રેજ માલની હોડીઓપર હલ્લો કર્યો જેથી ઇંગ્રેજ સામા થયા.

પ્રથમ પટણા ઉપર ઇંગ્રેજે હલ્લો કરી તે શહેર લીધું, પણ મીરકાસીમે પાછળથી જીતી લેઇ ૨૦૦ અંગ્રેજની કતલ કરી ૧૭૬૩. આખરે ઘેરીઆ મુકામે ઇ. સ. ૧૭૬૩ માં મોટી લડાઈ થઇ, તેમાં મેજર આદમ્સે તેને હરાવ્યો. આ વખતે નવાબની ગાદી બુઢા મીરજાફરને આપી ૧૭૬૩. મીરકાસમ નાસીને અયોધ્યાના નવાબ સુજાઉદ્દૌલા પાસે ગયો, ત્યાં દિલ્લીનો પાદશાહ શાહઆલમ પણ આવી મળ્યો. પછી એ ત્રણેની એકસંપી ફોજે પટણા ઉપર હલ્લો કર્યો. તેમાં તેઓ હાર્યા. ફરીથી મેજર મનરોએ બકસર આગળ ૧૭૬૪ માં હરાવ્યા. તેથી નવાબ તથા બાદશાહ શરણે આવ્યા, ને મીરકાસમ નાસી ગયો.

(૭) કલાઇવનો બીજીવાર કારભાર-૧૭૬૫-૧૭૬૭ કલાઇવ ૧૭૬૫ ના મે માસમાં વિલાયતથી આવ્યો. તેના આવતા અગાઉ બંગાળાના નવાબની હાર થઇ હતી, તેમ અયોધ્યાનો નવાબ અને શાહઆલમ બાદશાહ પણ તાબે થયા હતા. મીરજાફર મરી ગયો હતો ૧૭૬૫. તેની જગા તેના પુત્ર નજમદ્દૌલાને કેટલાક પૈસા લેઇને આપી હતી. કલાઇવે આવીને બે મોટાં કામ કર્યાં. દિલ્લીના બાદશાહ પા-

સેથી ફાયદેસર મુલક મેળવ્યો. (૨) નોકરોનું અંધેર મટાડ્યું. પ્રથમ તે કલકત્તેથી અલહાબાદ ગયો ને અયોધ્યાના નવાબને તેનો મુલક ૫૦ લાખ રૂ. લેઇ પાછો આપ્યો.

એ વખતે બંગાળા, બહાર ને ઓઢિઆની વસુલાત લેવાનો સંપૂર્ણ અધિકાર, દિલ્હીના શાહે કંપનીને આપ્યો. ઉત્તર સરકારની વસુલાત પણ મળી, ને તે બદલ ૩૦ લાખ રૂ. ખંડણી દાખલ બાદશાહને ભરવા એમ ઠર્યું. એ પ્રમાણે એ પ્રાંતોમાં બે રાજ્યની સત્તા શરૂ થઇ. વસુલાતનું કામ કંપની કરે, અને ફોજદારી વગેરેના અધિકાર નવાબ ચલાવે.

(૮) **ક્લાઇવનું છેલ્લીવારનું સ્વદેશ જવું**—મુલક મેળવ્યા પછી તેણે મુલ્કી તથા લશ્કરી ખાતામાં સુધારો કર્યો. નોકરોના પગાર વધારી લાંચ લેતા અટકાવ્યા, ને સિપાઇઓનું બેવડું ભાથું બંધ કર્યું. એ પ્રમાણે શાંતિ કરીને તે ઇ. સ. ૧૭૬૭ માં છેલ્લીવારનો સ્વદેશ ગયો, ત્યાં એને ઘણું માન મળ્યું. પાછળથી એના દુશ્મનોએ તેનાપર કામ ચલાવ્યું. તેમાં તે જીત્યો. પણ આપઘાત કરી ૧૭૭૪ માં મરણ પામ્યો. એ ખરેખરો શૂરવીર, હીંમતવાન, ને ચતુર સરદાર હતો. હિંદમાં કર્ણાટક અને બંગાળાની જીત મેળવી ઇંગ્રેજી રાજ્યનો મજબુત પાયો નાંખનાર એ હતો.

મહિસુર વિગ્રહ ૧ લો ૧૭૬૭—૧૭૬૯.

હૈદર અલી—મહિસુરમાં વિજયનગરના રાજાનો હિંદુ વંશ રાજ્ય કરતો હતો. હાલમાં રાજા નબળો હોવાથી બધી સત્તા નંદરાજ નામે પ્રધાનના હાથમાં હતી. તેની ફોજમાં ફતેહમહમદ કરીને પંજાબી ૪૦૦ર નાયક હતો. એ લડાઇમાં મરાયા પછી તેનો મોટો પુત્ર શાબાસ નોકર રહ્યો. એના નાના ભાઇનું નામ હૈદર હતું. પાછળથી તે પણ નોકર રહ્યો. ને પરાક્રમ કરી મોટી પદવી પામ્યો. ઇ. સ. ૧૭૬૧ માં તેણે નંદરાય તથા રાજાને ઉઠાડી ગાદી લીધી.

ને પછી બેદનુર તથા કાલીકટ લેઈ ઈંગ્રેજી સરહદ ઉપર આવ્યો. જેથી અંગ્રેજોને તેનું બળ અટકાવવાની જરૂર પડી. ચંગામ, ત્રીનોમાલી ને અંબૂર આગળ ઈ. સ. ૧૭૬૭ માં કર્નલ સ્મીથ સાહેબે તેને હરાવ્યો, ને ઈ. સ. ૧૭૬૯ માં સલાહ થઈ કે એકબીજાનો મુલક પાછો આપવો તથા સંકટ વખતે મદદ કરવી.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

(૧) ક્લાઇવના ગયા પછી પાંચ વર્ષ સુધીમાં કંઇ જાણવા લાયક બનાવ, હૈદરની લડાઈ સિવાય બન્યો નથી. ઈ. સ. ૧૭૭૦ માં ઓરિઆમાં દુકાળ પડવાથી ઘણાં માણસ મુઆં. કંપનીના દેશી ઇજારદારો તેમ અંગ્રેજ અધિકારીઓ પૈસા મેળવવા માટે કેટલાંક અઘટિત કામ કરતા. ઈ. સ. ૧૭૭૨ માં કૌંસીલનો વડો મેમ્બર વાર્નહેસ્ટીંગ્સ ગવર્નર નીમાયો. એ હિંદુસ્તાનમાં જુનો નોકર હતો. તેણે ક્લાઇવની પાયો નાંખેલી ઇમારત સારી રીતે ચણી. વસુલાત ખાતામાંથી દેશી કારભારીઓને બાતલ કરી, ઈંગ્રેજી અમલદારો રાખ્યા. તેમને કલેક્ટર કહેતા. ન્યાય ખાતામાં તથા પોલીસ ખાતામાં તેણે સુધારા કર્યા. સને ૧૭૭૪ સુધી તે બંગાળાનો ગવર્નર હતો, પણ પાર્લામેંટના કરેલા ૧૭૭૩ ના રેગ્યુલેટીંગ આકટના ધારાથી બંગાળાનો ૧ લો ગવર્નર જનરલ કહેવાયો; તેને મદદ કરવાને મી. બાર્વેલ, મી. ફ્રાન્સીસ, જનરલ ક્લેવરીંગ, અને કર્નલ મોન્સન, એ ચાર જણની કૌંસીલ નીમી; ગવરનર જનરલની સત્તા મુંબઈ અને મદ્રાસના ગવર્નરો ઉપર ચાલે; કલકત્તામાં નવી અદાલત સ્થાપી; એ પ્રમાણે ધારો થયો. કૌંસીલમાં બાર્વેલ સિવાયના ત્રણ મેમ્બરોના સામા થવાથી, તથા ડીરેક્ટરોની

ઉપરા ઉપરી નાણાં માગણીને લીધે તેણે કરેલાં કેટલાંક અ-
ઘટિત કામથી તે નીંદાયો.

(૨) ઉપજ વધારવાના અયોગ્ય કામ. (૧)બંગા-
ળાના નવાબને જે પેન્શન મળતું, તેમાંથી ઘટાડો કરી ૧૬.
લાખ રૂ. બચાવ્યા. (૨) કોરા તથા અલાહાબાદ પ્રાંત કલા-
ઈવે દિલ્લીના બાદશાહને દીધા હતા, તે તેની પાસેથી ખું-
ચી લીધા, કેમકે તે મરાઠાના કબજામાં હતો. એ પ્રાંતો
૫૦ લાખ રૂ. લેઈ અયોધ્યાના નવાબને વેચ્યા. (૩) બં-
ગાળા, બહાર વગેરે પ્રાંતોની ઉપજ લેવા બદલ બાદશાહને
૩૦ લાખ રૂ. ખંડણી ભરવી પડતી તે બંધ કરી (૪)
અયોધ્યાના નવાબને રોહિલા લોકો નડતા હતા, તેમને મારી
કાઢવાને ઠરાવ પ્રમાણે મદદ કરવી પડી, એમાં ઘણું ખર્ચ
થયું. એ કામમાં તેના ત્રણ સામાવાળીઆ ઉલટા હતા.
(૫) નાણાની તંગી મટાડવાના ઈરાદાથી કાશીના રાજા
પાસેથી તથા અયોધ્યાની બેગમ પાસેથી પૈસા કઢાવ્યા.
કાશી પ્રગણાને પેટે ત્યાંના રાજા ચૈયતસિંગ પાસેથી ૨૨ા
લાખ રૂ. ખંડણી મળતી એ પ્રાંત ૧૭૭૫ માં અયોધ્યા-
ના નવાબ અસાફઉદૌલાએ આપ્યો હતો. હેસ્ટીંગ્સે તેની
પાસે વધારે પૈસા માગ્યા, તેથી તે સામો થયો. તેને ૧૭૮૨
માં હરાવી નસાડયો. પછી વધારે ખંડણી ઠરાવીને તેના
ભત્રિજાને ગાદી આપી. (૬) ચૈયતસિંગને મદદ કરવાનું
તહોમત મૂકી અયોધ્યાની બેગમનો દંડ કર્યો તે તેણે આ-
પવાની ના પાડવાથી, જુલમ કરી નાણાં મેળવ્યાં. એ પ્ર-
માણે તેણે કેટલાંક ગેર વ્યાજબી કામ કર્યા.

(૩) ૧ લો મરાઠા વીગ્રહ—૧૭૭૫-૧૭૮૨.-પુનાની
ગાદી માટે પાછળ કહેવા પ્રમાણે તકરાર ચાલી હતી. તે-
માંના એક ઉમેદવાર રઘુનાથરાવને મદદ કરવાનું મુંબાઇ
સરકારે ધાર્યું, ને તેના બદલામાં સાષ્ટી વગેરે બેટ લેવાની,

સુરત મુકામે, રાઘોબા સાથે સલાહ કરી ૧૭૭૫; પણ કલકત્તા સરકારને એ વાત પસંદ નહિ પડવાથી તેમણે ખરા હકદાર માધવરાવને મદદ કરવાનું લખ્યું, ને પુરંદર મુકામે ૧૭૭૬ સલાહ કરી. મુંબઇથી સૈન્ય નીકળી ચુક્યું. ને કલકત્તાનું સૈન્ય રસ્તામાં હતું. પાછળથી માલમ પડયું કે ફ્રેંચ ફોજ રાખી મરેઠા લશ્કર તૈયાર કરે છે. એથી કલકત્તા સરકારે મુંબાઇ સરકારનો આગલો ઠરાવ બહાલ રાખ્યો. પણ એવામાં મુંબઇના લશ્કરની પુના આગળ ૧૭૭૯ માં હાર થઇ, ને તેણે વારગામ મુકામે નામોશી ભરેલા કરાર કબૂલ કર્યા. બંગાળાનું લશ્કર હજુ આવી પહોંચ્યું નહોતું. તેથી હેસ્ટીંગ્સે તે ટુકડીના ઉપરી લેસ્લીને પાછો બોલાવી તેની જગાએ કર્નલ ગોડર્ડને મોકલ્યો. તેણે સન ૧૭૮૦ સુરત તથા અમદાવાદ લીધાં. ને મરેઠાને હરાવ્યા. આખરે સાલબાઇ મુકામે સન ૧૭૮૨ માં સલાહ થવાથી પહેલો ઝઘડો પતી ગયો. આ વખતમાં કપ્તાન પોપ્હામે ગ્વાલીયર ગઢ જીતી લીધો હતો. ૧૭૮૦.

(૪) **બીજો મહિસુર વિગ્રહ—૧૭૮૦—૧૭૮૪** હૈદર ઉપર મરાઠા ૧૭૭૨ માં ચઢી આવ્યા, ત્યારે તેને ઇંગ્રેજે મદદ ન કરી તથા માહીની થડમાં તેનો કેટલોક મુલક દબાવ્યો. એવાં બહાનાં કાઢી, હૈદરે બીજો વિગ્રહ આરંભ્યો. પ્રથમ ૧૭૮૦ માં કર્નલબેલી સાહેબ પેરામબોકમ આગળ હાર્યો, ને સર આયરકૂટ ૧૭૮૧ માં ચીલામ્બ્રમ આગળ હાર્યો; પણ પાછળથી કૂટે પોર્ટોનોવો; પોલીલોર, ને શોલીંગર આગળ ૧૭૮૧ માં તથા પનીઆની આગળ ૧૭૮૨ માં હૈદરનો પરાભાવ કર્યો. એવામાં ૧૭૮૨ માં ચિતુરમાં તેનું મરણ થયું. તેની પછી તેના પુત્ર ટીપુએ લડાઇ જારી રાખી, પણ આખરે કંઇ ન ચાલવાથી ૧૭૮૪ માં મેંગલોર મુકામે સલાહ કરી. તેથી એક બીજાનું લીધેલું પાછું

મળ્યું. ને બીજો ઝઘડો પૂરો થયો.

(૫) **કારભારનો અંત**—હેસ્ટીંગ્સના વખતમાં કલકત્તાના નંદકુમાર નામે બ્રાહ્મણે તેનાપર ફરિયાદ માંડી હતી. પણ પાછળથી તે બ્રાહ્મણે ખોટો લેખ બનાવેલો માલમ પડવાથી, તેને ફાંસી દીધી ૧૭૭૫. તે ૧૭૮૧ માં સ્વદેશ ગયો. ત્યાં કાશીના રાજા સંબંધી તથા અયોધ્યાની બેગમો વગેરેના કામ સંબંધી તેનાપર બર્ક સાહેબે તહોમત મુક્યાં. સન ૧૭૮૮ થી ૭ વર્ષ સુધી તપાસ થઈ તેમાં ઘણું ખર્ચ કરીને છુટયો. ડીરેકટરોએ પાછળથી તેને સારી મદદ આપી હતી. તે ૧૭૫૦ થી ૧૮ વર્ષની ઉમ્મરે હિંદુસ્તાનમાં નોકર રહ્યો હતો.

(૬) **પીટનું બીલ**—હિંદુસ્તાનના કારભાર સંબંધી વિલાયતમાં વારંવાર ચર્ચા થતી. સન ૧૭૮૩ માં ફોક્સ નામના પ્રધાને એક બીલ મુક્યું. કંપનીએ વેપારનું કામ કરવું. અને રાજ્યકારભાર પાર્લમેંટ ચલાવે. એવી તે બીલની મતલબ હતી, પણ તે મંજુર થયું નહીં. ત્યારપછી ૧૭૮૪ માં પીટ્ટ નામના પ્રધાને બીલ મૂક્યું. તેમાં એ મતલબ હતી કે, કંપનીના ૨૪ ડીરેકટરોને માથે ત્રણ માણસની છૂપી કમીટી નીમવી. તથા તે બધાને માથે ૭ માણસની એક કમીટી નીમવી. (૨) કલકત્તાની કૌંસીલમાંજ ૪ ને બદલે ત્રણ સભાસદ રાખવા. ને મુંબઇ તથા મદ્રાસ માટે પણ કૌંસીલ ઠરાવવી. એ બીલ મંજુર થયું.

લાર્ડ કાર્નવાલીસ—૧૭૮૬—૧૭૯૩.

હેસ્ટીંગ્સના ગયા પછી ૨૦ માસ સુધી મેકફર્સન સાહેબે કામ ચલાવ્યું. પછી ૧૭૮૬ માં કાર્નવાલીસ આવ્યો. તેના વખતમાં મુખ્ય બે બનાવ બન્યા.

૧ જમાબંધીનો સુધારો—હેસ્ટીંગ્સે વસુલાત ખાતામાં સુધારો કર્યો હતો તે કામ, કાર્નવાલીસે પૂરૂં કર્યું. તે

ણે જમાબંદીના ત્રણ નિયમ બાંધ્યા (૧) મોટા જમીનદારોએ પોતાના તાબાની જમીનનો કુલ આંકડો સરકારમાં ભરવો. (૨) લોકોએ પોતાના ગામની કુલ ઉપજનો આંકડો સરકારમાં ભરવો. (૩) પ્રત્યેક ખેડુતે પોતાની જમીનને માટે ઠરાવેલી વિઘોટી ભરવી, પહેલી રીત બંગાળામાં ને ત્રીજી મદ્રાસ તથા મુંબાઇ ઇલાકામાં ચાલે છે.

૨ ત્રીજો મહિસુર વિગ્રહ—૧૭૯૦—ઈંગ્રેજના મિત્ર ત્રાવણકોરના રાજા ઉપર ટીપુએ ચડાઇ કરી તેથી ઇંગ્રેજ ગુસ્સે થયા, ને ઇંગ્રેજોએ નીજામને પોતાના મિત્રનાં નામ લખી આપ્યાં તેમાં ટીપુનું નામ નહોતું તેથી ટીપુને બહાનું જડયું. કાર્નવાલીસ પંડે લડવા ગયો. શીમોગા, અને અરીકેરા આગળ ૧૭૯૧ માં લડાઇ થઈ, તેમાં ટીપુ હાર્યો. ઇંગ્રેજે બેંગલોર તથા નંદીદુર્ગ જીતી લીધાં. પછી ૧૭૯૨ માં શ્રીરંગપટ્ટણ આગળ જબરી લડાઇ થઇ તેમાં ટીપુની હાર થઇ, ને તેણે સલાહનું કહેણ મોકલ્યું. કાર્નવાલીસે સલાહ કરી કે, ટીપુએ પોતાનું અડધું રાજ ઇંગ્રેજ, મરેઠા, વગેરેને આપવું, તથા લડાઇના ખરચ બદલ ૩ કરોડ રૂ. આપવા-એ પ્રમાણે મહિસુરનો ઝઘડો પત્યો. ૧૭૯૨—

(૩) કાર્નવાલીસ ૧૭૯૩ માં સ્વદેશ ગયો. હિંદમાં આવેલા અમીરોમાં તે પહેલો હતો. ૧૭૫૮ માં વીશ વર્ષની ઉમ્મરે હિંદમાં નોકર રહ્યો હતો. તેણે બંગાળા. મદ્રાસ ને મુંબાઇનાં કામ જૂદાં પાડયાં, વસુલાતને ન્યાયખાતાં જુદાં પાડયાં, તથા કલકત્તામાં હાઇકોર્ટ સ્થાપી.

સર જાન શોર ૧૭૯૩—૧૭૯૮.

(૧) એ ૧૭૯૩ માં આવ્યો, તેનો વિચાર એવો હતો કે દેશી રજવાડામાં હાથ ન ઘાલતાં, સલાહ સાંતીથી કારભાર ચલાવવો, તેણે દેશી રાજાઓને મદદ દીધી નહીં. તેથી નીજામે સીકંદ્રાબાદની છાવણી ઉઠાવી લીધી, તથા

ફ્રેંચ સરદાર રાખી કવાયત શીખવવા માંડી.

(૨) કર્ણાટકનો નવાબ મહમદઅલી ૧૭૯૫ માં મ-રણ પામ્યો. તેના પુત્રને ઇંગ્રજે ગાદી આપી, પણ તે બ-રાબર ચલાવી શક્યો નહીં, તેથી આગળ જતાં ૧૮૦૧ માં તેનું રાજ લેઇ લીધું. તેમ અયોધ્યાનો નવાબ અસોફુદૌ-લા ૧૭૯૭ માં મુઓ. તેની પાછળ ગાદીની તકરાર પડી. અંગ્રેજે મરનારના ભાઇ સાદતઅલીને ગાદી આપી. ને બી-જા ઉમેદવાર વજીરઅલીને કેદ કર્યો. એ પ્રમાણે કારભાર કરી, તે ઇ. સ. ૧૭૯૮ માં સ્વદેશ ગયો.

લાર્ડ વેલ્સલી ૧૭૯૮—૧૮૦૫.

(૧) એને મોર્નીંગ્ટન પણ કહે છે. તે ૧૭૯૮ માં આવ્યો. તેનો વિચાર એવો હતો કે દેશી રાજ્યોને તાબે ક-રી, ઇંગ્રેજી સત્તાઓમાં વધારો કરવો. આગલા ગવર્નરના વખતમાં દેશી રાજાઓને મદદ મળી નહીં, તેથી નીજામ, ટીપુ, મરેઠા વગેરે ફ્રેંચ ફોજ રાખી મરજી મુજબ વરતતા હતા. વેલ્સલીએ બધાને તાબે કરવાનો ઠરાવ કર્યો, પ્રથમ નીજામ સાથે સલાહ કરી પક્ષમાં લીધો. ને તેના રાજ્યમાંથી ફ્રેંચોને કઢાવ્યા. ૧૭૯૮.

(૨) **મહિસુરનો ૪ થો વિગ્રહ**—શ્રીરંગપટણની સ-લાહ થયા પછી ટીપુ વધારે ક્રોધે ભરાયો હતો. તે ફ્રેંચ ત-થા અફ્ઘાનો જોડે કાગળ લખી, ઇંગ્રેજ સામે થવાની તૈ-યારી કરતો હતો. આ બાબત વેલ્સલીએ જવાબ માગ્યો, પણ તેણે ઉત્તર નહીં આપવાથી લડાઇ થઇ. માલવેલી આ-ગળ હારીસે, સીડાસુર આગળ સ્ટુઅર્ટે; ને શ્રીરંગપટણ આગળ જનરલ બેયર્ડે ૧૭૯૯ માં તેનો પરાભવ કર્યો. ટીપુ રણમાં પડયો ને મહિસૂરના વિગ્રહનો અંત આવ્યો.

(૩) **ટીપુના રાજની વહેંચણ**—ટીપુનું રાજ ત્રણ ભાગે વહેંચાયું. (૧) શ્રીરંગપટણ અને આજુબાજુનો ભા-

ગ ઈંગ્રેજે રાખ્યો. (૨) મહિસુરનો ભાગ, આગલા હિંદુરાજાના વંશજને ગાદીએ બેસાડી આપ્યો. (૩) બાકીનો ભાગ નીજામ, મરેઠા વગેરે મદદગાર રાજાઓને મળ્યો. કર્નલ વેલ્સલી (ગવર્નરનો ભાઇ) એ શ્રીરંગપટણમાં રહી સારી રીતે રાજ્ય ચલાવ્યું. ટીપુના બે પુત્રોને વેલોરમાં કેદ કર્યા. પાછળથી કલકતે મોકલ્યા હતા.

(૪) ઇ. સ. ૧૮૦૦ માં સુરતના નવાબને પેન્શન બાંધી આપી, સુરત તથા તેની આજુબાજુનાં ગામ કબજે કર્યા; તેમ અયોધ્યાનો નવાબ પોતાની ખંડણીનો આંકડો બરાબર ભરતો નહીં, તેથી તેની પાસેથી ઇ. સ. ૧૮૦૧માં લખનોરનો કરાર લખાવી લેઇ હમેશને માટે વાયવ્ય પ્રાંત લીધા.

(૫) **બીજો મરાઠા વિગ્રહ**—૧૮૦૩-ટીપુના વિગ્રહમાં મરાઠાએ, જોઇએ તેવી મદદ આપી નહોતી. તેમનાં આ વેળા પાંચ મોટાં રાજ્ય હતાં. પેશ્વા, સીંધીયા, હોલકર, ગાયકવાડ ને ભોંસલા. બધામાં વડો, પેશ્વા હતો પણ તેની સત્તા બરાબર ચાલતી નહોતી. હોલકરે તેનાપર ૧૮૦૧ માં ચડાઇ કરીને નસાડયો. તેથી તે ઇંગ્રેજને શરણે ગયો. ઇંગ્રેજે તેની સાથે વસઇ મુકામે ૧૮૦૨ માં સલાહ કરી કે પેશ્વાના ખરચે પુનામાં ઇંગ્રેજી સૈન્ય રહે, ને બીજા રાજ્ય સાથેના વાંધા ઇંગ્રેજ મારફત પતવવા. પછી પેશ્વાને ગાદીએ બેસાડયો. પણ એ સલાહથી સીંધીઆ તથા ભોંસલે નારાજ થયા. ને તેમણે ઇંગ્રેજની સાથે લડાઇ કરી, તેને મરાઠી બીજો વિગ્રહ કહે છે.

૧ **લડાઇની હકીકત**—પ્રથમ આર્થર વેલ્સલીએ અસાઇ તથા આર્ગામ આગળ સન. ૧૮૦૩ માં બંને મરાઠા રાજાને હરાવ્યા, ને અહમદનગર લીધું; તેમ લોર્ડ લેક

દિલ્હી અને લાસવારી આગળ સીંધીઆને સન ૧૮૦૩ માં હરાવીને દિલ્હી તથા આગ્રા લીધાં. દિલ્હીના આંધળાશાહને આ વખત છોડાવ્યો પછી સીંધીઆ તથા ભોંસલાએ હાર થવાથી, સલાહના કહેણુ મોકલ્યાં, તેથી ઇંગ્રેજે સલાહ કરી. સીંધીઆ સાથે સીરજીઅંજે ગામ આગળ ૧૮૦૩ માં સલાહ થઈ કે; ગંગાજમના વચ્ચેનો દુઆબ તથા બીજો કેટલોક ભાગ ઇંગ્રેજને આપવો, ને પડોશનાં રાજ્ય વચ્ચેના કજીઆ અંગ્રેજ મારફત પતવવા. ભોંસલા સાથે દેવગામ આગળ ઇ. સ. ૧૮૦૩ માં સલાહ થઈ કે. કટક બાલાસોર વગેરે ઇંગ્રેજને આપવાં. બીજી યુરોપ પ્રજાને રાખવી નહીં, અને પડોશી રાજ્યના વાંધા ઇંગ્રેજ મારફત પતાવવા. એ પ્રમાણે બંને તાબે થયા.

૭ **હોલકર**—એ તાબે થયો નહોતો. એણે સીખ, તથા ભરતપુરના રાજા વગેરેને ઉશ્કેર્યા, ને ઇંગ્રેજને પાંશરો જવાબ દીધો નહીં. તેથી તેની સાથે લડાઈ થઇ. પ્રથમ મોન્સનની હાર થઇ, પણ પાછળથી તેણે તથા જનરલ ફ્રેજરે મળીને દીગ આગળ ઇ. સ. ૧૮૦૪માં હરાવ્યો. ભરતપુરના રાજાએ હોલકરને આશરો દીધો હતો, માટે લોર્ડ લેકે તે ગઢ ઘેર્યો. પણ જીતાયો નહીં. ૧૮૦૫. તેથી તે રાજાની સાથે સલાહ કરી. લોર્ડ લેકે ઇ. સ. ૧૮૦૪માં ફરૂકાબાદ આગળ હોલકરને હરાવ્યો. પરંતુ તે તાબે થયો નહીં એ પ્રમાણે વેલ્સલી સાહેબે વાયવ્ય પ્રાંત, પૂના, મહિસુર વગેરે જીતીને, ઇંગ્રેજી રાજ્યનો વિસ્તાર વધાર્યો, ને પોતાની ધારણા પાર પાડી. તે ૧૮૦૫ માં સ્વદેશ ગયો. તેની સાથે તેનો ભાઈ આર્થર વેલ્સલી (ડયુક ઓફ વેલીંગ્ટન) પણ ગયો.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

લોર્ડ કાર્નવાલીસ બીજીવાર—૧૮૦૫—૧૮૦૫

વેલ્સલીના ગયા પછી કાર્નવાલિસ બીજીવાર ગવર્નર જનરલના હોદ્દાપર આવ્યો; પણ તેનાથી ઝાઝી મુદત ભોગવટો થયો નહીં, કેમકે લોર્ડ લેકને મળવા જતાં ગાજીપુર આગળ ૧૮૦૫ માં મરણ પામ્યો. તેની જગા કૌંસીલના મુખ્ય મેમ્બર સર જ્યોર્જ બાર્લોને મળી.

સર જયોર્જ બાર્લો—૧૮૦૫—૧૮૦૭ એણે સલાહ શાંતીથી રાજ ચલાવ્યું. હોલ્કર આ વખતે સીખ રાજાની મદદ માટે ગયો હતો, પણ મદદ ન મળવાથી તેણે ૧૮૦૫ માં ઈંગ્રેજ સાથે સલાહ કરી. તેમ સીંધીઆએ પણ એજ સાલમાં ફરી સલાહ કરી. વેલોરના સિપાઇઓએ ટીપુના કુંવરોની શીખવણીથી બંડ ઉઠાવ્યું. તે ગીલેસ્પીએ ઇ. સ. ૧૮૦૬ માં સમાવ્યું. ટીપુના કુંવરને ત્યાંથી કલકતે મોકલ્યા. દેશી રાજાઓને મદદ ન આપવાથી તેઓ નાખુશ થયા. બાર્લો ઇ. સ. ૧૮૦૭ માં સ્વદેશ ગયો.

લોર્ડ મીન્ટો ૧૮૦૭--૧૮૧૩.

તેણે વેલ્સલીનું જીતેલું રાજ્ય આબાદ કર્યું તેના વખતમાં ફ્રેંચના મારીસ, બુર્બોન બેટ મળ્યા, જાવા પણ તેણે જીત્યો. ૧૮૦૯. આ વખતે રશિયન સરકારની બીકથી, સરહદનાં રાજ્યો સાથે સલાહ કરવાને વકીલો મોકલ્યા. પંજાબમાં મેટકાફ, અફઘાનિસ્તાનમાં એલ્ફીન્સ્ટન ને ઇરાનમાં માલ્કમ ગયો. એના વખતમાં કંપનીના પટામાં ૧૮૧૩ માં ફેરફાર થયો. કંપનીને ચીનનો પટો આપ્યો તથા હિંદના વેપારની છૂટ બધા ઇંગ્રેજોને આપી. તે ૧૮૧૩ માં સ્વદેશ ગયો.

લોર્ડહેસ્ટીંગ્સ(મોઇરો)-૧૮૧૪-૧૮૨૩—એ ૧૮૧૪

માં કલકતે આવ્યો તેના વખતમાં ત્રણ મોટા બનાવ બ-
ન્યા. (૧) નેપાળ સાથે વિગ્રહ, (૨) પીંઢારી વિગ્રહ. (૩)છે-
લ્લા મરાઠી વિગ્રહ.

૧ ગુર્ખાની લડાઇ—ચૌદમા સૈકામાં કનોજનું રાજ
તૂટયું, તે વારે તેમાંની એક શાખાએ નેપાળમાં રાજ સ્થા-
પ્યું હતું. ૧૭૬૭—એમણે સરહદપરનો કેટલોક ઈંગ્રેજી મુ-
લક દબાવ્યો ને ઈંગ્રેજી લશ્કરને નુકશાન કર્યું, તેથી લડા-
ઈ કરવાની જરૂર પડી. પ્રખ્યાત સરદાર ઓક્ટરલોનીને
આગેવાન કર્યો ને તેની સાથે ગીલેસ્પી, વુડ, માર્લી વગેરે
સરદારો મોકલ્યા. પ્રથમ ગીલેસ્પીને જય ન મળ્યો.

પણ ઓકટરલોનીએ નલગઢ લીધો ૧૮૧૪-પછી ત્રણ
મોટી લડાઈ થઇ. મલુન આગળ ૧૮૧૫, મકવાનપુર આગળ
૧૮૧૬, ને હરિહર આગળ ૧૮૧૬ માં ગુર્ખા હાર્યા. છેવટે
સરહદપરનો કેટલોક મૂલક આપી ૧૮૧૬ માં તેમણે સ-
લાહ કરી.

૨ પીંઢારી વીગ્રહ—એ, એક જાતના લૂટારા હતા.
તેમનામાં ઘણી જાતો એકઠી થઇ હતી, તેમના ૩ મુખ્ય
સરદાર હતા. અમીરખાન, કરીમખાન ને ચીતુ. તેઓનું ર-
હેઠાણ મધ્યહિંદમાં હતું, પણ ત્યાંથી ઘણે દૂર જતા. હેસ્ટીં-
ગ્સે સવા લાખ માણસનું લશ્કર તેમના નાશ માટે, જૂદે
જૂદે ઠેકાણે રાખ્યું, આખરે તેઓ શરણે આવ્યા. અમીર-
ખાનને ટાંકસંસ્થાનની જાગીર આપી; કરીમખાન, ગોરખ-
પુરમાં ગયો; ને ચીતુના વાઘે પ્રાણ લીધા. એમાં સર જાન
માલ્કમે સારી મદદ કરી હતી. ૧૮૧૭.

૩ મરાઠી છેલ્લો વીગ્રહ—એ વખતે પેશ્વા, હો-
લ્કર ને ભોંસલાએ લડાઈ આરંભી (૧) પેશ્વા વિષે—વસ-
ઇની સલાહ થયા પછી પેશ્વા બાજીરાવ, ઇંગ્રેજ સામે છ-
ાને કાવતરાં કરતો. તેને ત્રીંબકજી નામે ખરાબ મંત્રી હતો.

ગાયકવાડે નાણાં સંબંધી હિસાબ કરવાને ગંગાધર શાસ્ત્રીને પુને મોકલ્યો. તેનું ત્રીંબકજીએ ૧૮૧૫ માં પંઢરપુરમાં ખુન કરાવ્યું પછી ઈંગ્રેજે ત્રીંબકજીને પકડી કેદ કર્યો ને પેશ્વા સાથે ૧૮૧૭માં સલાહ કરી. તોપણ તે શાન્ત થયો નહીં. તેણે ઇ.સ. ૧૮૧૭માં ઈંગ્રેજ રેસીડંટ એલ્ફીન્સ્ટનના બંગલાપર હલ્લો કર્યો. તેથી ઇંગ્રેજી લશ્કર લડવાને આવ્યું. ખડકી અને કોરેગામ આગળ ૧૮૧૭ માં તથા આષ્ટી આગળ ૧૮૧૮માં જનરલ સ્મીથે પેશ્વાને હરાવ્યો. બાજીરાવનો પ્રખ્યાત સરદાર બાપુગોખલે મરાવાથી, તે રણભૂમિમાંથી નાઠો પણ આખરે માલ્કમને શરણે આવ્યો. ઈંગ્રેજે તેને આઠલાખ રૂ—નું પેન્શન બાંધી આપી, બીઠુરમાં રાખ્યો. ને પુનાનું રાજ્ય જીતી લેઇ બીજા શાહુના કુંવર બાળાસાહેબને ઈંગ્રેજના આશરાનીચે સતારાની ગાદીએ બેસાડ્યો. ઇ. સ. ૧૮૧૮.

૨ **ભોંસલા**—નાગપુરમાં પરસાજી કરીને ગાંડા જેવો રાજા હતો, ને આપા સાહેબ કારભાર કરતો. પરસાજીને મારી, તે ૧૮૧૭ માં ગાદીએ બેઠો, ને ઈંગ્રેજી સૈન્ય પોતાના રાજમાં રાખી તેણે સલાહ કરી. પાછળથી તેણે ઈંગ્રેજી રેસીડંટ જેન્કીન્સન ઉપર હલ્લો કર્યો, તેથી ઈંગ્રેજે તેને જબલપુર તથા નાગપુર આગળ ઈ. સ. ૧૮૧૭ માં હરાવીને સીતાબલ્દીની છાવણીનું રક્ષણ કર્યું. આપા સાહેબ નાઠો, ને તેની જગાએ બીજા રઘુજીને બેસાડ્યો. તે ઈ. સ. ૧૮૫૩ માં અપુત્ર મરણ પામવાથી તેનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું.

(૩) **હોલકર**—જશવંતરાવ ૧૮૧૧ માં મુઓ. તેની સ્ત્રી તુલશીબાઈએ પોતાના પુત્ર મલાવરાવને ગાદીએ બેસાડી, કારભાર કરવા માંડ્યો. તેની મરજી ઇંગ્રેજો સાથે સલાહ રાખવાની હતી, પણ તેના સરદારો વિરૂદ્ધ હતા. તેમણે તુલશીબાઈને મારી નાંખી ઇંગ્રેજ સામે લડાઈ જોડી. ઇંગ્રેજ સરદાર સરટામસ હીસ્લોપે, મહીદપુર આગળ હોલ્કરના

બસ્કરને હરાવ્યું. ૧૭૧૯-પછી સરદારોએ કેટલોક મુલક આપી ૧૮૧૭ માં મંદેસર આગળ સુલાહ કરી. એ પ્રમાણે છેલ્લા મરાઠા વિગ્રહનો અંત આવ્યો. હેસ્ટીંગ્સના વખતમાં ફ્રેંચ, ડચ વગેરેનાં થાણાં પાછાં આપ્યાં. ઈ. સ. ૧૮૧૯ માં સીંગાપુર મળ્યું, કેળવણી વધી, વર્ત્તમાન પત્ર નીકળ્યાં, ને કેટલાક સુધારા થયા. હેસ્ટીંગ્સ ૧૮૨૩ માં સ્વદેશ ગયો.

આમ્હર્સ્ટ ૧૮૨૩--૧૮૨૮

આમ્હર્સ્ટ આવતા પહેલાં મી. આદમ્સે કેટલાક દહાડા કામ ચલાવ્યું. પછી આમ્હર્સ્ટ આવ્યો. તેના વખતમાં બે મોટા બનાવ બન્યા.

૧ **બ્રહ્મી વિગ્રહ**—એ બૌદ્ધ ધર્મી રાજ્યનો ઉદય ઈ. સ. ૧૭૫૦ માં, આલોમ્પ્રા નામે સરદારે કર્યો. તેણે આવામાં ગાદી કરી. આજુબાજુનો મુલક જીતવા માંડયો, ને રાજ્ય વધાર્યું. હાલના રાજાએ શાહપુરી બેટનું ઈંગ્રેજી થાણું ઉઠાડી મૂક્યું, ઈંગ્રેજી મુલકમાં નુકશાન કર્યું, અને ઈંગ્રેજના મિત્ર કાચરના રાજા ઉપર ચડાઈ કરી. એથી ઈંગ્રેજોને લડાઈ કરવા જરૂર પડી. રંગુન, પ્રોમ ને પગામ આગળ સર આર્ચીબાલ્ડકેમ્પબેલ નામે સરદારે તેમને હરાવ્યા. બ્રહ્મી લોકો કાષ્ટકોટથી લડતા. મહાબાંદુલા ને નરકાધિપતિ નામે તેમના પ્રખ્યાત સરદાર હતા. તે બધા ૧૮૨૫ માં હાર્યા. ને આખરે તેમણે લડાઈનું ખરચ તથા આસામ, કચ્છર, ટીનાસરીમ વગેરે પ્રાંત આપી, યાંદાબો ગામમાં સલાહ કરી. ૧૮૨૬.

૨ **ભરતપુરનો ઘેરો**—ત્યાંનો રાજા ઈ. સ. ૧૮૨૫માં મુઓ. તેના પછી તેનો પુત્ર બળવંતસિંહ બેઠો. પણ તેને ઉઠાડી તેનો પિત્રાઈ દૂર્જનસાલ બેઠો. તેથી ઈંગ્રેજે ખરા વારસનો પક્ષ કરી, ભરતપુરને ઘેર્યું. કોમ્બરમીયર નામે બુ-

બહાદુર સરદારે ભરતપુરનો ગઢ જીતી લીધો, ને ઇ. સ. ૧૮૦૫ માં લોર્ડ લેકને મળેલી નામોશી ટાળી. ૧૮૨૭. આ મ્હર્સ્ટ ઇ. સ. ૧૮૨૮ માં સ્વદેશ ગયો.

લાર્ડવુલીયમ બેન્ટીક-૧૮૨૮-૧૮૩૫.

એના સાત વર્ષના અમલમાં સુધારા ઘણા થયા (૧) વસુલાત ખાતામાં સુધારો--બ્રહ્મીવિગ્રહમાં ૧૪ કરોડ રૂ. નું ખરચ લાગ્યું હતું તેનો તોટો તેણે ત્રણ રીતે પૂર્યો. (૧) હમેશના ખરચમાં દોઢ કરોડ ઘટાડયા. (૨) જમીનપર કર નાંખ્યો. (૩) માળવી અફીણ ઉપર કર નાંખ્યો.

(૨)સતી થવાનો અટકાવ કર્યો—ઘણીની પાછળ હજારો વિધવા બળી મરતી. તે બાબત કલકત્તાના રામમોહનરાયની મદદથી બેન્ટીકે સુધારો કર્યો ને એ બાબત કાયદો ઠરાવ્યો કે, એ કામમાં દાખલ થનારને ખુની માફક સજા કરવી. (૩) ફાંસીયા લોકોને વશ કર્યા.—એ લોકો ગળે ફાંસો દેઇ માણસોનો માલ લૂટી જતા. બેન્ટીકે ૧૫૬૨ ઠગને પકડયા, ને તેમની કબૂલાતપરથી બીજા પણ પકડાયા. એ લોકોને ધંધે લગાડી, તેમનો ધંધો બંધ પાડયો. એમાં સ્લીમ સાહેબે સારી મદદ કરી હતી. ૧૮૩૦ (૪) મહિસૂર ને કુર્ગની ગોઠવણ-મહિસૂરના રાજનું અંધેર મટાડવા ઇ. સ. ૧૮૩૦ માં, એ રાજનો વહિવટ સરકારે હાથ લીધો. બાળરાજાને ઇ. સ. ૧૮૮૧ માં તેનું રાજ્ય સોંપ્યું. કુર્ગનો રાજા, જંગલી અને ક્રૂર સ્વભાવનો હતો. રૈયતનું દુઃખ ટાળવા એ રાજ, સરકારે ઇ. સ. ૧૮૩૪ માં ખાલસા કર્યું, ને રાજાને કાશીમાં રાખ્યો. (૫) કંપનીના પટામાં ફેરફાર-આ ફેરફાર દર વીસ વરસે થતો. બેન્ટીકે ઇ. સ. ૧૮૩૪માં નવી સનંદ આપી કે, હિંદ તથા ચીનમાં બધા અંગ્રેજોને વેપાર કરવાની છૂટ છે; ને કંપનીએ વેપારનું કામ બંધ કરી રાજ્યસત્તા ચલાવવી. (૬) બીજા સુધારા-દેશીઓને મોટી નોકરી આ-

પત્રાનો ધારો કર્યો, કાયદાનું કમીશન લોર્ડ મેકાલેના ઉપરી-પણા નીચે ઠરાવી સુધારા કર્યા, આગબોટો શરૂ થઈ, અંગ્રે-જી નિશાળો સ્થાપી, અને યુરોપમાં જવાનો ટુંકો રસ્તો નીકળ્યો. એ પ્રમાણે સુધારા કરીને બેન્ટીક ઈ. સ. ૧૮૩૫માં સ્વદેશ ગયો.

સરચાર્લ્સ મેટ્કાફ ૧૮૩૫—૧૮૩૬.

બેન્ટીકના ગયા પછી એક વર્ષ સુધી કૌંસીલના મેમ્બર મેટકાફે કામ ચલાવ્યું. તેણે છાપખાનાને છુટ આપી માન મેળવ્યું. પછી આકલાન્ડ આવ્યો ઈ. સ. ૧૮૩૬

લાર્ડ આકલાન્ડ-૧૮૩૬—૧૮૪૨.

એના વખતમાં અફગાન વિગ્રહ થયો, એ મુખ્ય બનાવછે. ઈ. સ. ૧૮૩૭માં અયોધ્યાનો નવાબ મરણ પામ્યો. ને તેની બેગમે બીજો વારસ ઉભો કર્યો, પણ આકલાન્ડે, મરનારના કાકાને કાયમ રાખ્યો. સતારાના રાજા બાબાસાહેબે ફિતુર ઉઠાવ્યું; તેથી તેને ઉઠાડી તેના ભાઈ આપાસાહેબને ગાદી આપી. ૧૮૪૦.

અફઘાન લડાઇ—અહમદશાહ અબ્દલીનું મરણ થયા પછી, ગાદીને માટે ઘણી તકરારો થઇ એવામાં શાહસુજા ગાદીએ બેઠો. મીન્ટોએ સલાહ કરવા વકીલ મોકલ્યો હતો. તે વખતે પદભ્રષ્ટ કરી તેનો ભાઇ મહમદ ગાદી ઉપર બેઠો હતો. ૧૮૦૯. તેને મારી નાંખીને ઈ. સ. ૧૮૨૬ માં તેનો પ્રધાન દોસ્તમહમદ બેઠો. આ વખતે શાહસુજા, ઈંગ્રેજના આશરાથી લુધિઆનામાં રહેતો હતો. રૂશિઅન ધાસ્તીને લીધે કેટલાક ઠરાવ કરવા સારૂ આકલાંડે અમીર પાસે ઈ. સ. ૧૮૩૭ માં કપ્તાન બર્નસને મોકલ્યો. પણ અમીરે તેનું કહેવું સ્વીકાર્યું નહીં, તેથી ઈંગ્રેજોએ શાહસુજાને ગાદી અપાવવાનું ધાર્યું. આકલાંડે રણજીતસિંહ સાથે ઈ. સ. ૧૮૩૮

માં સલાહ કરી; અને ઇંગ્રેજ, શાહસુજા, તથા સીખરાજા-ની ફોજે, બોલનઘાટને રસ્તે અફ્ઘાનિસ્તાનમાં પેઠી. ૧૮૩૯ ઇંગ્રેજ સરદાર સર જાનકીન હતો. તેણે કંદહાર, ઘિજની અને કાબુલ જીતી લેઇ. ઇ. સ. ૧૮૩૯ માં શાહસુજાને ગાદીએ બેસાડયો. પછી ત્યાં જનરલ સેલ તથા જનરલ નાટના હાથ નીચે થોડું સૈન્ય રાખ્યું. દોસ્તમહમદ બુખારા ભણી નાઠો, પણ મદદ ન મળવાથી પાછો આવી સામો થયો. પરવાન આગળ જનરલ સેલે ૧૮૦૪ માં તેને હરાવ્યો, ને પકડીને હિંદમાં રાખ્યો.

બીજીવાર તોફાન—૧૮૪૧—શાહસુજાપર પ્રજાનો પ્રેમ નહોતો, તેથી દોસ્તમહમદના પુત્ર અકબરખાંની આગેવાન નીચે, ખીલજી લોકોએ દગો કર્યો. સેલ તથા નાટ પોતાની જગાઓ સાચવી રહ્યા. બંડખોરોએ સલાહ કરવાનું બહાનું કાઢી, ઇંગ્રેજ વકીલ મેકનોટનનું ખુન કર્યું, ૧૮૪૧. તેમ શાહસુજાને પણ મારી નાંખ્યો. ઘરડા એલ્ફીન્સ્ટને નામોશી ભરેલા કરાર કર્યા ત્યારે, અકબરખાંએ તેમને સુખે જવા દેવાનું વચન આપ્યું પણ તે તેણે પાળ્યું નહીં. ઇ. સ. ૧૮૪૨ ના જાનેવારીમાં કાબુલ છોડી. બધું લશ્કર હિંદમાં જતું હતું, તેમનાપર અફ્ઘાનોએ હલ્લો કર્યો. ઘણાં માણસ ભૂખ તરસથી માર્યા ગયાં, ને લેડી સેલ લેડી મેકનાટન એલ્ફીન્સ્ટન વગેરે કેદ પકડાયાં, ફકત ડોકટર બ્રાઇડોન એકલો બચ્યો. તેણે જલાલાબાદમાં જઇ સેલને બધી બીના કહી. એટલી બીના બન્યા પછી આકલાન્ડ સ્વદેશ ગયો. ૧૮૪૨—એના વખતમાં ચીનદેશ સાથે લડાઇ થઇ હતી.

ચીનની લડાઇ—ઇ. સ. ૧૮૪૦ થી ૧૮૪૨ સુધી ચાલી હિંદુસ્તાનમાંથી ઘણું કરીને અફીણ ચીન જતું. તેથી લોકો ખરાબ થતા, એ હરકત ટાળવાને માટે ચીનના રા-

જાએ એ વેપાર બંધ પડાવ્યો. તોપણ ઈંગ્રેજ વેપારીઓ જુલમથી જતા. એથી ચીના મહારાજે ગુસ્સે થઇ તેમના અફીણની પેટીઓનો નાશ કર્યો. એ કારણથી લડાઇ જાગી ઇ. સ. ૧૮૪૦ માં ગોફ સાહેબે તેમને હરાવ્યા, ને હોંગકોંગ બેટ લીધો, તથા કંતાન વગેરે ચાર બંદરોમાં વેપાર કરવાની મંજુરી લીધી. ઇ. સ. ૧૮૪૨.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

લોર્ડ એલેન્બરો—૧૮૪૨—૧૮૪૪. એણે આવીને અકબરખાંએ કરેલા અપમાનનું સારું વાળવાની તૈયારી કરી ઈ. સ. ૧૮૪૨. જનરલ સેલ જલાલાબાદમાં ટકી રહ્યો હતો, તેની મદદે જનરલ પોલોક; અને જનરલ નૉટ કંદહારમાં હતો, તેની મદદે જનરલ ઇંગ્લાંડને મોકલ્યો. બને ફોજેએ મળીને કાબુલપર સ્વારી કરી, અને તે શેહેર લઇ, બંડખોરોને હરાવ્યા. અકબરખાંએ જેના હવાલામાં ઇંગ્રેજ બંધીવાન સોંપ્યા હતા. તેણે લાંચ લેઇ તેમને છોડી મુક્યા. શાહસુજા મરી ગયો હતો, તેથી બીજા કોઈ માટે લડવાનું રહ્યું નહીં. બુઢો એલ્ફીન્સ્ટન કેદખાનામાં મુઓ હતો. એ દેશમાં ફરીને હાથ ઘાલવાનું માંડીવાળી ઇંગ્રેજી સૈન્ય હિંદમાં પાછું આવ્યું. સપ્ટેંબર ઇ. સ. ૧૮૪૨. એમાં બહુ લડાઇ જેટલા માણસ (૨૦ હજાર) મુઆ ને ૧૫ કરોડ રૂ. ખર્ચ થયું.

સીંધ વીગ્રહ—૧૮૪૨—અફઘાન લડાઇ બંધ પડયા પછી સિંધ સાથે લડાઇ જાગી. અફઘાન લડાઇ વખતે, મુંબાઇના લશ્કરને સિંધમાં થઇને જતાં અમીરોએ હરકત કરી હતી. તેથી તેમની સાથે લડાઇ થઈ. પ્રથમ સર જેમ્સ ઔટ્રામને સમાધાન કરવા અમીરો પાસે મોકલ્યો, પ-

ણુ તેમને માન્યું નહીં. હૈદ્રાબાદ અને મીઆની આગળ ઈ. સ. ૧૮૪૩ સર ચાર્લ્સ નેપીયરે તેમને ભારે હાર ખવરાવી. પછી સિંધ દેશ ખાલસા કર્યો. ૧૮૪૩.

૩ સીંધીઆ સાથે બીજો વીગ્રહ—આ વખતે જનકોજી સીંધીઆ મરણ પામ્યો, ને તેની સ્ત્રી તારાબાઇએ, જીયાજીરાવને દત્તક લેઇ કારભાર કરવા માંડયો, પણ તેને ઇંગ્રેજના નીમેલા કારભારીઓ સાથે બન્યું નહીં, જેથી લડાઈ કરવી પડી. મહારાજપુર આગળ લોર્ડ ગોફે, અને પનિઆર આગળ જનરલ ગ્રે સાહેબે ઇ. સ. ૧૮૪૩ માં સીંધીઆનું લશ્કર હરાવ્યું. પછી તેમણે સલાહ કરી કે.—મહારાજા મોટા થતા લગી પંચે, રેસીડેંટની મારફત કારભાર ચલાવવો, ગ્વાલીયરમાં સૈન્ય રાખવું, ને રાણીએ વર્ષાસન લેઇ દૂર રહેવું. પછી એલેન્બરો ૧૮૪૪ માં સ્વદેશ ગયો.

લોર્ડ હાર્ડિંગ ૧૮૪૪-૧૮૪૮.

એ ૧૮૪૪ માં આવ્યો. યુરોપની એક લડાઈમાં તેનો હાથ કપાઇ ગયો. તેના વખતમાં સીખ લડાઈ થઇ.

સીખની હકીકત—સીખ લોકો નાનક પંથી છે. તેનો મૂળ પુરૂષ નાનક (કબીરનો ચેલો. ઇ. સ. ૧૪૬૯માં જનમ્યો. તેની પછી છેલે દશમો ગુરૂ, ગોવિંદસિંહ કરીને થયો. જેણે મુગલ લોક સાથે જબરા જંગ મચાવ્યા હતા. તેમણે ધીમે ધીમે નાનાં રાજ્ય સ્થાપ્યાં તેમાં રણજીતસિંહ કરીને બહાદુર રાજા પેદા થયો. તેનો જન્મ ૧૭૮૦ માં થયો ને ઇ. સ. ૧૮૦૦ માં ગાદીએ બેઠો. તેણે પોતાનું લશ્કર સારૂં કેળવ્યું. તેનું રાજ પંજાબમાં હતું. તેની સાથે ઈ. સ. ૧૮૦૯ માં લોર્ડ મીન્ટોએ સલાહ કરી હતી, તે તેણે પોતાના મરણ સુધી [illegible]ળી. ૧૮૩૯. ત્યાર પછી રાજ-

માં ગરબડ થઇ. છેવટે ઇ. સ. ૧૮૪૩ માં દુલિપસિંહ બેઠો, ને તેની મા ચંદાકુવરે, ખાલસા નામે સભા ઠરાવી કારભાર કરવા માંડ્યો. તેમાં તેનો પ્રધાન લાલસિંહ ભાઇ, જવાહરસિંગ, જમુનો રાજા ગુલાબસિંગ ને સેરસિંહ તથા છત્રસિંહ નામે સેનાપતિ, એટલા સામેલ હતા, લશ્કરી બળ વધી પડવાથી તે ઇંગ્રેજી સરહદપર લડવાને આવ્યું. ને ઇંગ્રેજો પણ તૈયાર થયા. મુડકી અને ફીરોજપુર આગળ ઇ. સ. ૧૮૪૫ માં ને અલિવાળ તથા સોબ્રોન આગળ ઇ. સ. ૧૮૪૬ માં જબરી લડાઇઓ થઇ, સીખ હાર્યા. ને તેમણે સલાહનું કહેણુ મોકલાવ્યું. સીખના સરદાર સ્યામસિંહ, તેજસિંહ, ગુલાબસિંહ ને લાલસિંહ હતા. ઇંગ્રેજના સરહેનરી સ્મીથ, તથા લોર્ડ ગોફ, એ પ્રધાન સરદાર હતા. ઈ. સ. ૧૮૪૬ માં લાહોર મુકામે સલાહ થઇ કેઃ—દુલિપસિંહ ગાદીએ રહે. ને ઇંગ્રેજી રેસીડેન્ટના અનુમતથી પંચ કારભાર કરે, જાલંદર, દોઆબ ને લડાઇનું ખર્ચ અંગ્રેજને આપવું. એ પ્રમાણે સલાહ કરી. ત્યાં હેનરી લારેન્સને નીમ્યો. રોકડ નાણાં ન હોવાથી કાસ્મીર અને હજારા પ્રાંત લડાઇના ખર્ચ પેટે મળ્યા. તેમાંથી કાસ્મીર ગુલાબસિંગને એક કરોડ રૂપિએ વેચ્યો.

પાછળથી શાંતીના વખતમાં હાર્ડીંગે સતી થવાનો તથા ફાંસીયા લોકનો અટકાવ કર્યો. ઓડીઆ ને મધ્યહિંદના અનાર્ય લોક નરમેધ કરતા તે બંધ પાડ્યું, છોડીઓને દુધ પીતી કરવાનો રીવાજ અટકાવ્યો. વગેરે સુધારા કરી ઇ. સ. ૧૮૪૮ માં તે સ્વદેશ ગયો.

લોર્ડડેલ્હોઝી ૧૮૪૮-૧૮૫૬.

એ ૧૮૪૮ માં કલકત્તે આવ્યો તેના વખતમાં ૪ મોટા બનાવ બન્યા. (૧) બીજો સીખ વિગ્રહ, (૨) બીજો બ્રહ્મી વિગ્રહ. (૩) નાગપુર વિગેરે રાજ્યોનું ખાલસા થવું.

(૪) રેલવે વગેરે સુધારાનાં કામ.

(૧) **બીજો સીખ વીગ્રહ**—મુલતાનના સુબા લાલા મૂળરાજે તોફાન મચાવી, ઇંગ્રેજ સામે થવાની તૈયારી કરી તથા ઇંગ્રેજના બે અમલદારોને મારી નાંખ્યા. તેથી બીજો સીખ વીગ્રહ શરૂ થયો. સર એડવર્ડ તથા લોર્ડ ગોફ, એ બે ઇંગ્રેજી સરદાર હતા. અને શેરસિંગ, છત્રસિંહ તથા મૂળરાજ, એ સીખ સરદાર હતા. કીનેરી, સદ્દુસેન ને રામનગર આગળ ૧૮૪૮ માં, ને ચીલીયનવલા તથા ગુજરાત આગળ ઇ. સ. ૧૮૪૯ માં મોટી લડાઇઓ થઇ. તેમાંની ચીલીયનવલાની લડાઇમાં ઇંગ્રેજને ઘણું નુકશાન થયું. ને એથી હિંદુસ્તાન તથા ઇંગ્લાંડમાં ગભરાટ થયો, પણ પાછળથી ગુજરાતની લડાઇમાં લોર્ડ ગોફે સીખનો પરાભવ કર્યો, તેમ બીજી લડાઇઓમાં પણ તેઓ જીત્યા હતા, તેથી ઇંગ્રેજની ફતેહ થઇ. પંજાબને ઈ. સ. ૧૮૪૯માં ખાલસા કર્યું. દુલિપસિંહને ૫૮૦૦૦ વર્ષાશન બાંધી આપ્યું. હાલ તે વિલાયતમાં છે, ને ખ્રીસ્તી ધર્મ પાળે છે. પંજાબ જીત્યા પછી ત્યાંની રૈયતનાં હથિઆર લઇ લીધાં. ને સડકો વગેરે બંધાવી સુધારો કર્યો. સરરાબર્ટ નેપીયર તથા સર જાન લારેન્સે ત્યાં સારૂં માન મેળવ્યું.

બીજો બ્રહ્મી વીગ્રહ—રંગુનના સુબાએ ઇંગ્રેજ વેપારીઓને નુકશાન કર્યું. ને તે બાબત આવાના રાજા પાસે એક વકીલ મોકલ્યો, તેનું કહેવું માન્યું નહીં, તેથી લડાઇ થઈ. લેમ્બર્ટ તથા જનરલ ગોડવીનને ફોજ આપી મોકલ્યા. તેમાં રંગુન અને પેગુ આગળ ઇ. સ. ૧૮૫૨ માં જનરલ ગોડવીને તેમને હરાવ્યા. ને આગળ મળેલા આસામ વગેરે પ્રાંતમાં પેગુ ખાલસા કરી ઉમેર્યો ૧૮૫૨. ઈંગ્રેજી રાજના આશરા તળે આવવાથી રંગુન, આમ્હર્સ્ટ અક્યાબ વગેરે શેહેરો, વસ્તી અને વેપારમાં વધી ગયાં, ત-

થા રૈયતને ઘણું સુખ મળ્યું.

ખાલસા કરેલાં રાજ્ય—લોર્ડ ડેલ્હૌઝીએ દત્ત પુત્રનો હક કાઢી નાંખી, તથા ખરાબ વર્તણુંકવાળાને ઉઠાવી મૂકી, ઘણાં દેશી રાજ ખાલસા કર્યાં, જેના પોકારથી ઇ૦સ૦ ૧૮૫૭ માં જબરૂં બંડ જાગ્યું (૧) સતારા–આંહીંનો રાજા આપાસાહેબ ઇ. સ. ૧૮૪૮ માં અપુત્ર મૂઓ, તેને દત્તપુત્ર ન લેવા દીધો, ને તે રાજ્ય ઇ. સ. ૧૮૪૯ માં ખાલસા કર્યું (૨) ઝાંસી-એ રાજ્ય વારસમાં નહીં હોવાથી લેઈ લીધું. ૧૮૫૩. (૩) નાગપુર-રઘુજી બીજો ઈ. સ. ૧૮૫૩ માં અપુત્ર મુઓ. જેથી આ રાજ ખાલસા કર્યું. જેનો હાલ મધ્ય પ્રાંત બન્યો છે. (૪) વરાડ નીઝામને ત્યાં ઇંગ્રેજનું કંટીજંટ લશ્કર રહેતું, તેના ખર્ચપેટે ઈ. સ. ૧૮૫૩ માં વરાડ લીધો. (૫) કર્ણાટક, તાંજોર અને પુનાનો પેશ્વા એ ઇ. સ. ૧૮૫૩ માં મરણ પામ્યા તેથી તેમને મળતાં પેનશન બંધ કર્યાં. પહેલા બેના કુટુંબને થોડી જીવાઇ બાંધી આપી, પણ બાજીરાવના પુત્ર નાનાસાહેબ પાસે, તેના બાપની મિલ્કત ઘણી હતી તેથી તેને કાંઇ આપ્યું નહીં. (૬) અયોધ્યા–અહીંનો નવાબ વાજીદઅલી હતો તેના રાજમાં ઘણું અંધેર ચાલતું, સરકારે તેને રાજ્યપરથી હાથ ઉઠાવવા ઇ. સ. ૧૭૫૫ માં લખ્યું, પણ તેણે માન્યું નહીં તેથી ડેલ્હૌઝીએ કોર્ટ ઓફ ડીરેકટરના અનુમતથી તે રાજ ઇ. સ. ૧૮૫૬ ના ફેબ્રુઆરીમાં ખાલસા કર્યું. ત્યાંના રેસીડેંટ જેમ્સ ઔટ્રામને બધો કારભાર સોંપ્યો, ને રૈયતનું દુઃખ ટાળ્યું. નવાબને બાર લાખનું વર્ષાશન બાંધી કલકત્તે રાખ્યો.

૪ **સુધારા**—તેના વખતમાં પહેલ વહેલી રેલવે બંધાઇ, તાર નંખાયા, જાહેર બાંધ કામનું ખાતું કાઢી, ખેતીના લાભને માટે નહેરો બંધાવી, વગેરે ઘણા સુધારા થયા; પણ

તેણે ખાલસા કરેલા દેશીરાજના ખુમાટથી ઈ. સ. ૧૮૫૭ નો બળવો ઉઠયો, તેથી તેના કારભારને જરા ઝાંખ લાગી. ઈ. સ. ૧૮૫૬ના માર્ચમાં સ્વદેશ ગયો. ને ત્યાં ઈ. સ. ૧૮૬૦ માં ૪૮ વરસની ઉમ્મરે ગત થયો. તે હિંદના રાજ્યકર્તાઓમાં સૌથી પ્રખ્યાત હતો. તેના વખતમાં ઈ. સ. ૧૮૫૩ માં કંપનીના પટામાં ફેરફાર થયો. ત્રીસને બદલે ૧૮ ડીરેક્ટર રાખ્યા, બંગાળામાં લેપ્ટેનેંટ ગવરનર નીમ્યો; ને સીવીલસર્વીસની પરીક્ષા હિંદુસ્તાન માટે ખુલ્લી મૂકી.

લોર્ડ કેનીંગ—૧૮૫૬—૧૮૬૧. એ ૧૮૫૬ માં આવ્યો. તેના વખતમાં ઈ. સ. ૧૮૫૭ નો બળવો થયો, એ મુખ્ય બનાવ છે.

(૧) **બળવાનાં કારણ**—(૧) સિપાઈઓને હુકમ કર્યા કે તેમણે સરકાર મોકલે ત્યાં જઈ નોકરી કરવી. (૨) દેશી રાજાઓના દત્તપુત્ર લેવાના હક ડૂબ્યા, તથા રાજ્યના અંધેર માટે રાજ્ય જવા માંડયાં, જેથી દેશી રાજાઓના મન ઉંચાં થયાં. (૩) હિંદુ તથા મુસલમાનને ખ્રિસ્તી કરવાની ગપ્પો ચાલી; તે એવી રીતે કે, બંદુકમાં નાંખવાની કારતુસો, જે દાંતવડે ખોલવી પડે છે, તેને ગાય અને સુવરની ચરબી ચોપડેલી છે. (૪) લશ્કરમાં બુદ્ધિમાન અમલદારોની ખોટ. વગેરે કારણથી બળવો શરૂ થયો.

(૨) બળવામાં સામેલ માણસો—(૧) બાજીરાવનો દત્ત પુત્ર ધુન્ડુંપંથ કે નાના સાહેબ. (૨) દિલ્હીનો બાદશાહ અને તેના બે પુત્રો. (૩) અયોધ્યાની બેગમ. (૪) ઝાંસીની રાણી. (૫) તાત્યાટોપી. (૬) બરેલીનો નવાબ. (૭) દેશી લશ્કર તથા રૈયત.

(૩) બળવો સમાવનાર—(૧) હેનરી લારેન્સ. (૨) સરજાન લારેન્સ. (૩) જનરલ હેવલોક. (૪) જોન. ઔટ્રામ. (૫) એડવર્ડ. (૬) નીકલ્સન. (૭) સેનાધિપતિ કેમ્પબેલ.

(૮) હડસન. (૯) નીલ. (૧૦) રોઝ.

(૪) **હકીકત**—પ્રથમ ઇ. સ. ૧૮૫૭ના મે માસમાં મીરતના સિપાઇઓએ બળવો ઉઠાવ્યો. છાવણીમાં તોફાન મચાવી, તેઓ દિલ્હી તરફના દેશી લસ્કરને ઉશ્કેરવાને ધાયા. આ વખતે મીરતના સરદારોએ તાર કરી, દિલ્હી ખબર મોકલી, પણ સામગ્રી છતાં તેઓએ કંઇ કર્યું નહીં. દિલ્હીના અંગ્રેજી અમલદારોએ, દારૂખાનું સળગાવી દીધું. કે તે દુશ્મનના હાથમાં ન જાય. એ પ્રમાણે બંડખોરોનું મુખ્ય સ્થળ દિલ્હી થયું ત્યાંથી વાયવ્ય પ્રાંત, અયોધ્યા ને બંગાળામાં બંડ જાગ્યાં. દરેક ઠેકાણે યુરોપી સ્ત્રી પુરૂષોની કતલ ચાલી ને અમલદારોને ખોટાં વચન આપી પકડયા. પંજાબના કમીશનર સરજાન લારેન્સે તથા તેના મદદગાર, એડવર્ડ અને નીકલસને, સીખ ફોજને કબજે રાખી, અને ત્યાંથી દિલ્હી તરફ મદદ મોકલી. બંગાળી ફોજ જૂદે જૂદે ઠેકાણે વેરાઇ ગઇ. દક્ષિણે નીઝામની ફોજ, સર સાલારજંગ પ્રધાનના હાથથી વફાદાર રહી, તેમ મુંબઇ અને મદ્રાસની ફોજ પણ શાન્ત રહી હતી.

(૫) **કાનપુરનું બંડ**—અહીંનો આગેવાન નાનાસાહેબ હતો. તે બળવાખોરનો આગેવાન થઇ, ઇ. સ. ૧૮૫૭ના જૂન માસમાં બહાર પડયો. તેણે ૪૫૦ ઈંગ્રેજોને અલાહાબાદસુધી સુખે લેઈ જવાનું વચન આપી, નદીમાં મરાવ્યા; તથા ૧૨૫ માણસને કેદ કર્યા. જનરલ હેવલોકે એ બંડ સમાવ્યું. ૧૮૫૭.

(૬) **લખનોર**—અહીંની બેગમ મુખ્ય આગેવાન હતી. અહીંના કમીશનર હેનરીલારેન્સે, અગાઉથી ચેતીને છાવણી મજબુત કરી રાખી હતી. જુલાઇ માસમાં તેણે બળવાખોરો સામે બાથ ભીડી, પણ તે મરાયો. પાછળથી હેવલોક તથા ઑટ્રામે આવી બચાવ કર્યો, ને છેવટે કેમ્પબેલે આવી શાન્તી કરી. એમાં નીલ તથા હેવલોક મરાયા. નવે-

મ્બર ઇ. સ. ૧૮૫૭.

(૭) **દિલ્હી**—અહીંઆં મીરતના બંડખોરોએ, બાદશાહને ઉભા કરી તોફાન મચાવ્યું. બળવાખોરોનું ૩૦ હજાર અને ઇંગ્રેજનું ૮ હજાર લશ્કર હતું. પંજાબથી નીકલ્સને આવી ટક્કર લીધી, પણ તે મુઓ. હડસનનામે સરદારે, બાદશાહ તથા તેના બે પુત્રોને પકડયા. પાદશાહને પાછળથી રંગુન મોકલ્યો, ને કુંવરોને તોપે ઉડાવ્યા.

(૮) **અયોધ્યા**—સરકેમ્પબેલે (લોર્ડકલૈડ) અહીં એકઠાં થએલાં નાનાસાહેબ, અયોધ્યાની બેગમ, બરેલીનો નવાબ, રોહિલા વગેરેને હરાવી, અયોધ્યા તાબે કર્યો. આ વખતે નેપાળના પ્રધાન સર જંગબહાદુરે સારી મદદ કરી હતી. ઇ. સ. ૧૮૫૯ના ફેબ્રુઆરી સુધીમાં બધું શાન્ત થયુ.

૯ મધ્યહિંદનું બંડ—અહીં ઝાંસીની રાણી તથા તાત્યાટોપી મુખ્ય હતાં. ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના અકટોબરમાં, સીંધીઆની કંટીન્જટ ફોજે તોફાન મચાવ્યું, તેમાં તેઓ સામેલ થયાં, ને ગ્વાલીઅર છતી સીંધીયાને નસાડ્યો. ૧૮૫૮.એ બંડ સમાવવાને સરહ્યુરોઝ આવ્યો. તાત્યો કાલ્પી આગળ અને ઝાંસીનીરાણી ગ્વાલીઅર આગળ હારી, જુન ઇ. સ. ૧૮૫૮ રાણી રણમાં પડી, અને તાત્યો નાઠો. પાછળથી તે પકડાયો ત્યારે તેને, ઇ. સ. ૧૮૫૯ ના એપ્રિલમાં ફાંસી દીધી. એ પ્રમાણે બધું શાન્ત કરી, સીંધીયાને ગાદીએ બેસાડ્યો.

ઉપર પ્રમાણે બધે શાન્તી થઈ ગઈ. નાનાસાહેબ નેપાળ તરફ નાઠો. આ બંડમાં નીઝામ, સીંધીયા, શીખ, ગાયકવાડ, બાવલપુરનો નવાબ, હુર્ખા અને સતારાના રાજા તરફથી સરકારને સારી મદદ મળી હતી.

(૧૦) **રાજ્યનીતિમાં ફેરફાર**-(૧) બળવો સમ્યા પછી પાર્લામેંટે, કંપની પાસેથી રાજ્યકારભાર લેઈને, રાજાને સોંપ્યો. (૨) હિંદુસ્તાન ખાતાનો એક સેક્રેટરી વિલાય-

તમાં નીમ્યો, ને તેને મદદ કરવા ૧૫ સભાસદ નીમ્યા. (૩) હિંદુસ્તાનના ગવરનર જનરલને વાઇસરોયનો ઇલકાબ મળ્યો. (૪) હિંદનું યુરોપી લશ્કર ઇંગ્રેજી મોટી સૈન્યમાં ભેળી દીધું, ને વહાણનું લશ્કર કાઢી નાંખ્યું. (૫) દરેક ઈલાકા માટે હાઈકોર્ટ સ્થાપી. ઇ. સ. ૧૭૭૩થી શરૂ થયેલો કંપનીનો પટો હવે બંધ થયો.

(૧૧) **માહારાણીનું જાહેરનામું**— બળવો સમ્યા પછી મહારાણીએ, હિંદુસ્તાનના રાજા રૈયતને શાંત પાડવા માટે મોટું જાહેરનામું પ્રગટ કર્યું. તેમાં દત્ત પુત્ર લેવાના, ધરમ કે જાતિભેદ ઉપર આધાર ન રાખી મોટી નોકરી આપવાના, તથા બીજા કેટલાક રઈયતને લાભકારી ઠરાવ હતા. એ જાહેરનામું ઇ. સ. ૧૮૫૮ ના નવેમ્બર માસની પહેલી તારીખે, હિંદુસ્તાનના દરેક મોટા શહેરમાં વાંચવામાં આવ્યું હતું.

(૧૨) કેનીંગના વખતમાં ઈ. સ. ૧૮૫૭ માં ઇરાન સાથે લડાઇ થઇ હતી ઇરાની શાહને, ઇંગ્રેજોએ હેરાત જીતવા દીધું નહોતું, તેથી ગુસ્સે થયો હતો. હમણાં તે ઇંગ્રેજ અમલદારો વગેરેને અપમાન આપવા લાગ્યો, જેથી જનરલ ઔટ્રામે ચડાઇ કરીને તેને નરમ પાડયો. ૧૮૫૭.અપમાન માટે, શાહે માફ માગી. અને હેરાત તથા અફઘાનીસ્તાન ઉપરથી હક ઉઠાવ્યો.

(૧૩) બળવા વખતે ચીન દેશમાં પણ લડાઈ જાગી હતી, કંતાનના સુબાએ અંગ્રેજ વેપારીઓને નુકશાન કર્યું, તેથી ઇંગ્લાંડથી એલ્જીનને લડવા મોકલ્યો. તેણે ચીના લોકને હરાવ્યા, ને ચીનનાં પાંચ બંદરોમાં, યુરોપની મુખ્ય પ્રજાને વેપાર કરવાની મંજુરી લીધી. ૧૮૫૭—એલ્જીને બળવામાં મદદ આપી હતી.

(૧૪) **વિશેષ હકીકત**—બળવાના સંબંધમાં આશ-

રે પચાશ કરોડ રૂ-નું ખરચ થયું. તે ખોટ પૂરી પાડવાને, વિલાયતના વસુલાત ખાતાનો ઉપરી મી. વીલ્સન હિંદમાં આવ્યો. તેણે કમાણી તથા ધંધાપર વેરો નાંખ્યો, ને જકાત લેવાની રીત સુધારી. એવામાં તેનું મરણ થયું. ઈ. સ. ૧૮૬૦ માં ફોજદારી કાયદો મંજુર થયો. ઇ. સ. ૧૮૭૧ માં ફોજદારી વહિવટનો (ક્રીમીનલ પ્રોસીજર), અને દીવાની વહિવટનો (સીવીલ પ્રોસીજર) કાયદો, એ બે મંજુર થયા. દયાળુ કાનીંગે બળવામાં જે શાન્ત રીતભાત ચલાવી હતી, તે વખાણવા લાયક હતી. ઈ. સ. ૧૮૬૨ ના માર્ચમાં સ્વદેશ ગયો ને જુનમાં મરણ પામ્યો.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

લોર્ડ એલ્જીન—૧૮૬૧-૧૮૬૩—એ ઇ.સ. ૧૮૬૨ ના માર્ચમાં આવ્યો. તેણે કાયદા બાંધવાને, ૩ દેશી ગૃહસ્થ તથા ૩ ઇંગ્રેજ વેપારીઓની કોંસીલ ઠરાવી. વાયવ્ય તરફ વાહાબી લોકે તોફાન કર્યું તે સમાવ્યું. અમેરિકાનું રૂ, ઈંગ્લાંડ નહીં જવાથી હિંદુસ્તાનના રૂની કિંમત ઘણી વધી, ને સટ્ટા ચાલ્યા. ઇ. સ. ૧૮૬૩ ના નવેમ્બરમાં સીમલા આગળ એલ્જીન ગત થયો.

લોર્ડ લારેન્સ—૧૮૬૩--૧૮૬૮-ઇ. સ. ૧૮૬૪ ની શરૂઆતે કલકતે આવ્યો. તેના વખતમાં મુખ્ય ત્રણ બનાવ બન્યા.

(૧)ભુતાનપર ચડાઇ—આસામની તળેટીએ આવેલા દુવાર પરગણાને માટે, ભુતાનના રાજાને, સરકાર કેટલાંક નાણાં આપતી પણ તે રાજી નહોતા, તેથી તેણે લડાઇ કરી, તેમાં ઇંગ્રેજને હાની થઇ. આખરે ૨૫ હજાર રૂ. આપવા કરી, પરગણું તાબે લેઇ સલાહ કરી ૧૮૬૪

(૨) **ઓઢીઆનો દુકાળ**—ઇ. સ. ૧૮૬૬ માં ઓ-ડિઆ પ્રાંતમાં દુકાળ પડ્યો, તેથી સરકારે રેલવે વગેરે નવાં કારખાનાં કાઢ્યાં, ને દુકાળની જવાબદારી ઇંગ્રેજ અધિકારીઓને માથે ઠરાવી.

૩ **પરચુરણ**—કાઠિઆવાડમાં ગાયકવાડ તાબાના વાઘેર લોકે બંડ કર્યું, તે સમાવ્યું. કાબૂલમાં દોસ્તમહમદ ઇ. સ. ૧૮૬૩ માં મુઓ. તેના કુંવરોમાં લડાલડી થયા પછી શેરઅલીએ ગાદી લીધી, ને લારેન્સે તેને કબુલ રાખ્યો. રૂના સટ્ટા ચાલવાથી ખરાબી થઇ. અયોધ્યાના ખેડુતને માટે કાયદો કરી હક આપ્યા. એ પ્રમાણે કારભાર કરી ઇ. સ. ૧૮૬૮ ની આખરે સ્વદેશ ગયો. તેણે હિંદુસ્તાનમાં ઘણા હોદ્દા ભોગવ્યા હતા. તે લંડનમાં ઇ. સ. ૧૮૭૯ માં મરણ પામ્યો.

લોર્ડમેયો—૧૮૬૯–૧૮૭૨–એ ઇ. સ. ૧૮૬૯ ના આરંભે કલકત્તે આવ્યો. શેરઅલીને માન આપવા અંબાલામાં દરબાર ભરી, તેને માનપુર્વક અમીર માન્યો. ઇ.સ. ૧૮૬૯. એ સાલની આખરે મહારાણીના કુંવર ડ્યુકઓફ એડીનબરો હિંદમાં આવ્યા. તેમને રાજા રજવાડાએ માન આપ્યું.

સુધારો—ખેતીવાડીનું નવું ખાતું કાઢ્યું. પ્રાંતવાર ઉપજ ખર્ચની રીત ચાલુ કરીને, દેશની ઉપજમાં વધારો કર્યો. મીઠાની જકાતમાં સુધારો કર્યો, રેલવે, સડક, નહેરો વગેરે બંધાવ્યાં. પછી આન્ડમાન બેટમાં, કેદીઓની તપાસ માટે ગયો, ત્યાં એક દુષ્ટ અફઘાન કેદીએ ખાન કારણે તેનો ઘાત કર્યો. ઇ. સ. ૧૮૭૨ ફેબ્રુઆરી.

લોર્ડનોર્થબ્રુક—૧૮૭૨—૧૮૭૬ નીચલા બંગાળાનો દુકાળ મટાડ્યો. ૧૮૭૪.

ગાયકવાડ કેસ—વડોદરામાં મલ્હારરાવ ગાયકવાડ ગા-

ગાદીપર હતો. તેનાપર ખરાબ રીતે રાજ્ય ચલાવ્યાનું તથા વડોદરાના રેસીડેંટ કર્નલ ફેર સાહેબને ઝેર દીધાનું તહોમત આવ્યું ઇ. સ. ૧૮૭૫. એ બાબત ત્રણ દેશી તથા ત્રણ ઇંગ્રેજ અધિકારીઓની મારફતે તપાસ ચાલી. તેમાં દેશીના મનમાં ગુનો લાગ્યો નહીં, પણ ઈંગ્રેજોને લાગ્યો, ને વાઇસરોયનો વિચાર પણ ઇંગ્રેજોને મળતોજ હતો, તેથી તેને પદભ્રષ્ટ કરી મદ્રાસમાં કેદ કર્યો. ઇ. સ. ૧૮૭૫. તેની જગાએ ખાનદેશમાંની ગાયકવાડી શાખાના એક બાળકને, સરકારની દેખ રેખ નીચે ગાદી આપી. જે હાલ (શીયાજીરાવ) ગાદીપર છે. મહારાણીના વડાકુંવર પ્રીન્સઓફ વેલ્સ ઇ. સ. ૧૮૭૫ ના નવેમ્બરમાં હિંદમાં પધાર્યા. તેમને રાજા રૈયતે ઘણું માન આપ્યું. નોર્થબ્રુક ઇ.સ. ૧૮૭૬ માં પોતાની પાંચ વર્ષની મુદત પુરી થયા પહેલા સ્વદેશ ગયા.

લોર્ડ લીટન—ઇ. સ. ૧૮૭૬–૧૮૮૦ એ ઇ. સ. ૧૮૭૬ માં આવ્યો. તેના વખતમાં ૩ મોટા બનાવ બન્યા.

(૧) **દિલ્હીનું દરબાર**—ઇ. સ. ૧૮૭૭ ના જાનેવારીની પહેલી તારીખે, હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન રાજધાની દિલ્હીમાં, મોટા મોટા રાજા, નવાબ, સરકારી અમલદારો દેશી ગૃહસ્થો, વગેરેને તેડાવ્યા, અને મહારાણીએ "કૈસરેહિંદ" પદ ધારણ કર્યું તે, વાંચી સંભળાવ્યું, હિંદુસ્તાનમાં આ કામ પહેલુંજ થયું.

(૨) **દુકાળ અને વેરા**—ઇ. સ. ૧૮૭૭ ની સાલમાં મદ્રાસ ઇલાકામાં તથા મુંબાઈ ઇલાકાના દક્ષિણ ભાગમાં દુકાળ પડ્યો. તેમાં ૫૦ાા લાખ આદમી મુઆં; ને ૧૧ કરોડ રૂ.નું ખર્ચ સરકારને થયું. ઈ. સ. ૧૮૭૮ માં એ ખોટ પુરી પાડવાને માટે, ધંધા રોજગાર ઉપર વેરો નાંખ્યો. (લાઇસેન્સટેક્સ) ને મુંબાઇ અને મદ્રાસ ઇલાકામાં મીઠાની કીંમત વધારી. માન્ચેસ્ટરના વેપારીઓની ફરિયાદ

પરથી વિલાયતી સુતરાઉ કાપડની જકાત કાઢી નાંખી. દેશી છાપા ઉપર સખ્તાઇ કરી.

(૩) **અફઘાન મામલો**— લોર્ડ મેયોએ શેરઅલી સાથે સલાહ કરી હતી. છતાં તે રૂશ લોકોને મદદ કરતો જણાયો. માટે તેની સાથે ફરીથી સલાહ કરવાને, ઇ. સ. ૧૮૭૮ ના નવેમ્બરમાં, એક એલચી ખાતું મોકલ્યું. તેને અમીરે પોતાના મુલકમાં પેસવા દીધું નહીં, અને રૂશિઅન વકીલને માન આપ્યું તેથી લડાઇ થઇ.

(૪) **હકીકત. અ**—ખૈબર, કુરમ અને બોલન ઘાટને રસ્તે થઇને બ્રીટીશ લશ્કર, અફઘાનિસ્તાનમાં પેઠું. તેણે જલાલાબાદ અને કંદહાર જીતી લેઇ કાબુલ લીધું. અમીર શેરઅલી, પોતાના દીકરા યાકુબખાનને રાજ્ય સોંપી બુખારા તરફ નાઠો, ને ત્યાંજ મરણ પામ્યો. યાકુબે લડાઇ ન કરતાં ગંદામક મુકામે, ઈંગ્રેજ સાથે સલાહ કરી કે ઇંગ્રેજને કેટલોક મુલક આપવો, પરદેશી રાજા સાથે, ઇંગ્રેજને પૂછીને વહેવાર ચલાવવો ને કાબુલમાં ઇંગ્રેજ રેસીડેંટ રાખવો. જુન ઇ. સ. ૧૮૭૯.

બ—એ સલાહ થયાને માટે ૩ માસ ન થયા એટલામાં હેરાતની ફોજે કાબુલમાં તોફાન મચાવ્યું. બ્રીટીશ રેસીડેંટ સરલુઇ કાવાન્યારીને, તેના રસાલા સાથે દગાથી માર્યો. એથી ઇંગ્રેજી લશ્કર, જનરલ રોબર્ટના હાથ નીચે કાબુલપર ચડ્યું. તેણે કાબુલ લીધું, અને તોફાન કરનારને ફાંસી દીધી. તથા યાકુબખાંન અને તેના સસરા વગેરે ઉપર વહેમ આવવાથી તેમણે હિંદુસ્તાનમાં કેદ કર્યા. ઇ. સ. ૧૮૭૯.

ક—ઇ. સ. ૧૮૭૯ ના ડીસેમ્બરમાં જાનમહમદ તથા મીરબુચાખાની સરદારી તળે, અફઘાન સામા થયા. તેમને રાબર્ટે સજડ હાર ખવરાવી. ઇ.સ. ૧૮૮૦. યાકુબખાનના દીકરા મુસાખાંએ ધિઝનીમાં તોફાન મચાવ્યું હતું તેને ફ-

ન્દહારવાળા જનરલ સ્ટુઅર્ટે હરાવ્યો. એ પ્રમાણે હકીકત બન્યા પછી લીટન સ્વદેશ ગયો. ઇ. સ. ૧૮૮૦.

લોર્ડ રીપન—૧૮૮૦—૧૮૮૪ અફઘાન લડાઈના આમલા વખતે, ઇંગ્લાંડમાં પાર્લામેંટની નવી ચુંટણી થઇ. તેમાં કોન્ઝરવેટીવ પક્ષની હાર થઇ, તેથી તે મંડળે પ્રધાન પદ છોડયું. લીટન એ મતનો હોવાથી રાજીનામું આપી સ્વદેશ ગયો, અને લીબરલ પક્ષનો લોર્ડરીપન આવ્યો. જુન ઈ. સ. ૧૮૮૦

૧ લોર્ડરીપન આવ્યો તે વેળા અફઘાન લડાઇ બરાબર શાન્ત થઇ નહોતી. હેલમંદ નદી પાસેના મૈવંદગામ આગળ, મુંબઇની ફોજને, પાકુબના ભાઈ અયુબખાને હરાવી. રાબર્ટે ત્યાં જઇ અયુબને નસાડયો. ઈ. સ. ૧૮૮૦ સપ્ટેમ્બર. ત્યારપછી અબદુલ રહેમાન નામે સરદારને, કેટલીક સરતો કરી, ઇંગ્રેજે ગાદી આપી તેને ત્યાં સલાહ શાંતી કરી બધું લસ્કર, ઈ. સ. ૧૮૮૧ ના માર્ચમાં પાછું આવ્યું.

રીપનના સુધારા—(૧) રીપન સાહેબે હિંદુસ્તાનમાં જેટલું માન મેળવ્યું, તેટલું તેની પહેલાંના કોઇ સુબાએ મેળવ્યું નહોતું. અફઘાન લડાઈમાં ૨૦ કરોડ રૂ. ખર્ચ થયું તેમાંથી, પાંચ કરોડ રૂ-ઇંગ્લાંડ પાસેથી અપાવ્યા. (૨) સ્થાનિક સ્વરાજ્ય એટલે, લોકો પોતાના ગામની ઉપજનો વહિવટ પોતાની મેળે કરે, અને રાજ્ય પ્રકરણી બાબતમાં હોંશિઆર થાય તેમ કર્યું. ૧૮૮૩. (૩) દેશીજડજો યુરોપિઅન લોકોનો ઇન્સાફ કરે, એવું બીલ ઈલબર્ટ સાહેબે મુક્યું. તેમાં રીપનને તેના દેશી ભાઇઓ તરફથી ઘણું અપમાન વેઠવું પડયું, તોપણ તે ગભરાયો નહીં, અને કેટલોક સુધારો કરી તે મંજુર કરાવ્યું. ઇ. સ. ૧૮૮૩.

(૪) દેશીઓને મોટી જગાઓ આપવાનો ધારો કર્યો.

(५) ખેડુતોપર થતા જુલમ અટકાવ્યા. (૬) વસ્તીની ગણત્રી ઇ. સ. ૧૮૮૧ના ફેબ્રુવારીમાં કરાવી. (૭) કેળવણીનું કમીશન ડા. હંટરના ઉપરીપણા નીચે, નીમી તે ખાતામાં સુધારો કરવાનું ધાર્યું. (૮) છાપખાનાને છુટ આપી (૯) દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન આપ્યું. (૧૦) સુવેજની નહેર માટે મીસર દેશમાં જબરી લડાઇ થઇ, તેમાં ઘણું ખર્ચ થયું. ઇંગ્રેજ સરદાર જનરલ ગોર્ડન તથા તેના સામા પક્ષનો મહાદી બંને ગુજરી ગયા, ને લડાઇ પતી. (૧૧) સેલમના ખુનકેસમાં પકડાએલા બીન ગુન્હેગારોને, તપાસ કરી આન્ડામાનમાંથી છોડયા.

એ પ્રમાણે તેણે ઘણાં કામ દેશહિતકારી કર્યાં ઇ. સ. ૧૮૮૩ ના નવેમ્બરમાં મહારાણીના કુંવર ડયુક ઓફ કોનોટ હિંદમાં પધાર્યા, ને તેમણે મીરતની ફોજનું ઉપરીપણું લીધું. લોર્ડ રીપન ઇ. સ. ૧૮૮૪ ના ડીસેમ્બરમાં સ્વદેશ ગયો.

લોર્ડ ડફ્રીન—૧૮૮૪. (હાલના). ડીસેમ્બર ઇ. સ. ૧૮૮૪ માં કલકતે આવ્યો. (૧) રૂશિઅન ધાસ્તીને લીધે અફઘાનિસ્તાનના અમીર સાથે મસલત કરવાને, રાવલપીંડીમાં દરબાર ભરી અને અમીરને પુષ્કળ ભેટ આપી. માર્ચ ૧૮૮૫.

(૨) **ત્રીજીબ્રહ્મી લડાઇ**—બ્રહ્મદેશના રાજાએ પોતાના દેશમાં વેપાર કરનારી, મુંબાઇની કંપનીને નુકશાન કર્યું; ને તેની તપાસ માટે પૂછાવ્યું તો, પાંસરો જવાબ દીધો નહીં, તથા ફ્રેંચોને કેટલાક હક આપવા માંડયા. જેથી સરકારે તેની સાથે લડાઇ જોડી. જનરલ પ્રેન્ડરગાસ્ટ અને કર્નલ સ્લેડન એ બે મોટા સરદારોએ જઇ, માંડલેજ શહેર તથા મીનલાગઢ વગેરે લીધાં. રાજા થીબો શરણે થયો, તેને હાલ રત્નાગીરીમાં કેદ કર્યો છે, અને બ્રહ્મદેશ ખાલસા

કર્યો. નવેમ્બર ઈ. સ. ૧૮૮૫.

(૩) ગ્વાલીઅરનો કિલ્લો સીંધીયાને પાછો સોંપ્યો. ૧૮૮૫.–

(૪) સીંધીયા જીયાજીરાવ તથા હોલ્કર તુકાજીરાવ ઇ. સ. ૧૮૮૬ ના જુનમાં ગત થયા. તેમાં સીંધીયાનો પુત્ર માધવરાવ નાનો હોવાથી જીયાજીરાવે નીમેલા પંચની હસ્તક કારભાર ચાલે છે. અને હોલ્કરની જગા તેના પુત્ર શીવાજીરાવને આપીછે.

(૫) બ્રહ્મા લડાઇમાં જે ખર્ચ થયું તેની ખોટ પુરી પાડવાના ઇરાદાથી રૈયતને માથે ઇનકમટેક્સ નાંખ્યો, તથા ખરચખુટણમાં કાપકૂપ ચાલી.

(૬) મહારાણી કૈસરેહિંદને રાજ્ય કરતાં પચાશ વર્ષ થઇ ગયાં, તેની ખુશાલીનો જ્યુબિલી મહોત્સવ ફેબ્રુઆરી ઇ. સ. ૧૮૮૭ માં હિંદુસ્તાનના દરેક શહેરમાં થયો હતો.

——

મુકાબલા.

અકબર અને ઔરંગજેબ.

મળતાપણું–(૧) રાજકીય શક્તિ, દઢતા, અને ચંચળાઇમાં બંને સરખા હતા; પણ અકબર પોતાની અક્કલ સીધે રસ્તેવાપરી કામ કાઢી લેતો, ને ઔરંગજેબ આડે રસ્તે કાઢી લેતો.

જુદાઈ—(૨) અકબર, ઉદાર, ક્ષમાવાન અને શરણે આવેલા શત્રુપર દયા રાખનાર હતો; ઔરંગજેબ, ઘાતકી, જુલમી, અને પડી ભાગેલા દુશ્મન ઉપર નિર્દયતા વાપરનાર હતો.

(૩) અકબરે રજપૂતોને દોસ્ત બનાવી તેમને રાજ્યના સ્થંભ કર્યા, ઔરંગજેબે તેમનાપર જુલમ કરી, દુશ્મન બનાવ્યા.

(૪) અકબરે હિંદનો જજિઆ વેરો માફ કર્યો, તથા તેમને મોટી જગાઓ આપી; ઔરંગજેબે હિંદુપર જજિઆ વેરો નાંખ્યો, તેમને નોકરીમાં રાખ્યા નહીં.

(૫) અકબરે બધા ધર્મનું શોધન કરાવી, કોઇ ધર્મપર જુલમ કર્યો નહીં; ઔરંગજેબ ધર્માભિમાની હોવાથી તેણે બીજા ધર્મપર જુલમ કર્યો.

વાર્નહેસ્ટીંગ્સ અને કલાઇવ.

(૧) કલાઇવે ઇંગ્રેજી રાજ્યનો પાયો નાંખ્યો, તેમ હેસ્ટીંગ્સે તેને સાચવી વધાર્યું.

(૨) કલાઇવને રાજ્ય મેળવવામાં જેવાં તર્કટ અને કીસ્સા કરવા પડયા; તેવાંજ તર્કટી કામ હેસ્ટીંગ્સને, રાજ્ય સાચવવા માટે કરવાં પડયાં.

(૩) રાજ્ય કારભાર ઝીણી બુદ્ધિથી ચલાવવામાં તથા સંકટને સમે ધીરજ રાખવામાં બંને સરખા હતા.

(૪) કલાઇવનાં કરેલાં કામમાં તેની તરવાર તથા બુદ્ધિ, એ, બંનેનો ભાગ છે, પણ હેસ્ટીંગ્સના કામમાં ફક્ત, તેના મનનોજ ભાગ છે.

હૈદર અને શિવાજી.

(૧) હલકી જાગીરપરથી વધીને મોટા રાજ્ય સ્થાપક થવામાં બંને સરખા છે.

(૨) બંને દગાખોર, ખટપટીઆ, બહાદુર, ધીરજવાન, ને સમયસૂચક હતા.

(૩) ફેર એટલો છે—શિવાજીએ પોતાના રાજ્યનો એવો મજબુત પાયો નાંખ્યો કે, તેની પછીના નબળા રાજાઓના વખતમાં પણ, ઔરંગજેબ જેવો દુશ્મન છતાં, રાજ્ય ટકી રહ્યું; પણ હૈદરનો પુત્ર હોશિઆર છતાં, વખત ફેર હોવાને લીધે તેનું રાજ્ય ડુબ્યું.

કલાઇવ અને ડુપ્લી.

(૧) કલાઇવે ઈંગ્રેજોને રાજ્ય મેળવી આપ્યું, તેમ ડુપ્લીએ ફ્રેંચોને મેળવી આપ્યું.

(૨) કલાઇવ લડવૈયો, દાવપેચી ને બહાદુર હતો; તેવોજ ડુપ્લી પણ હતો.

(૩) રાજ્યનું રક્ષણ કરવામાં કલાઇવ અડિઆતો હોવાથી ઈંગ્રેજી રાજ્યની ચડતી થઇ; અને ડુપ્લીમાં તે ગુણની ખામી હોવાથી ફ્રેંચ રાજ્ય પડી ભાગ્યું.

લોર્ડ વેલ્સલી અને લોર્ડ ડેલ્હોઝી.

(૧) રાજ્ય પ્રકરણી દાવ પેચમાં, ધીરજમાં, ને સ્વરાજ્યના વધારાની ચાહના રાખવામાં બંને સરખા હતા. (૨) દેશી રાજ્યોની સ્વતંત્રતા ઓછી કરવાની રાજ્ય નીતિ બંનેની સરખી હતી; પણ તેમાં ડેલ્હોઝીના જેટલાં અઘટિત કામ વેલ્સલીને કરવાં પડ્યાં નહીં-(૩) રૈયત તથા દેશને આબાદ કરવામાં ડેલ્હોઝી ચડતો હતો-(૪) મુંબઈ ઇલાકો, મદ્રાસ ઇલાકો, વાયવ્ય પ્રાંતો વગેરે મેળવીને વેલ્સલીએ રાજ્ય વધાર્યું; તેમ પંજાબ, મધ્ય પ્રાંતો, બ્રહ્મદેશ વગેરે ખાલસા કરી, ડેલ્હોઝીએ પણ વધાર્યું.

વંશાવળી.

ઘિજનીવંશ. નામ ૯૬૨-૧૧૮૬ ૨૨૪ રાજ્ય.

નામ	બેઠો	ઉઠયો	
અલપ્તગીન...	૯૬૨	૯૭૭	૧૫
સબક્તગીન...	૯૭૭	૯૯૭	૨૦
સુલતાન મહમદ	૯૯૭	૧૦૩૦	૩૩
મસાઉદ. (૧)	૧૦૩૦	૧૦૪૦	૧૦
મોદુદ...	૧૦૪૦	૧૦૪૯	૯

આબ્દુલહુસેન...	૧૦૪૯	૧૦૫૧	૨
અબદુલ્લ રસીદ	૧૦૫૧	૧૦૫૧ માસ	૭
ફરૂકજાદ...	૧૦૫૧	૧૦૫૮	૭
ઇબ્રાહીમ...	૧૦૫૮	૧૦૮૯	૩૧
મસાઉદ (૨)	૧૦૮૯	૧૧૧૪	૨૫
અરસલાન...	૧૧૧૪	૧૧૧૮	૪
બહેરામ...	૧૧૧૮	૧૧૫૨	૩૪
ખુશરૂ...	૧૧૫૨	૧૧૫૯	૭
ખુશરૂ મલેક...	૧૧૫૯	૧૧૮૬	૨૭

ગોરીવંશ ૧૧૫૨—૧૨૧૨—૬૦

અલાઉદ્દીન...	૧૧૫૨	૧૧૫૬	૪
સૈફુદ્દીન...	૧૧૫૬	૧૧૫૭	૧
ગ્યાસુદ્દીન...	૧૧૫૭	૧૨૦૨	૪૫
શાહબુદ્દીન...	૧૨૦૨	૧૨૦૬	૪
મહમદગોરી...	૧૨૦૬	૧૨૧૨	૬

ગુલામવંશ ૧૨૦૬—૧૨૯૦—૮૪

કુતબુદ્દીન...	૧૨૦૬	૧૨૧૦	૪
આરામ...	૧૨૧૦	૧૨૧૧	૧
અલ્તમસ...	૧૨૧૧	૧૨૩૬	૨૫
રૂકનુદ્દીન...	૧૨૩૬	૧૨૩૬	૭મા.
રજીઆબેગમ...	૧૨૩૬	૧૨૩૯	૩
મવઝુદ્દીન...	૧૨૩૯	૧૨૪૧	૨
અલાઉદ્દીન...	૧૨૪૧	૧૨૪૬	૫
નાસરૂદ્દીન...	૧૨૪૬	૧૨૬૫	૧૯
ગ્યાસુદ્દીન...	૧૨૬૫	૧૨૮૭	૨૨
કૈકુબાદ...	૧૨૮૭	૧૨૯૦	૩

ખીલજીવંશ ૧૨૯૦—૧૩૨૦—૩૦

જલાલુદ્દીન...	૧૨૯૦	૧૨૯૫	૫

અલાઉદ્દીન...	૧૨૯૫	૧૩૧૫	૨૦
ઉમર...	૧૩૧૫	૧૩૧૬	૧
મુબારક	૧૩૧૬	૧૩૨૦	૪
ખુશરૂ...	૧૩૨૦	૧૩૨૦	૫ મા.

તઘલખવંશ ૧૩૨૦—૧૪૧૪—૯૪

ગ્યાસુદ્દીન...	૧૩૨૦	૧૩૨૫	૫
મહમદતઘલખ	૧૩૨૫	૧૩૫૧	૨૬
ફીરોઝુદ્દીન...	૧૩૫૧	૧૩૮૮	૩૭
ગ્યાસુદ્દીનબીજો	૧૩૮૮	૧૩૮૯	૧
અબુબકર...	૧૩૮૯	૧૩૮૯	૧॥ મા.
નાસરૂદ્દીન...	૧૩૮૯	૧૩૯૨	૩
સીકંદર...	૧૩૯૨	૧૩૯૨	૧ મા.
મહમદ...	૧૩૯૨	૧૪૧૨	૨૦
સરદાર દોલતખાં... ...	૧૪૧૨	૧૪૧૪	૨

સૈયદવંશ ૧૪૧૪—૧૪૫૦—૩૬

ખીજરખાં...	૧૪૧૪	૧૪૨૧	૭
મુબારક...	૧૪૨૧	૧૪૩૩	૧૨
મહમૂદ... ...	૧૪૩૩	૧૪૪૩	૧૦
અલાઉદ્દીન... ...	૧૪૪૩	૧૪૫૦	૭

લોદીવંશ ૧૪૫૦—૧૫૨૬—૭૬

બહીલોલખાં... ...	૧૪૫૦	૧૪૮૮	૩૮
સીકંદર...	૧૪૮૮	૧૫૧૭	૨૯
ઈબ્રાહીમ...	૧૫૧૭	૧૫૨૬	૯

મુગલવંશ ૧૫૨૬—૧૮૫૭—૩૩૧

બાબર...	૧૫૨૬	૧૫૩૦	૪

હુમાયુ...	૧૫૩૦	૧૫૫૬	૨૬
અકબર...	૧૫૫૬	૧૬૦૫	૪૯
જહાંગીર...	૧૬૦૫	૧૬૨૭	૨૨
શાહજહાં....	૧૬૨૭	૧૬૫૮	૩૧
ઔરંગઝેબ[આલમગીર ૧ લો]	૧૬૫૮	૧૭૦૭	૪૯
બહાદુરશાહ કે શાહઆલમ ૧ લો.	૧૭૦૭	૧૭૧૨	૫
જહાંદારશાહ	૧૭૧૨	૧૭૧૩	૧
ફરોકશીર...	૧૭૧૩	૧૭૧૯	૬
મહમદશાહ	૧૭૧૯	૧૭૪૮	૨૯
અહમદશાહ...	૧૭૪૮	૧૭૫૪	૬
આલમગીર બીજો... ...	૧૭૫૪	૧૭૫૯	૫
શાહઆલમ બીજો... ...	૧૭૫૯	૧૮૦૬	૪૭
અકબર બીજો	૧૮૦૬	૧૮૩૭	૩૧
મહમદ બાહાદુરશાહ......	૧૮૩૭	૧૮૫૭	૨૦

સુરવંશ ૧૫૪૦—૧૫૫૬—૧૬

શેરશાહ	૧૫૪૦	૧૫૪૫	૫
સલીમશાહ...	૧૫૪૫	૧૫૫૩	૮
આદીલશાહ...	૧૫૫૩	૧૫૫૬	૩

મરેઠા વંશ ૧૬૬૪—૧૮૪૮—૧૮૪

શીવાજી	૧૬૬૪	૧૬૮૦	૧૬
શંભાજી	૧૬૮૦	૧૬૮૯	૯
રાજારામ	૧૬૮૯	૧૭૦૦	૧૧
શીવાજી બી.	૧૭૦૦	૧૭૦૮	૮
શાહુ	૧૭૦૮	૧૭૪૮	૪૦
સમરાજા	૧૭૪૮	૧૭૭૭	૨૯

શાહુ બીજો	૧૭૭૭	૧૮૧૮	૪૧
બાલા સાહેબ (પ્રતાપસિંગ) ...	૧૮૧૮	૧૮૪૦	૨૨
આપા સાહેબ (શાહજી) ...	૧૮૪૦	૧૮૪૮	૮

પેશ્વા ૧૭૧૪—૧૮૧૮—૧૦૪

બાલાજી વિશ્વનાથ	૧૭૧૪	૧૭૨૦	૬
બાજીરાવ ૧ લો	૧૭૨૦	૧૭૪૦	૨૦
બાલાજી ૨ જો	૧૭૪૦	૧૭૬૧	૨૧
માધવરાવ	૧૭૬૧	૧૭૭૨	૧૧
નારાયણરાવ	૧૭૭૨	૧૭૭૩	૧
સવાઇમાધવરાવ	૧૭૭૪	૧૭૯૫	૨૧
બાજીરાવ બીજો	૧૭૯૫	૧૮૧૮	૨૩

ગવર્નરો.

લોર્ડ ક્લાઇવ	૧૭૫૮	૧૭૬૭	૯
હેરી વેરેલ્સ્ટ	૧૭૬૭	૧૭૬૯	૨
જૉન કાર્ટીયર	૧૭૬૯	૧૭૭૨	૩
વાર્ન હેસ્ટીંગ્સ	૧૭૭૨	૧૭૭૪	૨

ગવર્નર જનરલ

વાર્ન હેસ્ટીંગ્સ	૧૭૭૪	૧૭૮૫	૧૧
સરજાન મેકફર્સન	૧૭૮૫	૧૭૮૬	૧
લોર્ડ કાર્નવાલીસ	૧૭૮૬	૧૭૯૩	૭
સરજાનશોર	૧૭૯૩	૧૭૯૮	૫
લોર્ડ વેલ્સલી	૧૭૯૮	૧૮૦૫	૭
,, કાર્નવાલીસ	૧૮૦૫	૧૮૦૫	૦
સર જ્યોર્જબાર્લો	૧૮૦૫	૧૮૦૭	૨
લોર્ડ મીન્ટો	૧૮૦૭	૧૮૧૩	૬
,, હેસ્ટીંગ્સ	૧૮૧૪	૧૮૨૩	૯

,, આમ્હર્સ્ટ	૧૮૨૩	૧૮૨૮	૫
,, બેન્ટીંક	૧૮૨૮	૧૮૩૫	૭
સરચાર્લ્સ મેટ્કાફ્	૧૮૩૫	૧૮૩૬	૧
લોર્ડ આકલાંડ	૧૮૩૬	૧૮૪૨	૬
,, એલેન્બરો...	૧૮૪૨	૧૮૪૪	૨
,, હાર્ડીંગ	૧૮૪૪	૧૮૪૮	૪
,, ડેલહાઉસી...	૧૮૪૮	૧૮૫૬	૮
,, કેનીંગ ... (વાઈસરાય)	૧૮૫૬	૧૮૬૧	૫
,, એલ્ગીન... (વાઈસરાય)	૧૮૬૨	૧૮૬૩	૧
,, લારેન્સ ... (વાઈસરાય)	૧૮૬૪	૧૮૬૯	૫
,, મેયો ... (વાઈસરાય)	૧૮૬૯	૧૮૭૨	૩
,, નોર્થબ્રુક... (વાઈસરાય)	૧૮૭૨	૧૮૭૬	૪
,, લીટન ... (વાઈસરાય)	૧૮૭૬	૧૮૮૦	૪
,, રીપન ... (વાઈસરાય)	૧૮૮૦	૧૮૮૪	૪
,, ડફરીનહાલછે (વાઈસરાય)	૧૮૮૫	૧૮	

લડાઇઓ.

જગાનું નામ.	સાલ.	પરિણામ.
	ઈ. સ. પૂ.	
પાણીપત.	૫૦૦૦	પાંડવોએ કૌરવોને હરાવ્યા.
ઝેલમ.	ઈ. પૂ. ૩૨૭	સીકંદરે પૌરસને હરાવ્યો.
સોમનાથ.	ઈ.સ.૧૦૨૪	મહમદગીજનીએભીમદેવને હ.
થાણેશ્વર.	૧૧૯૧	પૃથુરાજે શાહબુદીનને હરાવ્યો.
પાણીપત (૨)	૧૧૯૩	શાહબુદીને પૃથુરાજને હરાવ્યો.
પાણીપત (૩)	૧૫૨૬	બાબરે ઇબ્રાહીમલોદીને હરાવ્યો.
સીકરી.	૧૫૨૭	બાબરે સંગરાણાને હરાવ્યો.
કનોજ.	૧૫૪૦	શીરશાહે હુમાયુને હરાવ્યો.
પાણીપત. (૪)	૧૫૫૬	બહેરામે હેમુને હરાવ્યો.
કાશી.	૧૬૫૭	દારાએ સુઝાને હરાવ્યો.
આગ્રા.	૧૬૫૭	ઔરંગજેબે દારાને હરાવ્યો.
ઉજ્જન.	૧૬૫૭	મોરાદ તથા ઔરંગજેબે જસવંતસિંહને હરાવ્યો.
શાહપુર	૧૭૨૪	નીઝામે સૈયદ અબદલ્લાને હરાવ્યો.
કર્નાલ.	૧૭૩૮	નાદિરશાહે મુગલોને હરાવ્યા.
અંબુર. (૧)	૧૭૪૧	મરેઠાએ કર્ણા. નવાબ દોસ્તઅલીને માર્યો.
મદ્રાસ.	૧૭૪૬	ફ્રેંચે કર્ણાટકના નવાબને હરાવ્યો.
સરહીદ.	૧૭૪૭	મુગલોએ અહમદ દુર્રાનીને હરાવ્યો
ત્રીચીનાપલી.	૧૭૫૦	નાસીરજંગેમુજફ્ફરજંગનેહરાવ્યો.
અંબુર. (૨)	૧૭૫૦	દુપ્લીએ અનવરૂદીનને હરાવ્યો.
અર્કાટ.	૧૭૫૧	ક્લાઇવે રાજાસાહેબને હરાવ્યો.
આર્ની.	૧૭૫૧	ક્લાઇવે રાજાસાહેબને હરાવ્યો.

આરકોટ	૧૭૫૨	ક્લાઇવે રાજાસાહેબને હરાવ્યો.
બાહુર.	૧૭૫૨	મેજર લારેન્સે ફ્રેંચોને હરાવ્યા.
પ્લાસી.	૧૭૫૭	ક્લાઇવે સુરાજ ઉદ્દૌલાને હરાવ્યો.
ચીન્સુરા.	૧૭૫૯	કર્નલ ફોર્ડે વલંદાને હરાવ્યા.
વાંદેવાસ	૧૭૬૦	સર ઈ. કૂટે ફ્રેંચ લાલી તથા બુસ્સીને હરાવ્યા.
પાણીપત (૫)	૧૭૬૧	અહમદ દુર્રાનીએ મરેઠાને હરા.
પટણા. [૧]	૧૭૬૧	મેજર કર્નાકે બાદશાહ શાહઆલમને હરાવ્યા.
ઘેરીઆ.	૧૭૬૩	ઈંગ્રેજ આદમ્સે મીરકાસમને હરા.
પટણા. [૨]	૧૭૬૪	કર્નાકે મીર કા૦ સુજા૦ ને શાહઆલમને હરાવ્યા.
બકસર.	૧૭૬૪	મેજર મનરોએ ત્રણે રાજાને હ.
કાલ્પી.	૧૭૬૫	કર્નાકે સુજાઉદ્દૌ તથા મરેઠાને હ.
ચંગામ.	૧૭૬૭	કર્નલ સ્મીથે હૈદરને હરાવ્યો.
ત્રીનામાલી.	૧૭૬૭	સદર.
અંબુર. (૩)	૧૭૬૭	સદર.
ચેરકુલી.	૧૭૭૨	માધવરાવ પેશ્વાએ હૈદરને હરા.
પોલીલોર (૧)	૧૭૮૦	હૈદરે કર્નલ બેલીને હરાવ્યો.
ચીલામ્બ્રમ.	૧૭૮૧	હૈદરે સર ઈ. કૂટને હરાવ્યો.
પોર્ટોનોવો.	૧૭૮૧	સર ઈ. કૂટે હૈદરને હરાવ્યો.
પોલીલોર (૨)	૧૭૮૧	સદર.
શોલીંગર.	૧૭૮૧	સદર.
પનિઆની.	૧૭૮૨	મે. એબીંગ્ટને હૈદરના પુત્ર ટીપુને હરાવ્યો.
શીમોગા.	૧૭૯૧	લોર્ડ કાર્નાવાલીસે ટીપુને હરાવ્યો.

અરીકેરા	૧૭૯૧	સદર
કુદેલા.	૧૭૯૫	મરેઠાએ નીઝામને હરાવ્યો.
માલવેલી.	૧૭૯૯	જનરલ હારીસે ટીપુને હરાવ્યો.
સદાશીર.	૧૭૯૯	જનરલ સ્ટુઅર્ટે ટીપુને હરાવ્યો.
શ્રીરંગપટ્ટણ.	૧૭૯૯	જનરલ બેયર્ડે ટીપુને હરાવ્યો.
ઇંદોર.	૧૮૦૧	દોલત. સીંધીઆએ હોલકરને હ૦
પુના.	૧૮૦૨	જસવંત હોલકરે પેશ્વા તથા સીંધીઆને હરાવ્યા.
અસાઇ.	૧૮૦૩	જનરલ વેલ્સલીએ દોલત૦ તથા રઘુ૦ બોંસલેને હરાવ્યા.
દિલ્લી.	૧૮૦૩	જનરલ લેકે સીંધીયાને હરાવ્યો.
લાસવારી.	૧૮૦૩	જન૦ લેકે સીંધીયાને હરાવ્યો.
આરગામ.	૧૮૦૩	વેલ્સલીએ સીંધી૦ તથા બો૦ હ.
દિગગઢ.	૧૮૦૪	ફ્રેજર તથા મોન્સને હોલક૦ હ૦
ફરૂકાબાદ.	૧૮૦૪	લેકે હોલકરને હરાવ્યો.
ભરતપુરનોઘેરો. (૧)	૧૮૦૫	લોર્ડ લેકે શહેર ઘેર્યું પણ છતાયું નહીં.
મલુન.	૧૮૧૫	જ૦ ઓકટરલોનીએ ગુર્ખાને હ૦
મકવાનપુર.	૧૮૧૬	સદર.
હરિહરપુર.	૧૮૧૬	કર્નલ કેલીએ ગુર્ખાને હરાવ્યા.
ખડકી.	૧૮૧૭	બરે કર્નલ બાજીરાવને હરાવ્યો.
કોરેગામ.	૧૮૧૭	કપ્તાન સ્ટાન્ટને બાજીરાવે હ૦
નાગપુર.	૧૮૧૭	જન૦ ડોવેટને આપાસાહેબને હ૦
જબલપુર.	૧૮૧૭	જન૦ હાર્ડીગને આપાસાહેબને હ૦
માહીદપુર.	૧૮૧૭	હીસ્લોપ તથા માલ્કમે હોલ્કરને હ૦
આસ્ટી.	૧૮૧૮	જન૦ સ્મીથે બાજીરાવના સરદાર ગોખલેને હરાવ્યો.

રંગુન.	૧૮૨૪	કેમ્પબેલે બ્રહ્મીઓને હરાવ્યા
પ્રોમ.	૧૮૨૫	સદર.
પગામ.	૧૮૨૫	સદર.
ભરતપુરનો ઘેરો (૨)	૧૮૨૭	લોર્ડ કોમ્બરમીયરે ગઢ જીત્યો.
પરવાન.	૧૮૩૯	સર રોબર્ટસેલે દોસ્તમહમદને હ
કંદહાર.	૧૮૪૨	જન૦ નૉટે અફગાનને હરાવ્યા.
મીયાની.	૧૮૪૩	સરચાર્લ્સ નેપીયરે સિંધના અમીરને હરાવ્યા
હેદ્રાબાદ.	૧૮૪૩	સદર.
મહારાજપુર.	૧૮૪૩	લોર્ડ ગોફે સીંધીઆને હરાવ્યો.
પનીઆર.	૧૮૪૩	જનરલ ગ્રે સાહેબે સીંધી.હ૦
મુડકી.	૧૮૪૫	ગોફે સીખ લાલસિંહને હ૦
ફીરોજશહેર.	૧૮૪૫	ગોફ અનેસ્મીથેલાલસિંહનેહ.
અલીવાલ.	૧૮૪૬	હેનરી સ્મીથે સીખ ગુલાબસિંહને હરાવ્યો.
સોબ્રોન.	૧૮૪૬	સ્મીથ તથા ગોફે સીખ શ્યામ સીંહને હરાવ્યો.
કીનેરી.	૧૮૪૮	મી. એડવર્ડેલાલ્લામૂળરાજને હ૦
સદુસેન.	૧૮૪૮	સદર.
રામનગર.	૧૮૪૮	લો. ગોફે શેરસિંગ તથા છત્રસિંહને હરાવ્યા.
ચીલીયનવલ્લા.	૧૮૪૮	લોર્ડ ગોફ અને શેરશિંગ— બંને પક્ષ બરાબર.
ગુજરાત.	૧૮૪૯	લોર્ડ ગોફેસીખશેરસિંગનેહ.
રંગુન-	૧૮૫૨	જન. ગોડવીને બ્રહ્મીને હ૦
પેગુ.	૧૮૫૨	સદર.

તહુનામાં.

મદ્રાસ. (૧)—૧૭૫૪—ફ્રેંચ(ગોધ્યુ) અને ઇંગ્રેજ—(૧) એક બીજાનો લીધેલો મુલક પાછો આપવો. (૨) દેશી રાજ્યોની ખટપટમાં પડવું નહીં. (૩) નીજામ તથા નવાબને એક બીજાએ કબુલ રાખવા.

કલકત્તા (૨)—૧૭૫૭—બંગાળાનો નવાબ (સુરા. દૌલા) અને અંગ્રેજ (કલાઇવ-(૧) બંગાળાનાં સર્વ થાણાં અંગ્રેજને આપવાં. (૨) કલકત્તાનો કિલ્લો બાંધવાની પરવાનગી આપવી, અંગ્રેજી માલનું દાણ ન લેવું.

મદ્રાસ— (૩)—૧૭૬૭—હૈદર અને અંગ્રેજ—(૧) એક બીજાનો લીધેલો મુલક પાછો આપવો. (૨) એક બીજાને અરસપરસ મદદ કરવી.

પુરંદર (૪ ૧૭૭૬—મરાઠા (માધવ, પેશ્વા) અને ઇંગ્રેજ—રાઘોબાનો પક્ષ અંગ્રેજ ન પકડેતો, સાષ્ટી તથા વસઇ બેટ આપવા.

વારગામ—(૫)—૧૭૭૯—મરાઠા (માધવ, પેશ્વા), અને અંગ્રેજ—(૧) સાસ્ટી વગેરે બેટ લેવાની વાત છોડી દેતો, અંગ્રેજોને સુખે જવા દેવા. (૨) એ સરતો પાળતા લગી બે અંગ્રેજોને ઓળમાં મોકલવા.

સાલ્બાઇ(૬)—૧૭૮૨—મરાઠા અને અંગ્રેજ-(૧) પુરંદર મુકામે સંધી થયા પછી, મરાઠાનો જેટલો મુલક અંગ્રેજે લીધો હોય, તે તેમને પાછો સોંપવો. (સાલ્બાઇ-સાલપા.)

મેંગલુર ૭)—૧૭૮૪—ટીપુ અને અંગ્રેજ-(૧) એક બીજાનું લીધેલું પાછું સોંપવું, ને સંપસંપીને રહેવું.

શ્રીરંગપટ્ટણ(૮)—૧૭૯૨—ટીપુ અને અંગ્રેજ (કાર્નવાલી.)-(૧) ટીપુએ પોતાનું અરધું રાજ્ય, અંગ્રેજ તથા તેમની મદદે આવેલા રાજાઓને વહેંચી આપવું. (૨) લડાઇના ખરચ બદલ ૩ કરોડ રૂ. આપવા. (૩) અંગ્રેજ બંધીવાનને છોડી મૂકવા. (૪) સરતો પાળતા લગી, તેના પુત્રોને અંગ્રેજી છાવણીમાં રાખવા.

હૈદ્રાબાદ (૯)—૧૭૯૮—નીજામ અને અંગ્રેજ-(૧) ફ્રેંચ અધિકારીને કાઢી મૂકવા. (૨) સીકંદરાબાદમાં અંગ્રેજી લશ્કર, નીજામના ખર્ચે રાખવું.

સદર (૧૦)—૧૮૦૧ નીજામ તથા અંગ્રેજ, સીકંદ્રાબાદના સૈન્યના ખરચ બદલ, બાલાઘાટ પ્રાંત આપવો.

અયોધ્યા (૧૧)—૧૮૦૧-અયો, નવાબ અને અંગ્રેજ વચ્ચે અંગ્રેજે નવાબનું રક્ષણ કરવું, ને નવાબે વાયવ્ય પ્રાંતનો મુલક અંગ્રેજને આપવો.

વસઇ (૧૨)—૧૮૦૨—બાજીરાવ પેશ્વા અને અંગ્રેજ-(૧) પુનામાં પેશ્વાના ખરચથી અંગ્રેજી સૈન્ય રાખવું. (૨) બીજી યુરોપી પ્રજાને રાખવી નહીં. (૩) સુરત તથા મુંબઇની આજુબાજુનાં ગામ અંગ્રેજને આપવાં. (૪) પરરાજ્ય વચ્ચેના વાંધા અંગ્રેજ મારફત પતવવા.

દેવગામ (૧૩)—૧૮૦૩—ભોંસલે રઘુજી), અને અંગ્રેજ (૧) કટક પ્રાંત તથા વર્ધાનદીની પશ્ચિમ ભણીનો અંગ્રેજને આપવો. (૨) બીજી યુરોપી પ્રજાને કાઢી મૂકવી. (૩) પરરાજ્ય વચ્ચેના વાંધા અંગ્રેજ મારફત ચુકાવવા. (૪) એક બીજાના રાજમાં વકીલ રાખવા.

સીરજીઅંજે(૧૪) (અર્જુનગામ)—૧૮૦૩—સીંધીયા (દોલત-

રાવ.) અને અંગ્રેજ. ગંગા જમના વચ્ચેનો દુઆબ તથા ભરૂચ, અહમદનગર વગેરે અંગ્રેજને આપવું. (૨) બીજા રાજ્ય સાથેના વાંધા અંગ્રેજ મારફત પતાવવા. (૩) અંગ્રેજના મિત્ર સાથે લડવું નહીં.

હોલકર (૧૫)—૧૮૦૫—ચંબલની દક્ષિણનો તથા તાપીની દક્ષિણનો મુલક, હોલકરને પાછો આપવો. (૨) અંગ્રેજ ઠરાવી આપે તે રસ્તે, પોતાના રાજમાં જવું. (૩) કોટા, ટાંક, રામપુર વગેરેનો મુલક અંગ્રેજને આપવો, (૪) સીંધીઆના સસરા સરજેરાવ ઘાટકેને પોતાના રાજમાં ન રાખવો.

સીંધીઆ (૧૬)—૧૮૦૫—(૧) ધોળપુર વગેરે પરગણાં ઈંગ્રેજને આપવાં. (૨) સીંધીઆના કેટલાક સરદારોને અંગ્રેજ તરફથી નાણાં મળતાં, તે બંધ કરવાં. (૩) સીંધીયાની સ્ત્રી, પુત્રી વગેરેને અંગ્રેજે જાગીરો આપવી. (૪) સરજેરાવને રાખવો નહીં. (૫) ગોહદના રાણાનો મુલક પાછો આપવો. ને તે રાણો, ગ્વાલીઅર સીંધીયાને આપે.

ખટમંડુ (૧૭)—૧૮૧૬—ગુર્ખા અને અંગ્રેજ-(૧) કાલી નદીની પશ્ચિમના પ્રાંત જેના હોય તેને સોંપવા. (૨) સરહદપરનો સપાટ પ્રદેશ અંગ્રેજને આપવો. (૩) સીકીમના રાજાનો મુલક પાછો આપવો. ખટમંડુના દરબારમાં રેસીડેંટ રાખવો.

પૂના (૧૮)—૧૮૧૭—પેશ્વા અને અંગ્રેજ-(૧) સૈન્યના ખરચ માટે, આગળ કરતાં વધારે મુલક આપવો (૨) બીજાં રાજ્ય સાથે ઈંગ્રેજ મારફત વહેવાર ચલાવવો.

મંદેસર (૧૯)—૧૮૧૭—હોલકર અને અંગ્રેજ (૧) ઈંગ્રેજી સૈન્ય પોતાના રાજમાં રાખવું. (૨) સાત-

પુડાની દક્ષિણનો મુલક ઈંગ્રેજને આપવો. (૩) પીંઢારાને મદદ ન કરવી. (૪) બુંદી વગેરે રજપૂત રાજ્યો પર દાવો ન રાખવો.

ઈંદોર (૨૦)—૧૮૧૮—બાજીરાવ અને ઈંગ્રેજ—(૧) બાજીરાવે પેશ્વાઇનો દાવો છોડી, બીથુરમાં આઠલાખ રૂ. પેન્શન લેઈ રહેવું, (૨) પેશ્વાની આપેલી જાગીરો રહેવા દેવી, તથા ધર્માદા વર્ષાશનપણ ચાલુ રાખવાં. (૩) બાજીરાવના કુટુંબને બીથુરમાં પહોચાડવું.

યાન્દાબો [૨૧]-૧૮૨૬-બ્રહ્મી અને અંગ્રેજ-(૧) આસામ, આરાકાન, ટેનાસરીમ વગેરે પ્રાંત અંગ્રેજને આપવા. (૨) લડાઇનું ખરચ ૧ કરોડ રૂ. ઈંગ્રેજને આપવું.

ગ્વાલીઅર ૨૨)—૧૮૪૩—સીંધીયા અને અંગ્રેજ—(૧) સીંધીયાનું લશ્કર ઘટાડવું. (૨) ગ્વાલીઅરમાં રેસીડેંટના હાથનીચે અંગ્રેજી સૈન્ય રાખવું. (૩) રેસીડેંટની સલાહ પ્રમાણે પંચ કારભાર ચલાવે (૪) સીંધીયાની મા તારાબાઇએ પેન્શન લેઇ દુર રહેવું.

લાહોર (૨૩)—૧૮૪૬—સીખ અને અંગ્રેજ-[૧] જાલંદર દુઆબ અંગ્રેજને આપવો. (૨) રેસીડેંટની સલાહ પ્રમાણે, કૌંસીલ કારભાર કરે. (૩) લાહોરમાં અંગ્રેજી સૈન્ય રાખવું. લડાઇનું ખરચ લાહોર દરબારે આપવું.

હેદ્રાબાદ (૨૪)—૧૮૫૩—નીજામ અને અંગ્રેજ-લશ્કરના ખરચ બદલ વરાડ પ્રાંત આપવો.

ગંદામક (૨૫)—૧૮૭૯—યાકુબખાન અને અંગ્રેજ-(૧) કાબુલ વગેરે કેટલોક મુલક અંગ્રેજને આપવો. (૨) કાબુલમાં રેસીડેંટ રાખી, અંગ્રેજી લશ્કર રાખવું. [૩] બીજાં રાજ્ય જોડે અંગ્રેજ મારફત વહેવાર ચલાવવો.

———*•———

હિંદમાં ઇંગ્રેજ સરકારને મળેલો મુલક.

નામ.	સાલ.	કોની પાસેથી શી રીતે મળ્યો.
મદ્રાસ	૧૬૩૯	ચંદ્રગીરીના રાજા પાસેથી વેચાણુ.
મુંબઇ	૧૬૬૮	ઇંગ્લાંડના રાજા પાસેથી અવેજમાં.
બંગાળા... બહાર... ઓઢીઆ..	૧૭૬૫	દિલ્લીના બાદશાહ પાસેથી બક્ષીસ.
ઉત્તરસરકાર	૧૭૬૬	નીઝામ પાસેથી સલાહમાં.
મહિસુર	૧૭૯૯	ટીપુ પાસેથી લડાઇમાં.
વાવ્યપ્રાંત	૧૮૦૧	અયોધ્યાના નવાબ પાસેથી સલાહમાં
કર્ણાટક	૧૮૦૧	કર્ણાટકના નવાબ પાસેથી રાજ્યના અંધેરથી ખાલસા.
બાલાઘાટ	૧૮૦૧	નીઝામ પાસેથી સલાહમાં.
ભરૂચ... પાવાગઢ..	૧૮૦૩	સીંધીઆ પાસેથી લડાઇમાં.
સીલોન	૧૮૧૫	વલંદા પાસેથી સલાહમાં.
અમદાવાદ	૧૮૧૮	મરેઠા પાસેથી લડાઈમાં.
મહારાષ્ટ્ર	૧૮૧૮	પેશ્વા પાસેથી લડાઇમાં.
આસામ... આરાકાન.. ટીનાસરીમ	૧૮૨૬	બ્રહ્મીલોક પાસેથી સલાહમાં.
કુર્ગ	૧૮૩૪	રાજ્યના અંધેરથી ખાલસા.
સિંધ	૧૮૪૩	અમીરો પાસેથી લડાઇમાં.
સતારા	૧૮૪૯	બીનવારસી ખાલસા.
પંજાબ	૧૮૪૯	બીજા સીખ વિગ્રહમાં ખાલસા.

નાગપુર..... } ૧૮૫૩...બીનવારસી ખાલસા.
ઝાંસી....... }

પેગુ...........૧૮૫૩...બીજા બ્રહ્મી વિગ્રહમાં ખાલસા.

બરાડ...........૧૮૫૩...નીઝામ પાસેથી ફોજના ખર્ચ પેટે.

અયોધ્યા.......૧૮૫૬ } અયોધ્યાના નવાબ પાસેથી અંધેર રાજ્યને લીધે ખાલસા.

પંચમાહાલ.....૧૮૬૧...સીંધીયા પાસેથી સાટામાં.

શુદ્ધબ્રહ્મદેશ.....૧૮૮૬...રાજ્યના અંધેરથી ખાલસા.

ઉપયોગી હકીકત.

કલાઇવ. એ. ઈ. સ. ૧૭૨૫ માં જન્મ્યો, અને ઈ. સ. ૧૭૪૪ માં હિંદમાં આવી વેપાર ખાતામાં નોકર રહ્યો. પાછળથી એ નોકરી પસંદ નહીં પડતાં લશ્કરી ખાતામાં નોકર રહ્યો. ત્રીચીનાપલીનો ઘેરો ઉઠાવવાને, ચંદાસાહેબની રાજધાની અર્કાટ ઉપર હલ્લો કરવાની યુક્તિ એણે બતાવી, અને તેમાં ફતેહ પામવાથી તે પંકાયો. અર્કાટ આગળ ઈ. સ. ૧૭૫૧માં ચંદાસાહેબ તથા તેના મદદગાર ફ્રેંચોને હરાવ્યા. એથી ઈંગ્રેજી રાજ્યનો પાયો નંખાયો. આર્ની અને કાવેપાક આગળ રાજાસાહેબને હરાવ્યો. ઈ. સ. ૧૭૫૨ માં પહેલીવારનો સ્વદેશ ગયો. ઈ. સ. ૧૭૫૫ માં મદ્રાસનો ગવર્નર બની પાછો આવ્યો. બંગાળાના નવાબ સુરાજ ઉદૌલાને પ્લાસી આગળ ઈ. સ. ૧૭૫૭માં હરાવ્યો. ઈ. સ. ૧૭૬૦માં બીજીવાર સ્વદેશ ગયો. અને બંગાળાની ગાદી મીરજાફરને આપી. ઈ. સ. ૧૭૬૫માં પાછા આવી, દિલ્હીના બાદશાહ પાસેથી બંગાળા, બહાર, અને ઓરિસા પ્રાંતોની સનંદ મેળવી, અને લશ્કરી ખાતા વગેરેમાં સુધારો કરી ઈ. સ. ૧૭૬૭માં છેલ્લીવારનો સ્વદેશ ગયો. ત્યાં તેના

દુશ્મનોએ તેનાપર કામ ચલાવ્યું. તેમાં નિર્દોષ ઠર્યો, તો-પણ આપઘાત કરી ઇ. સ. ૧૭૭૪ માં મરણ પામ્યો. હિંદના અંગ્રેજી રાજ્યનો પાયો નાંખનાર એ હતો.

ડુપ્લી. એ ફ્રેંચ સરદાર હતો. ઇ. સ. ૧૭૩૧માં હિંદમાં આવ્યો. ઇ. સ. ૧૭૪૨માં પાંડીચેરીમાં ગવર્નર થયો. તેણે ઇ. સ. ૧૭૪૬ માં મદ્રાસ જીત્યું. નીઝામ તથા નવાબ ચંદાસાહેબને ગાદી અપાવી. અંબુર આગળ ઈ. સ. ૧૭૪૯ માં અનવરરૂદીન નવાબને માર્યો. ફ્રેંચ સત્તા સ્થાપનાર એ પુરૂષ હતો ઇ. સ. ૧૭૫૪માં ફ્રાન્સ ગયો, અને ઇ. સ. ૧૭૬૩ માં અપમાન પામી મરણ પામ્યો.

લાલી.—એ ફ્રેન્ચ સરદાર હતો. ઇ. સ. ૧૭૫૮માં હિંદમાં આવ્યો. ફોર્તસેંત દેવીદ જીત્યો. ઈ. સ. ૧૭૫૮ અંગ્રેજ સામે બાથ ભીડવાને, નીજામના રાજમાં સત્તાધારી થયેલા બુસ્સીને, અવિચારથી બોલાવ્યો. વાંદેવાસ આગળ ઇ. સ. ૧૭૬૦ માં બંને હાર્યા. એણે ફ્રેંચ સત્તા ખોઇ, તેથી તેને ઇ. સ. ૧૭૬૧ માં પાછો બોલાવી લીધો. ત્યાં ઇ. સ. ૧૭૬૬ માં બેઆબરૂ કરી તેને ફાંસી દીધી.

બુસ્સી—એ ફ્રેંચ સરદાર હતો. નીજામ મુજફ્ફરને ઇ. સ. ૧૭૫૦ માં ગાદી અપાવી, અને તેના રાજમાં ઘણી વગ વધારી, મચ્છલીપટણ અને ઉત્તર સરકાર મેળવ્યાં. અવિચારી લાલીએ અંગ્રેજ સામે લડવાને તેને બોલાવ્યો. તે વાંદેવાસની લડાઇમાં પકડાયો. ઇ. સ. ૧૭૮૧ માં મહિસૂર વિગ્રહ વખતે હૈદરને સારી મદદ કરી હતી.

ચંદાસાહેબ—કર્ણાટકના નવાબ દોસ્તઅલીનો, એ જમાઇ હતો, તેને મરાઠાએ ઈ. સ. ૧૭૪૧ માં અંબુર આગળ હરાવી કેદ કર્યો હતો. પાછળથી ડુપ્લી તથા મુજફ્ફરજંગે છોડાવ્યો. ત્રણે જણે ઇ. સ. ૧૭૪૯ માં અંબુર આગળ નવાબ અનવરરૂદીનને માર્યો, ને ચંદાસાહેબને તે ગા-

દી મળી. ફ્રેંચને ઘણાં ગામ મળ્યાં. ત્રીચીનાપલ્લીમાં એણે ઇંગ્રેજના મિત્ર મહમદઅલીને ઘેર્યો. કલાઇવે એ ઘેરો ઉઠાવ્યો. ચંદાસાહેબ આખરે એકલો પડયો, અને ઇ. સ. ૧૭૫૨ માં તંજાવરના સૂબાએ મારી નાંખ્યો.

મુજફ્ફરજંગ—એ નીઝામુલમુલ્કનો પુત્ર. પોતાના ભાઈ નાસીરજંગને ઉઠાડી, ફ્રેન્ચ સરદાર ડુપ્લીની મદદથી એણે ગાદી લીધી. ઈ. સ. ૧૭૫૦ માં એને નાસીરજંગે હરાવી કેદ કર્યો. પાછળથી બુસ્સીએ છોડાવ્યો. અંબુરની લડાઇમાં એ ડુપ્લીની સાથે હતો. ઇ. સ. ૧૭૫૧ માં મરણ પામ્યો.

નાસીરજંગ—એ, નીઝામનો પુત્ર હતો. તેને તેના ભાઇ મુજફ્ફરે ઉઠાડી મૂકયો, ત્રીચીનાપલી આગળ મુજફ્ફરને હરાવ્યો. પણ બુસ્સીએ. ઈ. સ. ૧૭૫૦માં હરાવ્યો, ને તે દગાથી માર્યો ગયો.

સુરાજઉદ્દૌલા.—એ બંગાળાનો નવાબ હતો, તેણે અંગ્રેજ સામી લડાઈ ઉઠાવી. કલકતાના કિલ્લામાં ૧૪૬ ઇંગ્રેજોને ગુંગળાવી માર્યા. પ્લાસીની પ્રખ્યાત લડાઇમાં તે ઇ. સ. ૧૭૫૭ માં હાર્યો. મીરજાફરના પુત્ર મીરાને તેજ સાલમાં તેને મરાવ્યો.

મીરજાફર—એ બંગાળાનો નવાબ હતો. ઇ. સ. ૧૭૫૭ માં ઇંગ્રેજે તેને ગાદી અપાવી પાછળથી તેણે ઇંગ્રેજોને કાઢવામાટે વલંદાની મદદ માગી, પણ કલાઇવે ચીન્સુરા આગળ તેમને હરાવ્યા, ઇ. સ. ૧૭૫૯, પોતાની ફોજનો પગાર બરાબર આપી શકયો નહીં તેથી ઇ. સ. ૧૭૬૦ માં ઇંગ્રેજે તેને ઉઠાડી, તેના ધનવાન જમાઈ મીરકાસીમને ગાદી આપી. મીરકાસીમ સાથે લડાઇ થતાં, ઈ. સ. ૧૭૬૩ માં ફરીને મીરજાફરને ગાદી મળીતે ઇ. સ. ૧૭૬૫માં મુઓ.

મીરકાસીમ—એને ઇ. સ. ૧૭૬૦માં ઇંગ્રેજે ગાદી અપાવી. પટણાના સૂબા રામનારાયણને લુટીને માર્યો. થોડા

હિન્દમાં દાણુ લેવા સંબંધી વાંધો ઉઠયો. તેણે અંગ્રેજી માલની હોડીઓ લુટી, અને અંગ્રેજોની કતલ કરાવી. ઘેરીઆ આગળ ઇ. સ. ૧૭૬૩ માં હાર્યો. અયોધ્યાના નવાબ અસોફૌદલા તથા દિલ્લીના બાદશાહ શાહઆલમે મદદ કરી, પણુ તે બધા હાર્યા. મીરકાસીમ રખડીને ઇ.સ.૧૭૮૦ માં મુઓ.

ચેતસિંહ—એ કાસીનો રાજા હતો. ઇ. સ. ૧૭૮૧ માં તે પદભ્રષ્ટ થયો. ઠરાવ કરતાં વધુ નાણાં તેની પાસે વાર્નેહેસ્ટીંગ્સે માગ્યાં. તે આપવાની તેણે નાપાડી. હેસ્ટીંગ્સે ગુસ્સે ભરાઇ તેને કેદ કર્યો. ઈ. સ. ૧૭૮૧. પાછળથી કાસીના લોકોએ તેને છોડાવ્યો. તે ગ્વાલીઅરમાં ઈ. સ. ૧૮૧૦ માં મુઓ.

સરઇકુટ—એ ઇંગ્રેજ સરદાર ઈ. સ. ૧૭૫૯ માં હિંદમાં આવ્યો. વાંદેવાસ, પોર્ટોનોવો, પોલીલોર, અને શોલીગરની લડાઈમાં તેણે બહાદૂરી કરી. ચીલામ્બ્રમ આગળ ઇ. સ. ૧૭૮૧ માં હાર્યો હતો. ઇ. સ. ૧૭૮૩ માં મદ્રાસમાં ગત થયો.

લોર્ડગોફ—સીંધીયા સાથે પનીઆરની લડાઇમાં સીખ સાથેની ઇ. સ. ૧૮૪૫ની મુડકી, ફિરોજશાહેર, સોબ્રોન, એ લડાઇઓમાં તથા ઈ. સ. ૧૮૪૯ ના સીખ વિગ્રહમાં રામનગર, ચીલીયનવલા, અને ગુજરાત આગળ બહાદૂરી કરી. ઇ.સ. ૧૮૬૨ ની ચીનની લડાઇમાં પણુ તે હતો.

લોર્ડલેક—એ ઈ. સ. ૧૭૪૪ માં જન્મ્યો ઇ. સ. ૧૮૦૦ માં હિંદમાં આવ્યો. ઇ. સ. ૧૮૦૭ માં પાછો ગયો. ઇ. સ. ૧૮૦૩-૪ માં દિલ્લી, અલીગઢ, લાસ્વારી ને ફરૂકાબાદ, એ લડાઇઓમાં ખ્યાતી મેળવી. ભરતપુરના ઘેરામાં તેને ઈ. સ. ૧૮૦૫ માં પાછા ફરવું પડયું. ઈ. સ. ૧૮૦૮ માં મુઓ.

સ્નાર્થર વેલ્સલી—એને ડયુક ઓફ વેલીંગ્ટન કહે છે. લોર્ડવેલ્સલી ગવર્નર જનરલનો એ ભાઇ ટીપુ સાથેની લ-

ડાઇમાં ઇ. સ. ૧૭૯૯ માં પ્રખ્યાત થયો. બીજા મરેઠી વિ-ગ્રહમાં અસઇ અને આરગામ આગળ મરેઠાને હરાવ્યા ઇ. સ. ૧૮૦૩ તે ઈ. ૧૮૦૫ માં સ્વદેશ ગયો. યુરોપમાં વાટ-રલુની પ્રખ્યાત લડાઈમાં નેપોલીયનને હરાવ્યો. ઇ. સ.૧૮૧૫

સર ચા. નેપીયર—એ ઇંગ્રેજ સરદારે સીંધ સાથેની લડાઇમાં ઇ. સ. ૧૮૪૩ માં બહાદુરી કરી.

જન. માલ્કમ—ઈ. સ. ૧૮૧૭ માં સીંધીયા તથા ભોંસલા સાથે સલાહ કરી. તેણે કલાઈવનો, ઇરાનનો, દક્ષિણનો અને હિંદનો ઈતિહાસ બનાવ્યો છે. ઇરાન સાથે સલાહ કરવા ઇ. સ. ૧૮૦૯ માં ગયો. માહીદપુર આગળ હોલ્કરને હરાવ્યો. ૧૮૧૭. પેશ્વા સાથે ઈ. સ. ૧૮૧૮ માં સલાહ કરી.

જન. ઓકટરલોની—એણે ગુર્ખાની લડાઇમાં ઇ. સ. ૧૮૧૫ માં બહાદુરી કરી. ભરતપુર ઈ. સ. ૧૮૨૭ માં લીધું. હિંદમાં ૫૦ વર્ષ નોકરી કરી હતી. ઈ.સ.૧૮૨૫ માં ૬૭ વર્ષની ઉમ્મરે હિંદમાં ગત ગયો.

સર. જે. ઔટ્રામ—એ સીંધમાં કમીશનર હતો, સીંધના અમીરો સાથે સલાહ કરવા ગયો હતો. ઇરાન સાથેની ઇ. સ. ૧૮૫૬ ની લડાઇમાં બહાદુરી કરી. વડોદરા તથા અયોધ્યામાં પણ રેસીડેંટની જગાપર હતો. લખનોરના બંડમાં ઈ. સ. ૧૮૫૭ માં બહાદુરી કરી.

